

Beköszöntő

Egy új folyóirat alapítása örömteli esemény és felelősségteljes vállalkozás is egyben. Jelen esetben a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének közössége eddigi tudományos munkásságára alapozva döntött úgy, hogy elindítja a METSZETEK című, online társadalomtudományi folyóiratot. Egy olyan fórumot szeretnénk kialakítani, működtetni, ahol a tág értelemben vett társadalomtudomány a szociológiától, a szociálpolitikán, a politikatudományon, a közgazdaságtudományon át a néprajzig, a történelemig és az antropológiáig együtt és egymás mellett jelenhet meg, reflektálva egymás teljesítményeire, eredményeire. Úgy gondoljuk, hogy manapság, az információk túláradásának a korában, amikor a figyelem a legszűkebb keresztmetszetre kezd válni, egyre nagyobb szükség van arra, hogy a rokon- és társtudományok művelői tudjanak arról, mi történik körülöttük, a szűk szakmai határokon kívüli tudományos világban. Folyóiratunk tehát a nyitottság, a tudományos kíváncsiság és a minőség elve jegyében szerkesztődik. Szeretnénk olyan műhelyt teremteni, amely egyszerre teremt lehetőséget az új eredmények közzétételére, a szakmai viták lefolytatására, a tudományos utánpótlás nevelésére, az élő tudományos párbeszédre és kapcsolattartásra. A természetesen adódó lokális elkötelezettség mellett szeretnénk, ha lapunk a magyar társadalomtudományosság országosan is ismert fórumává válhatna. Bízunk abban, hogy – az olvasói szokások változásaihoz igazodva, csak online formában megjelenő - folyóiratunk felkelti a szűkebb és tágabb szakmai közvélemény, a társadalomtudományi kérdések iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmét.

a Szerkesztőség

2012 június hava

Balogh László Levente:

Posztdemokrácia?

Politikai vitáink jelentős része fogalmak értelmezése körül folyik, amelyek az értelmezés tárgyát és a recepció körét tekintve messze túlmutatnak a társadalomtudományokat és a politikát hivatásszerűen művelők közösségén. A fogalmak körüli viták elsősorban akkor élednek fel és éleződnek ki, amikor úgy tűnik, hogy valamilyen határhelyzethez értünk, és végérvényesen valamilyen új korszakba léptünk át. 1990 óta megszorodtak azok a fogalmak, amelyek ezt az átmeneti jelleget hangsúlyozzák, de a kiindulópontját tekintve homályos és végkimenetelét tekintve beláthatatlan, illetve folyamatosan gyorsuló folyamatok egy állandósult határérzést keltenek, amely így időben elnyúlva egész korszakok jellemzőjévé válik, és ezzel maga is epochális jellegre tesz szert. Ezek a fogalmak nem egyszerűen a régi és új korszak elválasztó határát jelölik ki, hanem egyben meg is határozzák a fejlemények irányát, amennyiben vagy egy haladásvágyból és haladáshitből származó optimizmust táplálnak, amely a történelmet immáron befejezhetőnek tekinti, és végpontját a közeli jövőben, netán a jelenben jelöli ki, vagy búcsút mond a változásnak tulajdonított derűlátásnak, és saját korát egyetlen hanyatlási folyamat végkifejleteként értékeli.

Ezekben a fogalmi vitákban benne rejlik az az inherens és feloldhatatlan feszültség, amely abból adódik, hogy bármilyen új tapasztalataink vannak is, azokat csakis hagyományos fogalmainkkal vagyunk képesek megragadni, amelyek révén az ismertre vezetjük vissza az ismeretlent. Ez elsősorban azokra a temporális jellegű fogalmainkra jellemző, amelyek egyetlen történelmi törés pillanatára utalnak, de aztán kiterjedve egész korszakokat fognak át. Ez érhető tetten minden olyan fogalomban, amelyeket „poszt” előtaggal látnak el, mint a posztmodern, posztfordista, posztindusztriális, posztdiktatórikus vagy éppen posztdemokrácia, amely utóbbiról az alábbiakban szó lesz. Ezek minden esetben valamilyen korszakos karakterrel bírnak, mert a „poszt” előtag valami újat, valami utánit jelöl, ami azonban csak az utótag, ami valójában az előzmény, révén válik értelmezhetővé. (Jörke 2005: 482-483) A „poszt” tehát csak előzményével együtt nyer értelmet, ami arra utal, hogy még nem hagytuk egészen magunk mögött a múltat, de a jelen már lényegileg különbözik attól; valami után vagyunk, de még nem érkeztünk meg a jövőbe; a múltat már elhagytuk, de a jövőnek még nincs neve. A múlt még nincs lezárva, a jövő pedig nyitott, és mivel ezek a változások állandósulnak, a hozzá kapcsolódó jelenségek is fokozatosan beazonosíthatóvá válnak.

Ebben az értelemben akkor beszélhetünk posztdemokráciáról, ha az az érzésünk, hogy a demokrácia, legalábbis ahogyan eddig gondoltunk rá, az utóbbi időkben olyan változásokon ment keresztül, amelyek indokoltá teszik a fogalom használatát. Ugyanakkor azonban felmerül a kérdés: mihez viszonyítva következtek be a demokrácia változásai, a demokrácia normatív meghatározásához vagy korábbi gyakorlatához képest? Vajon létezik-e a változások egy olyan kritikus tömege, amelytől fogva joggal beszélhetünk a demokrácia meghaladásáról? Vajon kevésbé demokratikus lett-e a demokrácia, vagy csak újabb körülmények és szereplők jelentek meg a színen, amelyek alapjaiban változtatják meg a demokráciával kapcsolatos elképzeléseinket? Az utóbbi években számos olyan kifogás fogalmazódott meg a demokráciával szemben, amelyek arra utalnak, hogy egy minőségileg új rendszer jött létre a politikában, amely továbbra is magán viseli a demokrácia jellegzetességeit és nevét, mégis alapvetően új jelenségeket foglal magába.

Kétségtelen, hogy az utóbbi két évtizedben alapvetően megváltozott a demokrácia gazdasági és társadalmi környezete, ami nyilvánvalóan nem hagyta érintetlenül annak

működését sem. A posztdemokrácia fogalma ezekre a változásokra reflektál, amelyeket elsősorban Colin Crouch¹ 2004-ben megjelent *Post-democracy*² című – mára klasszikussá lett – könyve, illetve az általa kiváltott vita alapján szeretnék felvázolni. Crouch szerint a posztdemokráciát a következő vonások jellemzik: a parlamenti demokrácia intézményei formálisan nézve teljesen intaktak és a hatalmi ágak el vannak egymástól választva. A pártok egymással versengenek a választók kegyeinek elnyeréséért, a hatalmon levőket minden különösebb nehézség nélkül el lehet távolítani a hatalomból, és ugyanúgy kétségbevonhatatlan a nép képviseletén alapuló legitimitáció. Mindez azonban csak a felszín, mivel a demokráciával szembeni elvárások meglehetősen minimalista kritériumrendszer alapján vannak megfogalmazva, ezért azokat könnyen teljesíthetőnek tekinthetjük, s ez nem vakíthat el bennünket annyira, hogy ne lássuk a demokrácia alapvető változásait. Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy megvilágítsam a posztdemokratikus koncepció és a róla folyó vita alapvető megfontolásait, illetve kiemeljem néhány problematikus vonását. (Crouch 2008: 30-44)

Veszedelemes viszonyok – neoliberális és posztdemokrácia

Úgy tűnik, hogy leginkább a gazdasági környezet változott meg, amely a demokratikus rend feltételeit biztosította, és amely elsősorban nemzetgazdasági keretek között működött. A nyolcvanas évektől kezdve a versenyképesség nevében a nyugati államok fokozatosan lemondtak minden korlátozó intézményről, a nemzeti piacok és a termelés védelméről. Ehelyett az államok egy olyan versenybe kezdtek, amely igyekezett a piac szereplői számára minél előnyösebb feltételeket teremteni, elsősorban adó- és járulékkedvezményekkel a munkahelyteremtés reményében, ami azonban előre be nem látható mozgásokat indított el a tőke és a termelés területén. A multinacionális vállalatok manapság legfeljebb a központjaikat tartják fenn az anyaországban, ahol a beruházásokról és vállalati stratégiáról döntenek. A központ már csak a cégnevet és a márkajelzést menedzseli, de a tulajdonképpeni végtermékhez alig van köze. (Crouch 2008: 52) A tulajdonosok közötti részesedés állandóan változik, így alig lehet átlátni a cégek tulajdonosi szerkezetét. (Crouch 2008: 54) Amire figyelniük kell, azok a tőke tranzakciók és a cég imázsa, maga a működés azonban egyre inkább hálózatjellegűt ölt, így aligha várható részükről bármiféle felelősség vagy patriotizmus. A működés egyetlen fokmérője a racionalizálás révén elérhető állítólagos hatékonyság lett, amely magasabbrendűségének mítosza révén minden szervezet működési modellje lett. A mítosz – különösen a mai világgazdasági válság fényében – ugyan máig nem igazolódott, de az államok kormányzásának és a magánvállalatok működtetésének elvei és módszerei közötti alapvető különbségek egyre inkább elmosódtak. Ennek következménye, hogy manapság sokan tagadják az állami közszolgáltatások saját értelmét és jelentőségét. Megszületett a neoliberalizmus kánonja, amely szerint minden, ami állami, az ineffektív, hasztalan és meddő, szemben azzal, hogy ami magán, az ésszerű és hatékony. Ennek hatására terjedt el a menedzserszemlélet – a *New Public Management* formájában – a közszolgáltatások területén, illetve a közszolgáltatások rövid távú megtérülése és hatékonysága alapján való megítélése, ami végül ezek privatizálásához vezetett. Ennek

---

¹ Crouch 1965-ben kezdte tanulmányait a London School of Economics-on, majd a 68-as diáklázadások idején a Diákszövetség elnöke lett. Ezekről a tapasztalatokról írta első könyvét *The Student Revolt* címmel. Akadémiai pályafutása 1972-ben kezdődött a University of Bath-on és az LSE-on. 1985 és 1994 között Oxfordban volt professzor, majd hosszú időn keresztül Firenzében tanított. 2005 óta a University of Warwick Governance and Public Management professzora.

² Mivel ebben a tanulmányban elsősorban a német nyelvterületen tapasztalható recepcióra koncentrálok, ezért a hivatkozások is a 2008-as német kiadásra vonatkoznak.

ideológiai alapja, hogy csak a magáncégek rendelkeznek a hatékony irányításhoz szükséges ismeretekkel, és az állami szabályozás – szemben a versennyel – elősegíti a korrupciót.

Az államok a globalizáció következtében számos döntéshozatali kompetenciáról mondtak le a nemzetközi szervezetek javára, mivel a nemzetállami keretek és lehetőségek ma már elégtelenek a globális kihívások kezeléséhez. (Genschel-Zangl 2007: 10-16) Ezzel egyidőben pedig számos végrehajtó kompetenciát delegáltak magáncégekhez, amelyekről az állandóan szűkülő források miatt költséghatékonyságot vártak, ami azonban mind a mai napig nem igazolódott meggyőzően. (Zangl 2008: 11-14) Korábban kizárólag az állam monopóliumai közé tartozó érdekeltségek kerültek át magánvállalatok kezébe. Egy sor állami funkciót piaci módon szerveztek meg, és egyszerre kérik rajta számon a költségek csökkentését és a hatékonyság növelését. Ugyanakkor azonban szinte csak olyan területek vagy részterületek privatizálására került sor, amelyeket jó haszonnal lehet működtetni, így az államoknak olyan területen maradtak meg az elkötelezettségei, amelyek kevésbé voltak vonzóak a piac számára. A privatizáció elsődleges következménye, hogy amíg a közszolgáltatások köre állandóan csökken, addig a magánszféra szereplői igyekeznek kiválasztani a fizetőképes keresletet szolgáltatásaik számára. Az állami szféra által ellátottak így azok lesznek, akik a magánszféra szolgáltatásait nem képesek megfizetni, így nem is vonzóak számára. A fő gond az, hogy így az állami szolgáltatások színvonala is folyamatosan csökken, és annak javítására alig marad remény, lévén annak igénybevevői azok a legszegényebb rétegek, amelyek nem jutnak megfelelő politikai képviselőhöz, és nem képesek megfelelő nyomást gyakorolni a döntéshozókra.

Ezzel ellentétben a közszolgáltatások privatizálásának folyamata nyitja meg a vállalatok és menedzserek útját a politika felé, ami azonban nem kizárólag az állami szolgáltatások átvételét jelenti, hanem legalább annyira a tanácsadó-testületek, lobby- és szakértői csoportok tevékenységében manifesztálódik. A privatizálás tehát nem elsősorban azt jelenti, hogy ezek a javak örökre magánkézbe kerülnek, hanem inkább azt, hogy a politika és a magánszféra közötti viszony a kölcsönös „szívességeken” keresztül tartóssá válik. A szolgáltatások gyakran igen hosszú időre szólnak, így azok minősége elsősorban a szolgáltatóktól, és nem a megbízóktól függ. Arról nem is beszélve, hogy a lobbyizmus és a tanácsadás maguk is önálló gazdasági ágazattá váltak, aminek következtében a gazdaság inkább képes befolyásolni a politika folyamatait, mint a politika a gazdaságét. (Crouch 2008: 125) Ezeknek a csoportoknak a képviselői jóval aktívabbak, és jóval hatékonyabb eszközökkel rendelkeznek, mint az állampolgárok, akiknek így az lehet az érzése, hogy a politikai döntéseket mögöttük, egészen pontosan egy demokratikus díszlet mögött hozzák meg, amelynek ők maguk legfeljebb legitimálói, rosszabb esetben pusztán díszítőelemei. Aligha vitatható persze, és ez alól a demokratikus politika sem kivétel, hogy a politika mindig is az elitek ügye volt, de most úgy tűnik, hogy a demokratikus folyamatok díszletjellege mellett, magát a folyamatot is privilegizált elitek ellenőrzik, akik semmit sem hajlandók a véletlenre bízni. Ennek nyomán erősödhet fel az az érzés, hogy a fontos politikai döntéseket a hagyományos demokratikus folyamatokon kívül hozzák meg a politikai és gazdasági, illetve a közöttük közvetítő érdekcsoportok. Ennek elkerülhetetlen következménye a demokratikus intézmények legitimációvesztése, a polgárok politikától való tömeges elfordulása vagy teljes apátiája.

A folyamat egy másik jellemzője a szakértők politikában való felbukkanása, és befolyásuk folyamatos növekedése, ami azzal áll összefüggésben, hogy a társadalom és gazdaság összefüggései egyre komplexebbé és átláthatatlanabbá váltak. (Schaal 2010: 2-11) Ebben a helyzetben a megfelelő döntések meghozatala egyre nehezebbé vált. A szűkülő források és az egyre fragmentáltabb társadalom mellett egyre több szempontot és érdeket kellett figyelembe venni, amelyek keresztezhetik is egymást. A politika problémamegoldó önképéhez azonban hozzátartozik a helyes döntés, amely politikai normává, a szakszerűség

pedig legitimációs alappá vált. A szakértelemre való hivatkozás első látásra vonzó lehetősége azonban egyre inkább kiiktatja a demokratikus legitimációval rendelkező képviselők döntéseit. A politikai kérdések szakmai kérdéssé való mutációja gyakran azt sugallja, mintha minden problémának egyetlen legjobb megoldása lenne, amelyet megfelelő szakértelem révén ki lehet választani, és megfelelő keretek között végre lehet hajtani, jóllehet a szakvélemények és megoldások maguk is plurálisak. Az ilyen döntések legnagyobb problémája, hogy a döntést néhány személytelen – főleg pénzügyi – dimenzióra szűkítik le, és a politikai jellegű felelősséget zárójelbe teszik, illetve el- és áthárítják. A politika nyilvános jellegéből azonban ez egyáltalán nem következik, hiszen itt különböző vélemények versengenek egymással, és a politikai döntések sem az igazságról döntenek. Kétségtelen, hogy a politika döntési és cselekvési lehetőségei az utóbbi években jelentősen beszűkültek, míg a politikával szembeni elvárások inkább megnöttek. Miután ez egyre inkább nyilvánvalóvá vált, a politika számára nem maradt más, mint hogy a döntésekre koncentráljon, fenntartva ezzel a cselekvőképesség látszatát, és lebecsülve az egyeztető és előkészítő folyamatokat. A civil társadalommal, szakmai szervezetekkel való egyeztetés, de még a parlamenti procedúra is a hatékonyságot zavaró, korszerűtlen tényezőként jelennek meg. Az erősen perszonalizált és autokratikus vonásokat viselő *leader democracy* kialakulását végső soron tekinthetjük a neoliberais szemlélet politikai következményének, amely a posztdemokratikus folyamatok egyik kétségbevonhatatlan jele. (Ritzi - Schaal 2010: 9-15)

Pártok a posztdemokráciában

A gazdasági és társadalmi változások elsősorban a hagyományos tömegpártok – különösen a baloldal – tömegbázisának radikális visszaesésével és ideológiai dezorientációjával járnak együtt. Ami a baloldali pártokat illeti, hanyatlásuknak van egy társadalmi, és egy ezzel részben összefüggő politikai oka. A nyolcvanas évektől kezdve egyes iparágak leépülésével és kitelepülésével a hagyományos ipari munkásság visszaszorult, vagy bizonyos területekről el is tűnt. (Crouch 2008: 71-76) A munkások – mint a baloldali pártok legfontosabb bázisa – helyére a munkavállalók, alkalmazottak és szabadfoglalkozásúak rendkívül heterogén tömegei léptek, amelyeknek érdekvédelmi szervezetekbe, szakszervezetekbe, esetleg pártokba való tömörülése különböző érdekeik és különböző – például a köz- és versenyszférában elfoglalt – helyzetük miatt rendkívül nehéz, így nem is képesek egységes követeléseket megfogalmazni, illetve azokat a politikai döntéshozókkal szemben érvényesíteni. Ezeknek a csoportoknak nincsenek jól körvonalazott pozíciói, így politikailag többnyire passzívok maradnak. (Crouch 2008: 76-80) A politikai pártok erről a rétegről úgy gondolkodnak, mint amelyik tudatosan kerüli a konfliktusokat, ezért olyan jelszavakkal fordulnak feléjük, amelyek tompítják a konfliktusok életét, illetve semlegesítik a társadalmi és szociális vitákat. Minden olyan témát igyekeznek kerülni, amely ezt az egyre növekvő réteget szenzibilizálná. A növekvő jövedelemkülönbségeket, romló munkafeltételeket, a személyi kiadások állandó csökkentését vagy egyáltalán nem érintik, vagy a versenyképességre hivatkozva érinthetetlennek tekintik. Ezek a tendenciák különösen a baloldali pártoknál szembeötlőek, ahol a Giddens féle „*third way*” és a Blair féle „*New Labour*” vagy éppen a Schröder féle „*Neue Mitte*” politikája éppen a korábbi antikapitalista és kapitalizmuskritikai elemeknek mondott búcsút. (Mouffe 2011: 3-4) A szociáldemokrácia modernizálásának programja, amely a neoliberalizmus viszonyaihoz való alkalmazkodást, illetve annak alapelveivel való összeegyeztethetőség lehetőségét hirdette, végül megadta magát, és feladott minden olyan kísérletet, amely arra volt hivatott, hogy a fennálló gazdasági, társadalmi és szociális rendszer viszonyait alapjaiban megkérdőjelezze. Az ebből fakadó rossz lelkiismeretet aztán az emberarcú neoliberalizmus ábrándjával kompenzálták.

A jobboldali pártoknak kétségtelenül nem esett ennyire nehezére a váltás, hiszen a hetvenes évek vége óta többnyire ezt az utat járták. Számunkra sokkal inkább most, amikor a neoliberalizmus csődje, vagy legalábbis válsága nyilvánvalóvá vált, derült ki az abból adódó tanácstalanság, hogy modelljük helyére nem képesek alternatívát állítani. Az a nézet, amely szerint a társadalom jómódú rétegeiben felhalmozott jólét az alsó rétegekbe is leszivárog, a mai növekvő egyenlőtlenségek láttán aligha hihető. Az utóbbi évtizedekben a nyugati világban ugrásszerűen megnőtt a szupergazdagok és a mélyszegénységben élők aránya. Miközben a piac állítólagos önszabályozó és önkorlátozó képessége a gazdasági válságot megelőzően, illetve annak során egyáltalán nem igazolódott, addig az állam egyre inkább elvesztette beavatkozó és korrigáló képességét. Miután a jobboldali pártok és kormányok kifogytak az ötletekből, úgy döntöttek, hogy inkább menjen minden a régiben, legfeljebb kevesebb kockázattal, ami azonban az előzmények fényében semmi esetre sem jelent vonzó lehetőséget. Nem lehetünk biztosak abban, hogy a jobboldal kevésbé ideologikus és alapvetően pragmatikus vagy technicista szemlélete elégséges lesz-e a fennálló viszonyok megváltoztatásához. Mindez az alternatíva-nélküliség érzését kelti azzal, hogy mind a bal- mind a jobboldal kerüli a lényegi kérdésekről szóló vitákat, és elhárítással vagy álkérdésekkel reagál ezekre. A jóléti állam diskurzusát egyre inkább az öngondoskodás polgári erényének felnagyításával és a munkaerő flexibilitásának kívánalmával váltották fel, amelyek leple alatt az állam egyre inkább visszavonult a számára nehezen biztosítható területekről. A baloldalnak nincs programja, nincsenek merész, a társadalom, illetve gazdaság és politika viszonyát alapvetően átalakító elképzelései és céljai, míg a jobboldalnak ebben a helyzetben nemigen nyílik módja alapvetően óvatos és korrekatív jellegű politikájára.

Mindazonáltal közös a bal- és jobboldalon, hogy a társadalmi közép felé irányulnak, és ezzel együtt el is tüntetik az alapvető különbségeket. Kétségtelen, hogy ennek egyrészt egy rendkívüli politikai stabilitás a következménye, ami nem lebecsülendő, de van ennek egy sajnálatos ára is, ami nem más, mint a politikai körvonalazatlanság, amely a konfliktusokat kijelölő politikai törésvonalakat elmaszatolja. Mindez a gazdasági prosperitás és társadalmi stabilitás korában nagyon kedvező, egyetlen mellékhatása a széles körben tapasztalható politikai unalom. Más azonban a helyzet gazdasági és társadalmi válságok alkalmával, amikor mindez alternatíva-nélküliséget sugall. Válságok esetén mindig mozgósítani kell a tartalékokat. Ilyenkor válik el, hogy mennyire állhatatos és hűséges a társadalom politikai intézményei és értékei iránt, illetve hogyan tűri és kezeli konfliktusait. Ha azonban nincsenek alternatívák, akkor a kormányzás válsága rendszerválsággá szélesedhet, amely jóval nagyobb veszélyt hordoz magában, mint egy folyamatosan jelenlevő populista provokáció.

A középre tolódás a választásokat értékvalasztás helyett egyszerű ízlésítéletté alakítja. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a pártok között nincs lényegi különbség, és a politika egyszerűen technikai kérdésre redukálódik. A polgár úgy érzi, ki van rekesztve a véleményformálás, a befolyásolás és a döntéshozatal folyamatából, és így a politika a demokratikus folyamatokról egyre inkább leválva, kivonja magát a demokratikus ellenőrzés minden formája alól. A demokratikus közép pártjai ezzel akaratlanul is megnyitják a teret a populista mozgalmak előtt, amelyek éppen ezért nem egyszerűen a politika új eretnekei, hanem egy mélyebb válság szimptomái. (Decker 2005: 30-36) A populista politikusok, akik a demokrácia provokátorai könnyen mozognak ezen a terepen, és velük szemben nemigen működnek az engedékenység és a morális felháborodás taktikai megfontolásai. A polgárok egy demokratikus rendszerben igazságosságra és elismerésre vágnak, amelyeket a posztdemokratikus viszonyok között egyre nehezebb kivívni. A politika ökonomizálásával és jogi formulákba való foglalásával, az állam közszolgáltatásainak privatizálásával, a szupranacionális bürokráciák létrejöttével a folyamatok egyre komplexebbé és átláthatatlanabbá válnak, ami végső soron ahhoz vezet, hogy a szükséges döntéseket elhalasztják és a konfliktusokat elhallgatják, mivel a politika önképét zavarják. A politika,

mivel sokszor elveszti a valódi cselekvés képességét, kénytelen ott is cselekvőképességet felmutatni, ahol az kevésbé fontos, vagy ahol nincs is. A politika éppen ezért gyakran pusztán reakcióra korlátozódik, és kommunikáció révén tartja fenn a cselekvőképesség látszatát. Mindez azonban gyakran a politikával kapcsolatos elvárások túlhajtásába csap át, ami elkerülhetetlenül elégedetlenséghez és csalódottsághoz vezet. A politika szereplői szinte kizárólag a jól inszenázható problémákra lesznek fogékonyak, amelyek a felelősségteljes és sikeres politikus képét keltik. A politika problematizálása egy sajátos kiválasztási mechanizmus alapján történik, amely a politika sikerességéről dönt úgy, hogy a valódi megoldóképesség helyére a figyelemfelkeltés lép. Ennek egyik következménye, hogy a sokféle érdeket megjelenítők közül egyáltalán nem biztos, hogy a legnagyobb számú vagy leginkább rászorult csoport artikulálja leghatékonyabban az érdekeiket, és fejt ki a legnagyobb nyomást. A hagyományos pártok egyszerűen feladják és átengedik a kényes témákat a populista pártoknak, amelyeket aztán azok sajátos módon leegyszerűsítve és érzelmekkel feltöltve tematizálnak. Ennek nyomán a valódi problémákról szóló vitákat is ezek dominálják. Itt nyílik meg az a szakadék, amelyet a populista mozgalmak igyekeznek kihasználni, és az állítólagos népközelségre hivatkozva tudatosan szólítják meg és használják ki az elfojtott félelmeket és érzelmeket. (Meyer 2005: 10-18) A populista mozgalmak megszemélyesítik a személytelen gazdasági és társadalmi hajtóerőket, konkrét alakban ábrázolják azokat, akikkel szemben előítéletekkel és gyanakvással viseltetnek. A legösszetettebb folyamatokat is képesek visszavezetni egyetlen okra. Magukat állandóan veszélyeztetetté és áldozattá stilizálják, hogy ezzel is kivívják a morális felsőség pozícióját, amelyet a mindenkor hatalmon lévőkkel szemben érvényesítenek. Éppen ez az, ami a populizmusra érzékeny társadalmi csoportokat összeköti, és a demokratikus rendszerekben az utóbbi időben – még ha korlátozottan is – de eredményessé teszi.

Diagnózis vagy terápia?

Eddig a diagnózis. Kétségtelen, hogy a demokrácia mai állapota nem egyik pillanatról a másikra alakult ki, hanem hosszú idő alatt virágkorok és válságos időszakok váltakozásával, állandóan meg-megújulva, így nem valószínű, hogy egy drámai összeomlásban fog kulminálni. Ráadásul a mai változások úgy mentek végbe, hogy a demokrácia intézményei látszólag intaktak maradtak, miközben számos demokratikus alapelv kérdőjeleződött meg. A politika ökonomizálódásának és demokratikus folyamatokról való leválásának köszönhetően ugyan piacilag liberálisabbak, politikailag azonban kevésbé demokratikusak lettünk. (Mouffe 2011: 3-4) Azon állítások, hogy a verseny üdvöztető, és ezért a társadalom és a kultúra szervezőelvévé kell tenni, illetve, hogy a menedzserek szemlélete és gyakorlati kompetenciája magasabb rendű, dogmává merevedtek. Jóllehet semmi sem igazolta ezek igazságát, a demokratikus intézményekkel, a pártokkal, az állammal és a regulatív törvényhozással szemben általánosan megfogalmazódott egyfajta inkompetencia-gyanú, amit azonban meglehetősen nehéz lenne tagadni.

Ami a terápiát illeti, elsősorban a demokrácia megújulásában – tulajdonképpen a demokrácia teljes mértékben soha meg nem valósult alapelveihez való visszatérésben – látszik a posztdemokrácia meghaladásának lehetősége. Ennek elemei a politikai ökonomizálódásának megállítása, a gazdasági érdekcsoportok dominanciájának korlátozása, de mindenek előtt olyan új politikai identitásformák és gyakorlatok kialakítása, amelyek hozzájárulnak a politika új életre keltéséhez. (Crouch 2008: 148-155) Ehhez szükség van új, mobilizáló és orientáló konfliktusvonalak kialakításra. (Crouch 2007) Korábban a feminista és környezetvédő mozgalmak elegendőek voltak ezen választóvonalak kijelölésére, mára azonban ennél több kell. Mindez nem lehet eredményes a politika megújulásra vonatkozó szándéka nélkül, amit ugyan elodázhathat és kerülgethet, de meg nem úszhat, mert a politika megszabadulhat ugyan döntéshozatali vagy végrehajtási kompetenciáitól, a felelősségtől azonban nem. Talán a

felelősség lehet az egyetlen garancia arra, hogy a politika a társadalomra támaszkodva a demokrácia megújításán dolgozzon, ami azonban megint csak nem megy egyik napról a másikra.

A posztdemokrácia egy olyan diagnózis, amely nagyjából a nyolcvanas évek végén kezdődő, és több olyan egymástól függetlenül induló, egymásra mégis közvetlenül ható, illetve összefonódó folyamatra reflektál, amelyek máig nem zárultak le. Bizonyos jelenségei és következményei már beazonosíthatóak, ennek ellenére nehéz megállapítani, hogy mennyire van szó megállítható vagy visszafordíthatatlan folyamatokról. Crouch diagnózisa nem új, de minden egyoldalúsága és elfogultsága ellenére is fontos, mivel olyan vizsgálódásokat fon egybe, amelyeket eddig legfeljebb külön vizsgáltak. (Offe 2008) Az elemzést némileg rontják a demokráciát idealizáló és néhol nosztalgizáló vonások, ezek azonban sehol sem csapnak át antikapitalizmusba vagy elitellenességbe. A politikai cselekvés alternatív formáitól talán túl sokat remél, de ez nem jelent pártokkal szembeni prudériát, sőt éppen azoktól várja az új politikai identitások kialakítását. Talán túlzottan leszűkíti a politikát az érdekek artikulációjára és képviselőjére, és ezzel figyelmen kívül hagyja a politikát befolyásoló egyéb tényezőket, mint például az érzelmeket és az ízlést. A vizsgált jelenségek fontosságának fényében a fogalomról szóló szemantikai vita másodlagosnak tűnhet, de mégsem mindegy a kor önmeghatározása és az önmagára való reflexió szempontjából, mivel megváltoztatja azt a tapasztalati és fogalmi keretet, amelyben eddig a demokráciáról, és általában véve a politikáról gondolkodtunk. A posztdemokrácia koncepciója leszámol a demokrácia-diktatúra a dichotómiájával, és megkérdőjelezi a demokrácia minimális feltételekkel való meghatározásának lehetőségét. (Buchstein-Nullmeier-Klein-Rohwerder 2006) Sokat segíthet abban, hogy a demokráciát úgy vizsgáljuk, mint a gazdasági és társadalmi környezet derivátumát, amely a nyugati világban nem egyszerűen meghatározza eme kettőt, hanem azoktól alapvetően függ.

Annai mindenképpen leszűrhető a vitából, hogy minden állítás ellenére sem élünk posztdemokratikus korban, de a politikai rendszer a posztdemokrácia bizonyos jeleit mutatja. Ez a megállapítás meglehetősen leegyszerűsíti a változásokat, mivel ez egyes országokban a politikai hagyományoktól függően különböző hatásokat vált ki, és ennek alapján szinte lehetetlen eldönteni, hogy például Közép- és Kelet-Európa transzformációs rendszerei a demokrácia éretlenségének vagy éppenséggel a posztdemokráciának a jegyeit mutatják. Úgy tűnik, hogy a posztdemokrácia diskurzusa maga is tünet, amely arra utal, hogy nem csak a demokrácia terjedésének és minőségi javulásának vagyunk tanúi, hanem degenerációjának és díszletté silányulásának is. Mindez annak bizonyítéka, hogy a társadalmi folyamatok nem egyidejűek, és soha sem egyoldalúak, a demokrácia és intézményei pedig állandóan számtalan külső körülményhez kell, hogy alkalmazkodjanak. Mindez kiélezi a demokráciára vonatkozó kérdésfeltevést, és maga a posztdemokrácia fogalma is erős normatív ítéletet tükröz, ami egyben alapvető tanácstalanságra utal. Válságos időszakokban az ilyen jellegű kérdésfeltevés természetes és hasznos, mert saját alapelveire és állapotára reflektál. Ma, amikor a demokráciával és általában a politikával kapcsolatos meggyőződéseink alapjaiban kérdőjeleződnek meg, különösen fontosak az ezekről folytatott viták, mert csak ezek nyomán vagyunk képesek megőrizni és megerősíteni a demokrácia intézményeit és értékeit.

Irodalom

Buchstein, Hubertus – Nullmeier, Frank – Ansgar Klein – Jan Rohwerder (2006): Editorial, Postdemokratie - Ein neuer Diskurs? *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, Heft 4/2006

Crouch, Colin (2004 és 2008): *Postdemocracy* (2004) London: Polity Press illetve *Postdemokratie* (2008) Frankfurt am Main: Suhrkamp

Crouch, Colin (2007): Wir brauchen Konflikte *Die Zeit*, 2007.03.22.: 14

Decker, Frank (2005): Struktureller Populismus - Verändern die Medien das Politische? *Was kommt noch bei den Bürgern an? Medien zwischen Politik und Populismus, Eine Dokumentation* Köln: 30-36

Online: <http://www.politische-bildung.nrw.de/imperia/md/content/publikationenvolltext/8.pdf> (2012.04.18)

Genschel, Philipp – Zangl, Bernhard (2007): Die Zerfaserung von Staatlichkeit *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20-21: 10-16

Jörke, Dirk (2005): Auf dem Weg zur Postdemokratie *Leviathan*, 33 (4): 482-491

Meyer, Thomas (2005): Politik in der Mediendemokratie *Was kommt noch bei den Bürgern an? Medien zwischen Politik und Populismus, Eine Dokumentation* Köln: 10-18

Online: <http://www.politische-bildung.nrw.de/imperia/md/content/publikationenvolltext/8.pdf> (2012.04.18)

Mouffe, Chantal (2011): „Postdemokratie“ und die zunehmende Entpolitisierung *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1-2): 3-4

Offe, Claus (2008): Die Finanzkrise als Demokratieverlust: Colin Crouchs Lagebericht *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008.09.22.: 37

Ritzi, Claudia – Schaal, Gary (2010): Politische Führung in der “Postdemokratie” *Aus Politik und Zeitgeschichte* (2-3): 9–15

Schaal, Gary (2010): Postdemokratie. Tatsächlich? *Magazin erwachsenenbildung.at. Das Fachmedium für Forschung, Praxis und Diskurs*. Ausgabe 11: 2-11

Online: <http://www.erwachsenenbildung.at/magazin/10-11/meb10-11.pdf>. (2012.04.18.)

Zangl, Bernhard (2008): Monopolist a. D. – Herrschaft wird delegiert, doch ganz ohne den Staat geht es nicht immer *WZB-Mitteilungen* Heft 121: 11-14

Czibere Ibolya:

Elitértékek és elittudat

Nemek szerinti jellemzők a magyarországi elitek körében

Az elitszociológia egyik kiemelt fontosságú kérdése a legfelső osztály homogenitásának és heterogenitásának vizsgálata. Ezek elemzése nem csupán a személyes képességekre, a hatalmi viszonyokra és a pozicionális-strukturális orientációkra irányulóan történhet, hanem a nemek közötti eltérő jelentéstartalmak figyelembevételével is. Jelen tanulmány e szempontok alapján, elsősorban az elitekhez tartozó nők társadalmi értékeiről és az állami szerepvállalásról vallott nézeteik és meggyőződéseik jellemzőit vizsgálja és mutatja be. Elemzésünk elsősorban leíró jellegű, melyben az eredmények bemutatása egy, az elitek körében 2009-ben végzett adatfelvétel 1365 fős mintájának felhasználásával történik¹. A kutatás vezetője Kovách Imre (MTA PTI) volt.

1. Általános jellemzők

Életkori sajátosságok

Az életkori sajátosságokat vizsgálva, az elitekbe sorolt nők leginkább az ötven éven felüli generációkhoz tartoznak. A legfiatalabbakat a gazdasági elitekben, a legidősebbeket legnagyobb arányban a kulturális elitekben találjuk. Ez vélhetően a különböző karrierpályák és karrierlehetőségek szektoronként eltérő dinamikájából és intézményi sajátosságaiból fakad. A politikai és a kulturális női elitcsoportok körében nem csak a fiatal (40 éven aluli) generációk jelenléte nem jellemző, hanem tipikusan hiányzik az általunk fiatal közepgenerációnak nevezett 40-49 éves korosztály is, amely jelentős életkor szerinti és nemi alapú diszkriminációs folyamatokat is feltételez az egyes intézményrendszerek működési gyakorlatában. Vagyis, míg a gazdasági elitek világából elsősorban az idős női generáció, addig a kulturális és politikai elitek köréből a fiatalabb női generációk hiányoznak. E korosztályi (és nemi) szempontból kiegyenlítetlen elitstruktúra erősen megkérdőjelezi a női elitcsoportok utánpótlási mechanizmusainak hatékonyságát.

1. táblázat: Az elitekbe tartozó nők életkori csoportjainak elittípusonkénti megoszlása

%	Elittípusok		
	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit
40 év alatt	18,2	12,8	17,5
40-49 év	36,4	13,8	15,9
50-59 év	34,8	23,4	39,7
59 év felett	10,6	50	27
Összesen	100	100	100

¹ A csoporttulajdonságokon belül a teljes minta nemek szerinti megoszlása jelentős férfi túlsúlyt mutat, 83 százalék a férfiak és 17 százalék a nők aránya; a női al minta 224 esetet tartalmaz. A korcsoportos megoszlás szerint a teljes minta közel 70 százaléka jellemzően 50 évnél idősebb. A mintán belüli egyes elittípusok belső arányai kiegyensúlyozottságot mutatnak, 33 százalékuk a gazdasági elitekhez, 37 százalékuk a kulturális elitekhez és 30 százalékuk a politikai elitekhez tartozik.

A fiatalabb női generációk számára a kulturális és a politikai elitbe jutás tűnik a legnehezebben elérhető célnak, amelynek egyik gyakorlati következménye a középgenerációs hiány is. Ez többek között a politikai és a tudományos intézmények tradicionális zártságával magyarázható, egyrészt a fiatalokkal szembeni életkori diszkriminációkon, másrészt a nőkkel szembeni nemi diszkriminációs mechanizmusokon keresztül. E két elitcsoportban láthatóan lassabban megy végbe a női elitek cserélődése. Ugyanakkor jelentős hatást gyakorol a nők alacsony részvételi lehetőségeire mind a politikai, mind a tudományos intézményrendszer férfidominanciája is, amely nemcsak életkor, hanem nemi kategóriák mentén is megvalósítja a kizárást.

Iskolázottsági jellemzők

A nők iskolázottságának elittípusonkénti vizsgálata jelentős eltéréseket mutat a végzettségi szintek között. Az egyetemi diplomák arányát tekintve a gazdasági elit jelentős lemaradása látszik - a női elit körében leginkább a kulturális (68,4%) és a politikai elitet (68,3%) jellemzi a legmagasabb szintű végzettség.

A társadalmi trendek a nők karrierpályájában is érvényesülnek, ill. hatást gyakorolnak azokra, hiszen ismeretes, hogy a rendszerváltást követően (elsősorban a kilencvenes évek közepéig) a felfelé mobilitás elsősorban a főiskolai szintű diplomákhoz kapcsolódott. Ennek egyik legfőbb oka az üzleti, pénzügyi, számítástechnikai végzettségek felértékelődése volt, a nők pedig felülreprezentáltan szereztek a gazdaságtudományi főiskolákon diplomát. A későbbiekben már ezeken a területeken is jobban lehetett érvényesülni az egyetemi diplomával. Adataink szerint ez a fajta társadalmi tendencia a női gazdasági elit helyzetét befolyásolta és érintette leginkább, tehát arról van szó, hogy az elit nők jelentős része vélhetően abban az időszakban kezdte karrierpályáját építeni, amikor a speciális felsőfokú szaktudások megszerzésének lehetősége elsősorban a főiskolákhoz kapcsolódóan történhetett.

A tudományos fokozatok aránya az elvártaknak megfelelően a kulturális elit körében a legnagyobb, bár arányait tekintve meglepően alacsony (8,4%). A férfiak körében a nőkéhez képest minden elittípusban magasabb értékekkel találkozunk, minősítésük szintje jelentősen magasabb a női szintnél. Különösen nagy az előnyük a kulturális eliten belül, ahol – a női elitek körében a legmagasabb értéket képviselő 8,4%-os aránnyal szemben 26,4%-os nagyságrendet képviselnek. Ugyancsak jelentős, csaknem tíz százalékos eltérés figyelhető meg a férfiak javára a politikai elit tagjai körében is.

Családi jellemzők

Az elit nők leginkább párkapcsolatokban, ezen belül elsősorban (bár kevésbé jellemzően, mint a férfiak) házasságban élnek. Ugyanakkor az egyedülálló státusúak aránya sem elhanyagolható körökben, amelynek nagyságrendje leginkább akkor kirívó, ha a férfiak hasonló kategóriáihoz viszonyítunk. Ugyancsak jelentős nemek közötti különbségeket tudunk kimutatni a párkapcsolatokban élők együttélési formáit tekintve is. A férfiak szinte kizárólagosan házasságalapú párkapcsolatokban élnek, míg a nőkről ezt közel sem mondhatjuk el. A nők körében jelentős arányt képviselnek az élettársi kapcsolatban élők, és közülük kerül ki a legtöbb elvált státusú elittag is. A válások száma leginkább a gazdasági elit nőtagjai körében jellemző, amely sajátos, elitspecifikus magánéleti problémákat sejtet. Azt mondhatjuk tehát, hogy a nők párkapcsolati (magánéleti) jellemzői jelentős mértékben eltérnek a férfiakétól, kevésbé tradicionálisak és hagyományokat követők. Ennek egyik magyarázataként vélelmezhetjük, hogy a nők sokkal inkább hajlandóak a modernebb, alternatív együttélési formákat is elfogadni, sőt preferálni, mint a férfiak, de ezzel párhuzamosan jogosan feltételezhető a családjaikon belüli párkapcsolati instabilitás is, amely

a tradicionális női társadalmi szerepektől való elfordulás egyik következményeként is felfogható.

2. *Elitidentitás és osztálytudat*

Mindezeket követően a magyarországi női elit elittudatát és társadalmi osztály szerinti önbesorolását elemezzük. Azt mondhatjuk, hogy a nők saját társadalmi státusukkal kapcsolatos értékítéletei erősen leértékelők önmagukra nézve – önbesorolásuk alapján csak nagyon gyenge, alacsony szintű elittudattal bírnak. Ez az elittudat elittípusonként jelentős különbségeket mutat. A gazdasági és a politikai elit kétharmada nem tekinti magát ehhez az elithez tartozónak (mindkét kategóriában csak minden harmadik nő tekinti magát annak). A legkritikusabb értékek a kulturális elitben születtek, e csoport tagjai olyannyira távol érzik magukat az elittől, hogy körükben gyakorlatilag senki nem sorolta magát ebbe a kategóriába. Az elittípusok között jelentős nemek szerinti eltérés írható le abban, hogy a gazdasági eliten belül a férfiakat erősebb elittudat jellemzi, mint a nőket, 50,9%-uk ehhez az elithez tartozónak érzi magát. A kulturális elit férfitagjai viszont, hasonlóan a nőkhöz, nem fogadják el az elitbesorolást, ebben a kategóriában ők sem tekintik magukat elittagnak. A politikai eliteken belül a férfiak elittudatossága szignifikánsan meghaladja a nőkéét, csaknem kétszer annyian (40,1%) értékelik a saját helyzetüket elithelyzetnek, mint a nők között.

A nők körében az osztálytudat vizsgálata során is leértékelő eredmények születtek. Az elit nők között gyakorlatilag senki sem érzi a legfelső osztályba tartozónak magát, státusukat inkább felső-középosztályi (32,1%), de még inkább középosztályi (54%) státusként értékeli. A férfiak ebben a kategóriában is kissé feljebb sorolták magukat, 45,0%-uk felső-középosztályinak és 38,8%-uk középosztályinak értékelte a helyzetét.

Mindezek következményeként fontos kérdésnek tartjuk, hogyan ítélik meg a nők saját társadalmi presztízst. Nem tűnik elégedettnek egyik csoport sem. Egytől ötig terjedő skálán a gazdasági elit helyezi a legmagasabbra (3,80) és a kulturális elit a legalacsonyabbra (3,59) saját presztízst. Az elittípusok és az egyes elégedettségi típusok közötti kapcsolatok statisztikailag is igazolhatók. E szerint minden területen (életszínvonal, társadalmi presztízs, az ország ügyeire gyakorolt befolyás) a gazdasági elithez tartozó nők a leelégedettebbek. A negatív értékelések sorában az életszínvonalukkal leginkább a politikai elithez tartozó nők nincsenek megelégedve, a társadalmi presztízssükkel és az ország ügyeire gyakorolt befolyásukkal pedig a kulturális elit tagjai.

Az elit nők és férfiak által felállított rangsor (0 és 100 közötti skála), amely az ország ügyeire legnagyobb befolyással bíró személyeket és elitkategóriákat nevesítette, egyfajta hierarchiába is rendezte az elitek preferenciái szerinti legnagyobb hatalommal és legnagyobb befolyással bírókat. A nők és a férfiak egyaránt úgy gondolják, hogy az ország ügyeire legerősebb befolyással a politikai elit bír. Második helyre a gazdasági elitet sorolták, a kulturális elitet viszont nem tekintik ebbe a kategóriába tartozónak. A személyhez köthető pozíciókban lévők körében az első helyre csaknem egyenlő arányban a miniszteri pozícióban lévőket és az ország legnagyobb bankjának felsővezetőjét sorolták. Megerősítve a korábbiakban önmaguk státusát leértékelő pozíciójukat, ebben a rangsorban is a hierarchia legaljára helyezték magukat, illetve a kérdőív szerinti kategóriában a „hosszú hajú hasonló pozícióban lévő személyeket”, közvetlenül megelőzve a legutolsó helyre rangsorolt „átlagos állampolgár” kategóriáját.

Összegezve az elmondottakat, úgy tűnik, hogy a magyarországi női elit nem tud/képes megfelelni azoknak a fogalmi kritériumoknak (Huszár 1981), amelyek szerint az elit olyan

személyek csoportjait jelenti, amelyeknek a tagjai – formálisan meghatározott uralmi pozícióik birtokában – össztársadalmi következményekkel járó döntéseket hozhatnak. Mindezeket alátámasztandó, azt mondhatjuk, hogy a státuskikristályosodás vagy státuskonzisztencia foka a női elitcsoportok körében rendkívül alacsony, de leginkább nem jellemző. Sőt, a különböző státusdimenziókban (vagyon, jövedelem, iskolai végzettség, fogyasztás, hatalom stb.) összekapcsolódó előnyök és hátrányok az elit körében olyan nemek szerinti eltérő egyenlőtlenségi rendszert alakítottak ki, amelyben a bizonyos ismérvek szerint elfoglalt jó pozíció(k) nem egyformán eredményez(nek) a két nem számára további előnyöket a többi dimenzió mentén is.

Úgy tűnik, hogy a női elit jelen társadalmi helyzetében nem tölti be „elit-hivatását”, hiszen a klasszikust idézve, ehhez az kellene, hogy *„az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni, s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani.”* (Bibó 1994: 8)

3. Társadalmi értékek és meggyőződések – igazságosság, méltányosság, szolidaritás: az állami szerepvállalással kapcsolatos attitűdök jellemzői

A politikai bal- és jobboldal hagyományosan eltérő nézetei az állam lehetséges feladatainak köréről a 19-20. században még jelentős mértékben megosztó tényezők voltak az európai politikában. A baloldal hagyományosan – az emberek közötti egyenlőségre és igazságosságra törekedve – az állam szerepének kiterjesztését célozta mind gazdasági, mind szociális téren. Ezzel szemben a jobboldal – a szabadságra hivatkozva – igyekezett az állam szerepvállalását visszaszorítani, és az egyéni felelősséget és kezdeményezést erősíteni a társadalomban. Ugyanakkor a baloldal-jobboldal kategóriák – az állami szerepvállalásról vallott nézeteiken keresztül – már az 1960-as évektől kezdődően eltértek a hagyományos sémáktól (Fábián – Tóth 2008). A kereszténydemokraták által kidolgozott osztrák és nyugat-német szociális piacgazdaság vagy a szociáldemokraták „harmadik útja” mindezt alátámasztja. Jelenleg a politikai kommunikációban folyamatosan alakul, hogy tartalmilag mi a hiteles baloldali vagy jobboldali politika (Fábián – Tóth 2008). Ezt több tényező együttesen befolyásolja, pl. a választók társadalmi, gazdasági tagoltsága – de maguk a politikusok is jelentős hatással vannak rá. Mindezek eredményeként, ugyanazt a gazdaságpolitikai intézkedést lehet jobboldalinak tekinteni, ha jobboldali kormány valósítja meg és a szabadságra és a piacgazdaságra hivatkozik, de lehet baloldalinak is, ha egy baloldali kormány a társadalmi igazságosság nevében hajtja azt végre. Fábián – Tóth (2008) az állam szerepével kapcsolatos attitűdök vizsgálatának² szempontunkból is figyelemre méltó kutatási eredményei szerint a megkérdezettek elvárásai az állami szerepvállalással kapcsolatban a munka (munkanélküliség) és a tanulás terén a legerősebbek. A bal- és jobboldali azonosulást mérő skálával pedig az is kimutathatóvá vált, hogy a nagyobb állami szerepvállalást szorgalmazók inkább jobboldali azonosulással rendelkeznek. *„Az mindenesetre kijelenthető, hogy a hagyományos baloldaliság, amely a nagyobb fokú állami szerepvállaláshoz kapcsolódik, Magyarországon megszűnt a tömegattitűdök szintjén is.”* (Fábián – Tóth 2008: 396) Ugyanakkor eredményeik szerint a liberális-konzervatív azonosulást vizsgáló attitűdök már illeszkednek „az elvárásokhoz”, vagyis a liberálisok inkább kisebb államot szeretnének.

Mindezt a kutatásban résztvevő elit nők körében is vizsgáltuk. Elsősorban az állam és a piac szerepvállalásának szükséges mértékeiről vallott nézeteiken keresztül közelítettük meg a

² Kutatásukban a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat (2003-2007. évi hullámok), valamint a DKMKKA 2003. évi választáskutatási vizsgálat adatbázisait használták fel.

témát. Négy kiemelt kategória mentén – a foglalkoztatás, a jövedelemelosztás, az egyéni sorsokért vállalt felelősség, valamint a szabadság vs. egyenlőség témái kapcsán – értékeltük attitűdjeiket. A foglalkoztatással összefüggő felelősségi kérdésekre adott válaszok tanúsága szerint az elit nők rendkívül megosztottak a munkanélküli emberek munkaerő-piaci helyzetét javító beavatkozó intézkedésekkel kapcsolatban³. Egyharmaduk határozottan az állam felelősségi körébe sorolja ezen feladatot, ugyanakkora arányban viszont a piacra bíznák a probléma megoldását. Ugyancsak hasonló nagyságrendben vannak azok is, akik mindkét szektor feladat- és felelősségi körébe utalnak a foglalkoztatási nehézségek kezelését. Vagyis ha a hagyományos értékrendek mentén értékelünk (értsd: az állami szerepvállalást inkább a baloldali értékeket vallók, a piaci szerepvállalást inkább a jobboldali értékeket vallók szorgalmazzák), nem tudunk jelentős aránytalanságokat kimutatni a bal- és jobboldali értékrendű elit nők körében, mindezt annyival finomítva, hogy a nők egy jelentős csoportja semmilyen irányban nem elkötelezett e témában, mindkét szektor felelősségét hangsúlyozva a probléma megoldásában. Ugyanakkor Fábíán és Tóth (2008) eredményei azt is bizonyították, hogy jelenleg ezek a kategóriák nem egyértelműen értelmezendők így, hiszen kutatási eredményeik szerint a jelentősebb állami szerepvállalást a jobboldali értékekkel bírók szorgalmazzák leginkább.

Ismert, hogy – a jóléti újraelosztás elveit is figyelembe véve – az állam és a piac közötti felelősség-megosztást az uralkodó társadalmi preferenciák mindig attól függően alakítják, hogy mekkora a szolidaritás mértéke a társadalomban. E téren az elit nők körének csaknem egyharmada semmilyen szolidaritást nem mutat a nehéz élethelyzetbe került (munkanélküli) egyénnel, családokkal kapcsolatban, kétharmaduk viszont többé-kevésbé támogatja a méltányosabb elosztásra épülő, a társadalom kohézióját elősegítő állami intézkedéseket.

2. táblázat: A foglalkoztatással összefüggő felelősség megítélése női-férfi elittípusonként – Melyik közelíti meg leginkább az Ön véleményét?

%	Nők			Férfiak		
	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit
Az állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélküliek számára	28,3	20,4	37,1	13,1	35,5	29,1
A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását inkább a piacra kell bízni	37,9	26,9	22,6	50,9	30,8	30,3
Egyik sem	22,9	17,9	24,2	8,7	23,8	8,7
Mindkettő	10,9	34,8	16,1	27,3	9,9	31,9
Összesen	100	100	100	100	100	100

Női elittípusonként értékelve a foglalkoztatással összefüggő piaci vagy egyéni felelősségeket, a kapott eredmények az egyes elitcsoportok és az értékválasztás típusa között szignifikáns kapcsolatot mutatnak. E szerint a leginkább „állam-párti” a politikai elit, vagyis azok között, akik úgy gondolják, hogy az „*állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélküliek számára*”, a legnagyobb arányt (38,3%) a politikai elit tagjai képviselik. A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását inkább a piacra bízó („piac-pártiak”) között – egyenlő arányban – a gazdasági és a kulturális elit tagjait találjuk (mindkét esetben 39,1%). Kiugróan magas értéket képviselve, a kulturális elithez tartozó nők körében a legmagasabb azoknak az aránya is, akik a foglalkoztatási nehézségek kezelését az állam és a piac közös felelősségébe utalnak (53,7%).

³ A válaszadóknak a következő kérdésre kellett válaszolniuk: „Kérem, mondja meg, hogy melyik közelíti meg inkább az Ön véleményét? 1) Az állam kötelessége, hogy munkát biztosítson a munkanélküliek számára. 2) A foglalkoztatással kapcsolatos problémák megoldását inkább a piacra kell bízni. 3) Mindkettő. 4) Egyik sem.”

A foglalkoztatási kérdések megítélésének nemek szerinti eltéréseit vizsgálva, nem csak a nők körében igazolható az elittípusok és az értékválasztás közötti szignifikáns kapcsolat, hanem a férfiak körében is. Jelentős különbségnek tűnik, hogy míg a nők körében – azok között, akik úgy vélték, hogy az állam feladata a munka biztosítása a munkanélküliek számára –, a politikai elit túlsúlya figyelhető meg, addig a férfiak körében a kulturális elit gondolkodik hasonlóan (49,5%). A foglalkoztatási problémák megoldását a piacra bízók körében viszont nemek közötti szembetűnő eltérések nem tapasztalhatók. Ugyancsak hasonlóan viselkedik a férfi kulturális elit a nőkhöz képest abból a szempontból is, hogy a férfiak között is körükben a legmagasabb azoknak az aránya, akik a munkanélküliségből fakadó foglalkoztatási problémák megoldását az állam és a piac közös felelősségébe utalnák (51,0%).

A nők körében a jövedelmek egyenlőségének megítélése terén már nincs a foglalkoztatási kérdésekhez hasonló megosztottság⁴. Az elit nők jelentős többsége (67,4%) szerint, a jövedelmek egyenlőbb elosztására irányuló törekvésekkel szemben az egyéni teljesítmények anyagi megbecsültsége kell, hogy prioritást élvezzen. Ez az általuk elsődlegesnek tartott „érdem szerinti” elosztási séma leginkább az állami beavatkozások hiányát, a szabad piaci elosztás elsődlegességét preferálja. Az előzőekben írtakhoz visszautalva tehát az elit nők jelentős többségének nézetei szerint az állam ugyan nyújtson támogatást abban, hogy a munka nélkül lévő emberek is hozzájuthassanak munkajövedelemhez, de abba már ne avatkozzék be, hogy ezeknek a munkajövedelmeknek hogyan alakul a színvonala. Ezt többségük teljes mértékben az egyéni teljesítményektől és a piacon történő helytállástól tenné függővé.

3. táblázat: A jövedelmek elosztásával kapcsolatos attitűdök női-férfi elittípusonként - Melyik közelíti meg leginkább az Ön véleményét? -

%	Nők			Férfiak		
	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit
A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük	6,1	8,4	9,5	7,4	17,2	17,6
Az egyéni teljesítményeket anyagilag jobban meg kellene becsülni	74,2	65,3	57,1	77,0	60,8	62,5
Egyik sem	19,7	7,5	6,9	15,6	6,0	1,9
Mindkettő		18,8	26,5		16,0	18,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

A jövedelmi egyenlőség-elv és a teljesítményelv elittípusonkénti különbségei között nem tudunk szignifikáns eltéréseket leírni. A mintára vonatkozó belső arányok azt mutatják, hogy a gazdasági elit körében találjuk a jövedelmeket leginkább „érdem szerint” elosztókat (74,2%), vagyis ők képviselik „az egyéni teljesítményeket anyagilag jobban meg kellene becsülni” típusú hozzáállást. Legkevésbé a politikai női elit osztja ezt a véleményt, bár a körükben mért arányok is magas értéket képviselnek (57,1%). Mindhárom női elittípus leginkább abban egységes, hogy meggyőződéssel tagadja a jövedelmek egyenlőbbé tételének igazságos voltát.

⁴ A válaszadóknak a következő kérdésre kellett válaszolniuk: „Kérem, mondja meg, hogy melyik közelíti meg inkább az Ön véleményét? 1) A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük. 2) Az egyéni teljesítményeket egyénileg jobban meg kellene becsülni. 3) Mindkettő. 4) Egyik sem.”

Más összefüggések látszanak a nemek közötti eltérések elemzése során. A férfiak körében az elittípusok és a jövedelmekkel összefüggő attitűdök közötti kapcsolat statisztikailag is igazolható. E szerint mindhárom férfi elitcsoport körében leginkább a teljesítményelv dominál, vagyis mindnyájan elutasítják a jövedelmek egyenlősítésének gondolatát. Leghatározottabban, hasonlóan a nőkhöz, a férfi gazdasági elit teszi ezt, arányuk eléri a 77,0%-ot is, de a kulturális és a politikai elit tagjainak is több mint 60,0%-a preferálja az egyéni teljesítményekre építő, „érdem szerinti” díjazást.

A női elitek körében kiegyensúlyozottak a vélemények annak megítélése terén is, hogy az állam mekkora felelősséget vállaljon az emberekről való gondoskodásban⁵. A nők csaknem ötven százaléka (48,4%) elutasítja az állam felelősségvállalását az egyének sorsának alakításában, és teljes mértékben egyéni felelősségként kezelné azt. Ebből következően pedig, mivel az állami beavatkozás a jóléti államok keretei között többnyire a társadalmi igazságosság és a méltányosság védelme érdekében zajlik, körükben egyúttal ezen értékek teljes elutasításával is szembesülünk. Az egyénre hárított felelősséget csupán az elit nők egytizede nem támogatja (11,4%), egynegyedük pedig az állam és az egyén közös problematikájaként gondolkodik e kérdésről.

Mindezeket az eredményeket részben megerősíteni látszanak Albert – Dávid (2009) kutatási eredményei is, akik EU-tagországok közötti összehasonlítást végeztek az egyes országok állampolgárai által elvárt állami beavatkozásokról és felelősségvállalásokról. Összegzett eredményeik szerint, bár az EU-s tagországokban a nők több felelősségvállalást várnak el az államtól, mint a férfiak, ez az eredmény Magyarországra statisztikailag nem volt igazolható. Jelentősebb összefüggéseket mutatott viszont az iskolai végzettségek vizsgálata, amely szerint az alacsonyabb iskolázottságú emberek magasabb szintű állami felelősségvállalást várnak el az államtól, mint a magasabban kvalifikáltak. Ez az összefüggés Magyarországra vonatkoztatva is szignifikáns kapcsolatot mutatott. Még inkább figyelemre méltó összefüggés, hogy *„minél inkább a saját kezükben érzik a sorsukat az emberek, annál inkább hajlamosak úgy érezni, hogy az embereknek több felelősséget kell vállalniuk a saját megélhetésük biztosításában.”* (Albert – Dávid 2009: 43) Úgy tűnik tehát, hogy az állami felelősségvállalásról történő gondolkodást nem elsősorban a nemek közötti különbségek, mint inkább az egyéb társadalmi-gazdasági mutatók, pl. az iskolai végzettség szintje és a munkaerőpiaci-jövedelmi státus befolyásolják. Ferge Zsuzsa szerint *„ahogy haladunk a rosszabbtól a jobb helyzetű társadalmi-foglalkozási csoportok, a kisebbtől a nagyobb jövedelműek, az iskolázottabb csoportok vagy a rendszerváltás nyertesei felé, növekszik a szabadságot a biztonságnál többre értékelők száma, és csökken azok aránya, akik a biztonságot értékelik többre a szabadságnál. (...) a biztonságigény nem a szabadság leértékelése. Csak – úgy tűnik – elemibb szükséglet, amikor veszélyben van, mint a szabadság. Vagy másként: biztonságban szabadabb lehet az ember.”* (Ferge 2000: 429-431)

Női elittípusonként értékelve az egyénekről való gondoskodás állami felelősségvállalásának szintjét, azt mondhatjuk, hogy mindhárom csoport túlnyomó többsége egyértelműen az egyéni öngondoskodást preferálja. A politikai elit a leginkább „állam-párti” meggyőződésű, vagyis az egyéni sorsokért vállalt felelősség terén is körükben szánnak legnagyobb arányban feladatot az államnak, hangsúlyozva, hogy a kapcsolat nem szignifikáns, és a belső arányok is alacsonyak (16,1%). Ugyanakkor az is igaz, hogy az egyéni felelősséget hangsúlyozó

⁵ A válaszadóknak a következő kérdésre kellett válaszolniuk: „Kérem, mondja meg, hogy melyik közelíti meg inkább az Ön véleményét? 1) Az embereknek saját maguknak kell vállalniuk a felelősséget sorsuk alakulásáért. 2) Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. 3) Mindkettő. 4) Egyik sem.”

válaszadók aránya a gazdasági elitet követően a politikai elit körében a legmagasabb, csaknem eléri az ötven százalékot.

A személyes szabadságot az egyenlőséggel szemben leginkább a gazdasági elit preferálja, körükben az arány kissé meghaladja az ötven százalékot, míg a másik két elitcsoport körében néhány százalékkal elmarad attól. Eltípusonként tehát nem tudunk csoporton belüli jelentős különbségekről beszámolni, mint ahogyan korábban is jeleztük, e téren leginkább a magas iskolai végzettség és az átlaghoz képest magas jövedelmek gyakorolnak jelentős hatást arra, hogy a nők az egyenlőséggel, illetve a biztonsággal szemben inkább a szabadságot preferálják kiemelt értéként. Ugyanakkor a női elit tagjainak egy viszonylag markáns csoportja megosztaná a felelősséget e kérdésben az egyén és az állam között, amely a gazdasági és a kulturális elit körében jelenti a legmagasabb értékeket (45,5%, 42,1%). A politikai elit tagjainak körében is csaknem egyharmados a kettős felelősséget preferálók aránya, de, mint ahogyan korábban azt jeleztük, ebben az elttípusban az állami felelősségvállalás szükségességét is többen támogatják.

Nemek szerinti véleménykülönbségek ebben a kérdésben nem jellemzik az elitet, a férfiak, statisztikailag is igazolhatóan, minden elitcsoportban az öngondoskodást preferálják, és hasonlóan a nőkhöz (bár arányaikat tekintve a férfiak jelentősen többen), ez a hozzáállás a gazdasági elit tagjainak értékválasztására jellemző leginkább (65,5%). Az elttípusok között a férfiak körében is a politikai elitben a legmagasabb az állam nagyobb felelősségvállalását szorgalmazók aránya (23,9%). Ugyanakkor a kulturális és politikai férfi elit csaknem egyharmada (szignifikánsan) leginkább az egyén és az állam közös felelősségeként értelmezi a társadalom tagjairól való gondoskodást.

4. táblázat: Az egyénekről való gondoskodás felelősségének megítélése női-férfi elttípusonként
- Melyik közelíti meg leginkább az Ön véleményét? -

%	Nők			Férfiak		
	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit
Az embereknek saját maguknak kell vállalniuk a felelősséget sorsuk alakulásáért	50,0	45,3	48,4	65,2	44,5	38,9
Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban	4,5	12,6	16,1	10,0	19,0	23,9
Egyik sem	3,1	3,6	1,6	1,0	1,7	2,8
Mindkettő	42,4	38,5	33,9	23,8	34,8	34,4
Összesen	100	100	100	100	100	100

Összegezve az elmondottakat, az elit nők értékpreferenciái kapcsán a foglalkoztatással, a jövedelemeloszlással és az emberek sorsáért vállalt felelősséggel összefüggő attitűdök bemutatására került sor, a szabadság és az egyenlőség ideológiai háttértényezőinek figyelembevételével. A kutatás a foglalkoztatási kérdések kapcsán elsősorban a munkanélküliek munkaerő-piaci esélyeit javító beavatkozó intézkedések állami és piaci szintű felelősségeit vizsgálta. Azt mondhatjuk, hogy e tekintetben az elit nők viszonylag megosztottak. Hangsúlyosan is kiemeljük azt az egyharmados arányt képviselő csoportot, amely a szolidaritás minimális mértékével sem bír a társadalom munkanélküli tagjaival szemben. Ebben a kategóriában szignifikánsan a legszolidárisabb csoport a női politikai elit,

melynek tagjai leginkább az állam felelősségébe utalják ezt a feladatot, a másik két elitcsoport tagjai viszont kb. 40 százalékban a piacra bíznák a helyzet megoldását. Ugyancsak szignifikáns kapcsolatot mutattunk ki a férfi elitcsoportok véleménye mentén is. Jelentős a nemek közötti eltérés: míg a nők körében a politikai elit a leginkább szolidáris a munkanélküliekkel szemben, addig a férfiak körében a kulturális elit az. A jövedelmek egyenlőségének igazságos vagy igazságtalan volta kapcsán a női elit már kevésbé megosztott, mint az előző kérdésben. Szinte egységes szemléletben a jövedelemegyenlőtlenségek igazságos voltát hangsúlyozzák, elsődlegesnek pedig az egyéni teljesítményeket és a piaci helyállást tekintik. A harmadik kategóriában, amely arra kérdezett rá, hogy az állam mekkora felelősséget vállaljon az emberek sorsáért, a női elit nagyon jelentős hányada, csaknem a fele határozottan „piac-pártinak” mutatkozott, vagyis teljes mértékben elutasítja az állami felelősségvállalás bármilyen szintjét. Mint kifejtettük, ezzel együtt a társadalmi igazságosság és méltányosság alapelveit sem tekintik követendő értéknek, így azt mondhatjuk, hogy a női elitek egy jelentős része sem nem szolidáris a társadalom gyenge státusú tagjaival szemben, sem nem kívánna velük szemben méltányos és/vagy igazságos elbánást tanúsítani. Nemzetközi kutatások eredményei is azt támasztják alá, hogy az iskolai végzettség és a birtokolt jövedelmek nagysága az effajta vélekedéseket jelentősen befolyásolják, hiszen, mint láttuk, minél magasabb (elsősorban iskolai, jövedelmi) az egyén státusza, annál nagyobb valószínűséggel utasítja el ezen értékeket. E téren a nemek között jelentős különbségeket nem tudtunk kimutatni, férfiak és nők egyaránt hasonló kontextusokban gondolkodnak ezekben a kérdésekben.

Felhasznált irodalom:

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2009): *Állami szerepvállalás – egyéni felelősség*. Budapest: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés.

Bibó István (1994): Elit és szociális érzék. In *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 5-22.

Fábián Zoltán – Tóth István György (2008): Pártpreferencia-csoportok politikai azonosulása és redisztribúciós attitűdjei. In Kolosi Tamás – Tóth István György: *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI Zrt., 387-414.

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Huszár Tibor (1981): „*Nem középiskolás fokon*”. *Műveltség, közművelődés, értelmiség*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Fényes Hajnalka:

A felsőoktatásban tanuló férfiak hátránya a társadalmi (iskolai) mobilitásban, a kétciklusú képzés bevezetése után¹

Bevezetés

A tanulmány a társadalmi mobilitást vizsgálja nemenként a felsőoktatásban egy empirikus kutatás eredményei alapján. Célunk a képzés két szintjén (alap- és mesterképzés) összevetni a férfiak és nők anyagi és kulturális erőforrásait. Munkánkban nem vizsgáljuk a teljes státuselérés folyamatát, csak egy kiemelt csoport: a felsőoktatási hallgatók társadalmi háttérét hasonlítjuk össze nemenként. Elemzésünkben nincsenek hipotéziseink, célunk feltárni és leírni a felsőoktatásban lévő nemi különbségeket a társadalmi mobilitás vonatkozásában.

Véleményünk szerint a nemi különbségek vizsgálata a felsőoktatásban jelenleg is fontos, annak ellenére, hogy jelentős változások történtek az utóbbi évtizedekben, és napjainkban már nem a nők hátránya, hanem a nők előnye (a férfiak hátránya) figyelhető meg a képzésben. Valamint fontos azért is, mert viszonylag kevés szakirodalom foglalkozik a nők és férfiak jelenlegi oktatásbeli helyzetével. Kutatásunk egy regionális (a „partiumi” térségben zajló) empirikus adatfelvételre épül. Eredményeink regionális jellegével az összegzésben foglalkozunk majd.

Korábbi eredményeink (lásd Fényes 2008, 2010a) szerint a férfiak hátránya kimutatható a felsőoktatásban a létszamarányok mellett abban a vonatkozásban is, hogy kisebb a társadalmi mobilitásuk. Többségében csak a jobb háttérű férfiak jelennek meg a gimnáziumokban és a felsőoktatásban, szemben a nőkkel. Ezt amerikai kutatási eredmények is megerősítik (Buchmann–DiPrete 2006). Az ott tanuló férfiak továbbtanulási arányai is kisebbek, mint a nőké, főleg ha a szülők középfokú vagy annál alacsonyabb végzettségűek. Mindeközben a nőknek hasonló háttérrel nőtt a továbbtanulási kedve. Tehát a férfiak önszelektióját figyelhetjük meg a felsőoktatásban, ami abban is megmutatkozik, hogy a társadalmi háttér szempontjából is válogatottabb társaság tanul tovább.

A férfiak és nők társadalmi mobilitása, korábbi eredmények és mérési módszerek

Kutatásunk a mobilitás kutatások második generációjához kapcsolódik (lásd Ganzeboom et al. 1991). Azonban mi nem a teljes státuszelérési folyamatot vizsgáljuk, csak egy speciális csoport, a felsőoktatási hallgatók kulturális és anyagi háttérét hasonlítjuk össze nemenként (éppen ezért nem tudunk pl. regressziós modelleket alkotni a státuszelérésre). Empirikus vizsgálatunkban a diákok kulturális és anyagi tőkéjét Bourdieu munkái (1973, 1986), illetve a Bourdieu elméletének alkalmazásai (pl. DiMaggio (1982), DiMaggio és Mohr (1985)) alapján konceptualizáltuk és mértük.

Bourdieu (1973, 1986) munkásságában az anyagi és a kulturális tőke a társadalmi státus két fontos eleme (a kapcsolati tőke mellett, de ezt a jelen dolgozatban nem vizsgáljuk). Róbert Péter (1986) a társadalmi mobilitást magyarországi adatokon négy dimenzióban vizsgálta, a

---

¹ A tanulmány empirikus részében a TERD (“The Impact of Tertiary Education on Regional Development”, OTKA T-69160) kutatás két adatbázisát használtuk fel. Itt szeretnénk megköszönni Kozma Tamásnak és Pusztai Gabriellának, hogy részt vehettünk a kutatásban és hasznos tanácsaikkal segítették munkánkat.

foglalkozás változásában, az anyagi helyzet változásában, a kulturális erőforrások (az iskolai végzettség és a kulturális tőke egyéb formái) változásában, és végül a lakóhely változásában.

A fenti kutatási eredmények alapján a társadalmi mobilitás a mi munkánkban is egy többdimenziós folyamat, és amikor a diákok mobilitását vizsgáljuk nemenként, leszűkítjük két legfontosabb elemére, a férfiak és nők anyagi és kulturális háttérét hasonlítjuk össze. Emellett vizsgáljuk a diákok állandó lakóhelyének településtípusát is. A kulturális tőke esetén a szülők iskolai végzettsége (az intézményesült kulturális tőke) mellett vizsgáljuk a kulturális tőke más formáit is (pl. a szülők olvasási szokásai, vagy a család objektív kulturális tőkéje).

A család anyagi és kulturális tőkéje (de nem az iskolai végzettség) felfogható úgy is, mint a szülők foglalkozásának és iskolai végzettségének következménye, ennyiben tehát közbelső változók a szülők státusza és a gyerek státusza között. Ezt a megközelítést használják DeGraaf (1986, 1989) és Róbert (1991) munkáikban. Mivel mi nem a teljes státuszelérési folyamatot vizsgáljuk, tanulmányunkban csak következtetni tudunk a férfiak és a nők mobilitására, azaz pl. ha kimutatható, hogy a felsőoktatásban tanuló férfiak több kulturális és anyagi erőforrásra támaszkodhatnak, mint a nők, ebből arra következtetünk, hogy társadalmi mobilitásuk kisebb, mint a nőké.

Treiman (1970) szerint az egyén státuszát elsősorban az iskolai végzettsége határozza meg az iparosodott társadalmakban. Azonban kimutatható hogy a diplomás nők munkaerőpiaci helyzete kedvezőtlenebb, mint a diplomás férfiaké (lásd pl. Fényes 2011). Éppen ezért, ha a felsőoktatásban tanuló nők iskolai mobilitása nagyobb, azaz esetünkben az anyagi és kulturális háttérük rosszabb, mint a férfiaké, tényleges mobilitásuk nem biztos, hogy nekik lesz a kedvezőbb, hiszen a férfiak sikeresebbek a munkaerőpiacon, és akár alacsonyabb végzettséggel is jobb állásokhoz juthatnak. Eredményeink értelmezése során tehát figyelembe kell venni, hogy vizsgálatunk csak az iskolai mobilitásra vonatkozik.

Ahogy látjuk majd, munkánkban a társadalmi háttér (az anyagi és kulturális erőforrásokkal mérve) nem az egyetlen tényező, ami meghatározza a felsőoktatásban való részvételt.² Az eltérő nemű fiatalok viselkedése is különbözik, a nők nagyobb arányban tanulnak tovább a felsőoktatásban, míg a férfiak a szakmunkásképzésben vannak többségben, és csak kevesebben próbálják meg a továbbtanulást. Ennek oka lehet, hogy a nők számára fontosabb a diploma, inkább jellemző rájuk a „kredencializmus” [vagy a papírkórság, Miller és Roby (1974) fogalmát használva]. Azt gondolják, ha legalább a diplomájuk megvan, akkor sikeresebbek lehetnek a munkaerőpiacon, szemben a férfiakkal, akikre pedig a mihamarabbi „státusztörekvés” vagy „státusz elérés” a jellemző (lásd Buss 2008). A férfiak, talán éppen a hagyományos nemi szerepek diktálta kenyérkereső szereppel való azonosulás miatt keresni akarnak, amilyen hamar csak lehetséges, és nem tanulnak tovább, azt gondolják, sikeresek tudnak lenni diploma nélkül is a munkaerőpiacon. Ezt támasztja alá, hogy amerikai adatok szerint a férfiak középfokú végzettséggel is elég jól keresnek, és a felsőfok bérelőnye nagyobb a nők esetén, mint a férfiaknál (Bae et al. 2000; Jacob 2002).

Visszatérve a felsőoktatásban tanuló férfiak és nők társadalmi mobilitásához, fontos hangsúlyozni, hogy amikor a nők kisebbségben voltak a képzésben, társadalmi mobilitásuk is kisebb volt, mint a férfiaké, csak a jobb háttérű nők jutottak el a felsőoktatásba (Alexander - Eckland 1974). Azonban a nők tömeges beáramlásával, már a rosszabb háttérű nők is megjelentek a képzésben, sőt napjainkban összességében is rosszabb a háttérük, mint a

---

²A szakirodalomban számos bizonyítékot találhatunk arra, hogy a felsőoktatási hallgatók társadalmi háttére kedvezőbb, mint az alacsonyabban iskolázott társaiké.

férfiaké (azaz nagyobb a társadalmi mobilitásuk) (Buchmann - DiPrete 2006; Fényes 2010a). Ezek az eredmények azt mutatják, hogy ha a nők vagy a férfiak kisebbségben vannak a felsőfokú képzésben, ebből adódik az is, hogy a társadalmi háttér szempontjából is szelektáltabbak, tulajdonképpen az önszelekció következménye a jobb háttér.

Korábbi „partiumi” adataink szerint 2003-ban az elsőéves egyetemista férfiak szülei iskolázottabbak voltak, családjuk anyagi erőforrásai nagyobbak voltak és kedvezőbb volt állandó lakhelyük településtípusa is, tehát társadalmi (iskolai) mobilitásuk kisebb volt, mint a nőké. A negyedévesek körében 2005-ben azonban csak a férfiak anyagi háttere volt a kedvezőbb (bár eszerint is kisebb a mobilitásuk). Az eredmény értelmezése során a racionális döntéseméleti modellt használtuk fel. A gazdagabb családból származó férfiak inkább megengedhették maguknak a továbbtanulást, míg a nőkhöz hasonló szegényebb családból származó férfiak megelégedtek a szakmunkásvégzettséggel vagy a szakközépiskolai érettségivel, melynek kisebb a költségvonzata a családjuk számára, és hamarabb juthatnak jövedelemhez. A nők azonban rosszabb hátterük ellenére a továbbtanulást választják, és családjaik inkább számolnak a jövőbeli nagyobb keresettel, mint a férfiak családjai, illetve - ahogy már írtuk - a felsőfok bérelőnye nagyobb a nők esetén, tehát tényleg egyfajta racionális döntés náluk a továbbtanulás. (Fényes 2010a)

Bukodi (1999) szintén vizsgálta a fiatal férfiak és nők társadalmi mobilitását Magyarországon. Eredményei szerint 1995-ben a nőkre inkább a kulturális reprodukció a jellemző (újratermelődik a szülők iskolai végzettsége, a szülők intézményesült kulturális tőkéje erősen hat a továbbtanulásra), míg a férfiakra a racionális döntéseméleti modell volt az érvényes, a szülők anyagi háttere befolyásolta elsősorban a továbbtanulást. Mi azonban azt feltételezzük, hogy a felsőoktatásban tanuló férfiakkal mind az anyagi háttere, mind a kulturális háttere kedvezőbb lesz, mint az itt tanuló nőké.

Jelen tanulmányunkban a Bolognai-folyamat bevezetését követően mind az alap-, mint a mesterképzésben össze tudjuk vetni a férfiak és a nők társadalmi háttérét. Ennek közvetlen előzménye, hogy már 2003-ban megvizsgáltuk külön a főiskolákon és az egyetemeken a diákok háttérét a „partiumi” térségben, és azt kaptuk, hogy mindkét képzési formában a férfiak háttere volt a kedvezőbb, tehát a főiskolákban tanuló férfiakkal is kisebb volt a mobilitása, a főiskola kisebb presztízse ellenére (Fényes 2010b).

MÓDSZEREK, ADATBÁZISOK ÉS VIZSGÁLT VÁLTOZÓK

Kutatási kérdéseinket kvantitatív módszerekkel (keresztábrákkal és az összehasonlító átlagok módszerével) elemeztük az SPSS programcsomag segítségével, ahol vizsgáltuk eredményeink szignifikanciáját is. Kutatásunkhoz a TERD kutatás (“The Impact of Tertiary Education on Regional Development”, OTKA T-69160) két adatbázisát használtuk fel. Az elsőben 1361 harmadéves BA, BSc hallgató (körülbelül a vizsgált sokaság egy harmada), a másodikban pedig 602 elsőéves mesterszakos hallgató (körülbelül a vizsgált sokaság két harmada) szerepelt. A minták regionálisak, a lekérdezés a „partiumi” térség magyar tannyelvű felsőoktatási intézményeiben folyt 2008-ban és 2010-ben.³ A „partiumi” térségbe a történelmi elnevezéshez hűen Magyarország két megyéje (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg

³ A kutatásban résztvevő intézmények: Debreceni Egyetem, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola (Debrecen), Nyíregyházi Főiskola, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Tanárképző Főiskola (Beregszász, Ukrajna), Partium Keresztény Egyetem (Nagyvárad, Románia), Nagyvárad Állami Egyetem, BBTE kihelyezett tagozata (Szatmárnémeti, Románia).

megye), Romániából négy határhoz közeli megye, és Ukrajnából a kárpátaljai rész tartozott. A minták karok és intézmények szerint reprezentatívak, a mesterképzésben a reprezentativitást súlyozással biztosítottuk. A mintavétel többlépcsős és csoportos volt, egyes véletlenszerűen kiválasztott szemináriumi csoportok kerültek teljeskörűen lekérdezésre.

A vizsgált változóink: (1) a diákok neme; (2) a diákok kulturális háttérének mutatói (a szülők iskolai végzettsége, a szülők olvasási szokásai és könyveinek száma, a család objektív kulturális tőkéje (lexikonok, szótárak, idegen nyelvű könyvek, művészeti albumok, komolyzenei CD-k, festmények száma)); (3) a család objektív és szubjektív anyagi háttére (a tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezés⁴, a testvérek száma, a „jobban él-e, mint 10 éve?” változó, a mindennapos anyagi gondok előfordulási gyakorisága, a család helyzetének szubjektív megítélése egy átlagos hazai családhoz képest; (4) és végül a diák állandó lakhelyének településtípusa.

EREDMÉNYEK

A család kulturális tőkéje nemenként

Empirikus vizsgálatunkban célunk a diákok társadalmi háttérének és mobilitásának összevetése nemenként. Elsőként a szülők kulturális erőforrásait vizsgáljuk meg, majd pedig a család anyagi helyzetét. De Graaf (1986, 1989) eredményei szerint a szülők anyagi helyzetének hatása csökkent, míg a család kulturális erőforrásainak hatása időben állandó volt a tanulmányi előmenetelre. A kulturális háttérváltozók közül a szülők olvasási szokásainak hatása volt a legjelentősebb. Róbert (1991) is hasonló eredményekre jutott magyarországi adatokon.

Korábbi saját eredményeink szerint a felsőoktatásban tanuló férfiak társadalmi háttére kedvezőbb volt, mint a nőké, összhangban azzal, hogy kisebbségben voltak a képzésben. Jelen kutatásunkban, a társadalmi mobilitásban lévő nemi különbségeket a képzés két szintjén külön-külön is megvizsgáljuk. Elsőként a szülők iskolai végzettségét hasonlítjuk össze nemenként az alap- és a mesterképzésben.

1. táblázat: Az apák és az anyák legmagasabb iskolai végzettsége az alap- és a mesterképzésben nemenként, százalékok^{5, 6}

	Apák				Anyák			
	Alapképzés		Mesterképzés		Alapképzés		Mesterképzés	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Alapfok	36,2	45,3	24,7	28,4	22,2	30,4	13,8	14,3
Középfok	39,9	38,9	37,3	47,2	46,5	45,4	41,4	50,6
Felsőfok	23,9	15,8	38	24,3	31,4	24,2	44,7	35,1
N	373	886	150	415	370	894	152	419
Chi-négyzet	***		**		**		NS	

⁴ Az index komponensei: saját lakás, nyaraló (telek), családi ház, személyi számítógép, internet előfizetés, hi-fi berendezés, klímaberendezés, házimozsi rendszer, gépkocsi, plazma TV.

⁵ Itt és a további táblázatokban * a 0.01<p<0.05 közötti, ** a 0.001<p<0.01 közötti, *** a p<0,001 szignifikanciát, és NS a nem szignifikáns nagyobb értékeket jelzi nemenként a Chi-négyzet próba és az ANOVA teszt eredményei alapján. A szignifikánsan nagyobb értékeket vastag betűvel jeleztük.

⁶ A jelen táblázatban alapfokú végzettségnek tekintjük az általános iskolai és a szakmunkás végzettséget, középfoknak a gimnáziumi és a szakközépiskolai végzettséget, és felsőfoknak a főiskolai és az egyetemi végzettséget.

Ahogy látható az első táblázatban, a várakozásoknak megfelelően a szülők iskolai végzettsége magasabb a mesterképzésben, mint az alapképzésben. A nemi különbségeket tekintve, a felsőfokú végzettség gyakoribb a férfiak apáinál mind az alap-, mind a mesterképzésben, összhangban a korábbi eredményekkel (a különbség szignifikáns, és a férfiak előnye nagyjából ugyanakkora a képzés két szintjén). Azonban az anyák végzettsége esetén csak az alapképzésben szignifikáns a férfiak előnye (a felsőfokú diploma kb. 30%-al gyakoribb náluk), a mesterképzésben a különbség már nem szignifikáns. A férfiak szülei a képzés mindkét szintjén iskolázottabbak, de a mesterképzésben csak az apák végzettsége kedvezőbb, tehát a felsőoktatásban tanuló férfiak mobilitása a szülők iskolai végzettségét figyelembe véve kisebb, mint a nőké, de a különbség kisebb nemenként a mesterképzésben, mint az alapképzésben.⁷

Másik eredményünk, hogy az anyák iskolai végzettsége mindkét adatbázisban magasabb, mint az apáké, ami azt is jelenti, hogy az anyák hatása nagyobb a diákok későbbi iskolai végzettségére (ezek az eredmények összhangban vannak a szakirodalommal, lásd pl. Pusztai 2004, 2009).

Bourdieu (1973, 1986) és De Graaf (1986, 1989) munkái alapján, az intézményesült kulturális tőke (a szülők iskolázottsága) mellett megvizsgáljuk a szülők „magaskultúrában” való részvételét is (a kulturális tőke típusairól szóló elméleti háttérrel lásd Bourdieu (1986) munkájában). Nem volt adatunk a szülők kulturális fogyasztásáról, így a „magaskultúrában” való részvételt csak a szülők olvasási szokásaival tudtuk mérni, és ezt is csak az alapképzésben.

2. táblázat: Az anyák olvasási szokásai nemenként az alapképzésben (százalékok)

	A férfiak anyái	A nők anyái
Rendszeres olvasók	41,0	34,0
Nem rendszeres olvasók, vagy nem olvasók	59,0	66,0
N	376	871
Chi-négyzet	*	

A 2. táblázat szerint, az alapképzésben a férfiak anyái többet olvasnak magasabb iskolai végzettségükkel összhangban, de az apák olvasási szokásai hasonlóak nemenként (az adatokat most nem mutatjuk be a szignifikancia hiánya miatt), annak ellenére, hogy a férfiak apái is iskolázottabbak voltak. Ennek háttérében az állhat, hogy a szülők esetén a hagyományos nemi szerepek érvényesültek a vizsgált régióban. A modell szerint a férfiak a hagyományos „kenyérkereső” szereppel azonosulnak, míg az anyák szerepe az otthoni feladatokra irányul. A modell alapján azt feltételezhetjük, hogy az apák magasabb iskolai végzettséggel elsősorban jobb állásokat és magasabb béreket érnek el, a magasabbak iskolázott anyák viszont többet olvasnak, és céljuk, hogy növeljék kulturális tőkéjüket, amit nem csak a fizetett munka világában tudnak hasznosítani, hanem a családban is, a gyermeknevelés során.

Az intézményesült kulturális tőke és a „magaskultúrában” való részvétel mellett megvizsgáltuk a szülők objektív kulturális tőkéjét is. A szülők könyveinek számában nem volt szignifikáns különbség nemenként sem az alap-, sem a mesterképzésben (az adatokat most nem mutatjuk be a szignifikancia hiánya miatt), annak ellenére, hogy a férfiak szülei

⁷ Voltak adataink a szülők munkaerőpiaci helyzetéről (foglalkoztatva volt-e a szülő a megkérdezés időpontjában), de ebben nem volt szignifikáns különbség nemenként sem az alap-, sem a mesterképzésben.

iskolázottabbak voltak. Ennek oka lehet, hogy napjainkban az olvasás új formái terjednek el (különösen a férfiak esetén, pl. elektronikus könyvek olvasása) vagy az is fennállhat, hogy az emberek többet járnak könyvtárba, és nem vesznek új könyveket a gazdasági válság miatt.

A következő táblázatban a család lexikonnal, szótárral, idegen nyelvű könyvvel, művészeti albummal, komolyzenei CD-vel és festményekkel való rendelkezését vizsgáljuk.

3. táblázat: Lexikonnal, szótárral, idegen nyelvű könyvvel, művészeti albummal, komolyzenei CD-vel és festményekkel való rendelkezés a diákok családjában nemeként az alap- és a mesterképzésben

	Alapképzés	Mesterképzés
Lexikon	A férfiak szüleinek több (*)	NS
Szótár	A férfiak szüleinek több (*)	NS
Idegen nyelvű könyv	NS	NS
Művészeti album	A férfiak szüleinek több (*)	NS
Komolyzenei CD	NS	NS
Festmény	NS	NS

A táblázat az SPSS program keresztábrás futásai alapján készült (0: nem rendelkezik 1: csak egy van 2: kettő vagy több van). NS jelzi a Chi-négyzet próba szerint nemeként nem szignifikáns kapcsolatokat. A részletes adatok bemutatásától most eltekintünk.

A 3. táblázat szerint a férfiak iskolázottabb szüleinek az alapképzésben több objektív kulturális erőforrása is volt (több lexikon, szótár és művészeti album), de ahogy látható a mesterképzésben, ahol a férfiaknál csak az apák iskolai végzettsége magasabb, már nincs különbség a család objektív kulturális tőkéjében. Az anyák iskolázottsága a mesterképzésben hasonló volt nemeként, és ez okozhatta, hogy a családok objektív kulturális tőkéjének hasonlóságát is. Azt feltételezhetjük, hogy az anyák intézményesült kulturális tőkéjének hatása a család objektív kulturális tőkéjére nagyobb, mint az apáké, amit a szakirodalom is alátámaszt (Pusztai 2004, 2009).

A család anyagi helyzete nemeként

A felsőoktatási hallgatók családjának anyagi helyzetét objektív és szubjektív változókkal is közelítjük. A szülők jövedelméről nem rendelkezünk adatokkal a kérdőívben, ezért az objektív anyagi helyzetet az egyes tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezéssel mértük a családban. Tízféle tartós fogyasztási cikkel való rendelkezésre kérdeztünk rá, és ezekből egy indexet készítettünk (1-10), melynek átlagai láthatók a 4. táblázatban nemeként.

4. táblázat: A szülők tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezése (az index átlaga) nemeként az alap- és a mesterképzésben

	Alapképzés	N	Mesterképzés	N
Férfiak	5,83	338	5,35	136
Nők	5,34	788	5,37	378
Anova	***		NS	

Az index komponensei: saját lakás, nyaraló (telek), családi ház, személyi számítógép, internet előfizetés, hi-fi berendezés, klímaberendezés, házimozis rendszer, gépkocsi, plazma TV. (0: nem rendelkezik vele 1: rendelkezik vele).

Ahogy a negyedik táblázatból látható, a férfiak objektív anyagi helyzete – ezzel a mutatóval mérve - kedvezőbb az alapképzésben, összhangban a szülők magasabb iskolai végzettségével. Azonban a mesterképzésben, ahol csak a férfiak apái voltak magasabban iskolázottak, az

objektív anyagi helyzet már hasonló volt nemenként. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy a férfiak apáinak magasabb iskolázottsága a mesterképzésben várakozásainkkal ellentétben már nem hatott pozitívan a család anyagi helyzetére. Magyarozatunk szerint napjainkban, mikor a nemi szerepek változóban vannak, az anyák jövedelme szintén erős hatással lehet az anyagi helyzetre, és mivel az anyák végzettsége, és feltehetőleg a kereseteik is hasonlóak voltak a mesterképzésben nemenként, ez is közrejátszhatott a fenti mutatóban való hasonló eredményekben. (Bár ez részben ellentmond annak, hogy - ahogy már írtuk - a hagyományos nemi szerepek továbbélnék napjainkban is pl. a szülők olvasási szokásaiban.)

Az alap- és mesterképzésben levő különböző eredmények háttérében állhat az is, hogy a mesterképzésben az adatfelvétel két évvel később zajlott (2010-ben), amikor a gazdasági válság hatásai már erősebben érezhetőek voltak a vizsgált régióban. A mesterképzésben tanulók egy évvel fiatalabb generációhoz tartoztak, és a válság negatívabban hathatott az ő anyagi helyzetükre (a tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezéssel mérve). A negyedik táblázat adatai szerint a válság erősebben hatott a férfiak családjainak anyagi helyzetére, mint a nőkére. Ennek oka lehet, hogy ahogy már látható volt a férfiak szüleinek iskolai végzettsége magasabb, és az iskolázottabb középosztálybeli családok tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezése jobban csökkenhetett, mint az alsóbb osztályokhoz tartozó, kevésbé iskolázott szülőkkel rendelkező nők családjaié, akiknek egyébként is kevesebb tartós fogyasztási cikke volt. A nőkre rosszabb társadalmi háttér a jellemző, és a tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezés nem változott annyira 2008 és 2010 között, mint a férfiak esetén (az index nagyjából azonos, lásd a 4. táblázatot).

A kérdőívben három szubjektív anyagi helyzet változó is szerepelt. Az első kérdés az volt, hogy a szülők elmondása szerint a család jobban él-e, mint 10 évvel ezelőtt (az eredmények az 5. táblázatban láthatóak). A férfiak anyagi háttére kedvezőbb volt ezen változó mentén is, de csak az alapképzésben (a mesterképzésben nem volt szignifikáns különbség nemenként). Tehát a szubjektív anyagi helyzet (ezzel a változóval mérve) összhangban volt az objektív változó értékeivel, ott is az alapképzésben volt csak megfigyelhető a férfiak előnye.

5. táblázat: A szülők elmondása szerint a „jobban él-e a család, mint 10 éve” változó értékei nemenként az alap- és a mesterképzésben (százalékok)

	Alapképzés		Mesterképzés	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Roszsabbul	38,4	42,6	34,2	44
Ugyanúgy	23,2	27,2	36,9	28,6
Jobban	32,6	26,1	23,5	21,6
Nem tudja	5,8	4,1	5,4	5,7
N	380	885	149	402
Chi-négyzet	*		NS	

A második szubjektív anyagi helyzet változó arra vonatkozott, hogy előfordulnak-e mindennapos anyagi gondok a családban (az eredményeket lásd a 6. táblázatban). Az eredmények azt mutatják, hogy mind az alap-, mind a mesterképzésben a férfiak családjában kevésbé fordulnak elő mindennapos anyagi gondok, mint a nőkében. Itt a különbség szignifikáns volt a mesterképzésben is, szemben az objektív háttérmutatóra kapott eredményekkel. Ennek oka lehet, hogy a férfiak magasabban iskolázott apái hatással lehettek a család anyagi helyzetének szubjektív megítélésére ezen változó szerint, de ez nem befolyásolta az objektív anyagi helyzetet. [A szubjektív és az objektív anyagi helyzet nincs mindig teljesen összhangban, ahogy azt láthatjuk Róbert (2001) munkájában is.] A másik

eredmény, hogy 2010-ben (a mesterképzéses adatbázisban) mind a férfiak, mind a nők családjában gyakrabban fordultak elő anyagi gondok, feltehetőleg a gazdasági válság következtében.

6. táblázat: Az „előfordulnak-e anyagi gondok a diák családjában” változó értékei nemenként az alap- és a mesterképzésben (százalékok)

	Alapképzés		Mesterképzés	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Igen, rendszeresen	13,7	19,5	20,7	26,8
Igen, ritkán	48,9	51,5	41,4	46,5
Nem	37,4	29	37,9	26,8
N	372	870	145	400
Chi-négyzet	**		*	

Végül a harmadik szubjektív anyagi háttér mutató esetén arra kértük a diákokat, hogy becsüljék meg a családjuk anyagi helyzetét (1-10) egy átlagos hazai család (5) helyzetéhez képest. Itt a mutatók átlagai hasonlóak voltak nemenként mind az alap-, mind a mesterképzésben (5,5 körüli értékeket kaptunk mind a nők, mind a férfiak esetén, az adatokat nem közöljük a szignifikancia hiánya miatt). A férfiak jobb objektív anyagi helyzete az alapképzésben tehát nem tükröződik ebben a szubjektív mutatóban. Ennek oka lehet, hogy az objektív anyagi helyzetben nemenként megmutatkozó különbséget a diákok nem értékelték annyira nagyra, hogy ezzel magasabbra vagy alacsonyabba helyezték el családjukat a társadalmi ranglétrán, a férfiak és nők azonos osztályba sorolták magunkat.

7. táblázat: A testvérek átlagos száma nemenként az alap- és a mesterképzésben

	Alapképzés	N	Mesterképzés	N
Férfiak	1,27	390	1,24	120
Nők	1,27	920	1,45	339
Anova	NS		*	

Az egy háztartásban élők száma szintén befolyásolhatja a család anyagi helyzetét, de a kérdőívben csak a férfiak és nők testvéreinek számáról voltak információink (az eredményeket lásd a 7. táblázatban). Az eredmények szerint a nőknek szignifikánsan több testvére volt a mesterképzésben, ami okozhat anyagi problémákat is. Ez az eredmény azonban ellentmond az objektív anyagi háttérváltozóra kapott eredményeknek, ahol éppen az alapképzésben hallgató nők helyzete volt a kedvezőtlenebb, és a mesterképzésben nem volt szignifikáns különbség nemenként (bár egy szubjektív háttérmutató (a potenciális anyagi gondok) szerint a nők anyagi helyzete a mesterképzésben is kedvezőtlenebb). Az tehát, hogy a nőknek több testvére van a mesterképzésben nem okozott rosszabb objektív anyagi helyzetet adataink szerint. Ennek hátterében az állhat, hogy a testvérek száma nem feltétlenül van összhangban az egy háztartásban élők számával. Lehetnek idősebb testvérek, akik már nem élnek együtt a családdal, már önálló keresők, és nem igényelnek anyagi segítséget. A másik probléma ezzel a változóval, hogy a testvérszám inkább társadalmi tőke változó, mint anyagi tőke változó.⁸ A nagyobb testvérszám következtében kisebb lehet a gyerekek társadalmi tőkéje, mivel kevesebb ideje marad a szülőknek az egyes gyermekek nevelésére. De lehet ezzel ellentétes hatás is, a magasabban iskolázott idősebb testvérek kulturális tőkájukat továbbadhatják fiatalabb testvéreiknek, és ez növelheti iskolai eredményességüket.

⁸ Ebben az elemzésben nem vizsgáljuk a diákok társadalmi tőkét, ami a harmadik eleme lehet a társadalmi háttérnek Bourdieu munkássága alapján.

Összességében tehát a több testvér nem feltétlenül jelent rosszabb társadalmi háttért ebben az értelmezésben.

Az állandó lakóhely településtípusa nemenként

A diákok anyagi helyzete összefügghet állandó lakóhelyük településtípusával is. Azonban a településtípus erős hatással lehet a család kulturális fogyasztására is (sajnos nem rendelkezünk adatokkal a szülők kulturális fogyasztásáról, például a színház, múzeum vagy koncertlátogatásról). Róbert (1991) kimutatta, hogy a településtípusnak erősebb a hatása a kulturális aktivitásra, mint az anyagi háttérre (eredményei egy faktorelemzésre épültek). A falvakban és a kisebb városokban sokkal kevesebb lehetőség van pl. a „magaskultúrában” való részvételre.

8. táblázat: A diák állandó lakhelyének településtípusa nemenként az alap- és a mesterképzésben (százalékok)

	Alapképzés		Mesterképzés	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Tanya, község	32,5	35,1	25,5	30,4
Kisebb város	34,1	37,4	24,2	34,3
Megyeszékhely	31	24,6	46	32,9
Főváros	1	1,2	4,3	1,8
N	384	908	161	435
Chi-négyzet	NS		*	

Ahogy az látható a 8. táblázatban, a férfiak és nők között alig van különbség a lakóhely településtípusában az alapképzésben, de a mesterképzésben megint a férfiak helyzete a kedvezőbb, szignifikánsan több nő lakik falun vagy kisebb városban, mint férfi. Ezek az eredményeink nincsenek összhangban korábbi eredményeinkkel, ahol a férfiak szüleinek iskolázottsága és az objektív anyagi háttere jóval kedvezőbb volt az alapképzésben, és a mesterképzésben csak a férfiak apáinak iskolázottsága volt a magasabb. A nők családjára vonatkozó rosszabb településtípus a mesterképzésben nem hatott negatívan az objektív anyagi helyzetre (bár ez gyakoribb anyagi gondokat jelenthetett, ezen szubjektív anyagi helyzet változó szerint). A kedvezőtlenebb településtípus inkább a szülők kulturális fogyasztására hathatott negatívan (erről sajnos nem volt adatunk), összhangban Róbert eredményeivel.⁹ (Azonban az, hogy a női hallgatóknak több testvére volt a mesterképzésben, összhangban van azzal, hogy körükben gyakoribb a falusi lakóhely.)

ÖSSZEGZÉS

Kutatásunkban, a felsőoktatásban tanuló férfiak és nők társadalmi háttérét hasonlítottuk össze. Eredményeink szerint (lásd a 9. összegző táblázatot) bár a felsőfokú képzés mindkét szintjén a férfiak társadalmi háttere a kedvezőbb (azaz kisebb a társadalmi (iskolai) mobilitásuk), a társadalmi háttérben levő különbség kisebb a mesterképzésben, mint az alapképzésben. Az alapképzésben a rosszabb háttérű nők nagyobb arányban vannak jelen (szemben a férfiakkal, akik csak jobb háttérrel vállalják a továbbtanulást), míg a mesterképzésben már a nők is inkább csak jobb háttérrel vannak jelen (talán kisebb önbizalmuk miatt), szemben a férfiakkal, akiknek a társadalmi háttere hasonló(an jó) az alap és a mesterképzésben.

⁹ A településtípus a diák saját kulturális fogyasztására már feltehetőleg nem hat, mivel többségük a tanítás alatt a felsőoktatási intézmény székhelyén lakik.

9. táblázat: Összegző táblázat a szülők kulturális és anyagi erőforrásairól nemenként (NS: nincs szignifikáns különbség nemenként)

Háttérváltozók	Alapképzés	Mesterképzés
A szülők kulturális tőkéje		
Az apa iskolai végzettsége	A férfiaknak magasabb	A férfiaknak magasabb
Az anya iskolai végzettsége	A férfiaknak magasabb	NS
Az apa olvasási szokásai	NS	Nincs adat
Az anya olvasási szokásai	A férfiak anyja többet olvas	Nincs adat
Objektív kulturális tőke	A férfiaknak több van	NS
Anyagi háttér		
Tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezés	A férfiaknak több van	NS
Jobban élnek-e, mint 10 éve?	A férfiak családja inkább	NS
Előfordulnak-e anyagi gondok?	A férfiaknál ritkábban	A férfiaknál ritkábban
Az átlagos anyagi helyzethez képest jobban él-e?	NS	NS
Testvérek száma	NS	A férfiaknak kevesebb
Az állandó lakóhely településtípusa	NS	A férfiaknak kedvezőbb

Ahogy a cikk elméleti részében kifejtettük, a férfiak kisebb társadalmi (iskolai) mobilitásának hátterében a férfiak önszelekciója áll. Az önszelekció következtében kisebbségben lesznek a felsőoktatásban, és a társadalmi háttér szempontjából is válogatottabbak lesznek. A férfiak csak jobb kulturális és anyagi háttér esetén motiváltak a felsőoktatásba való továbbtanulásra, és a rosszabb háttérű férfiakat feltehetőleg a szakközépiskolákban találhatjuk, ahonnan már nem terveznek továbbtanulást. Ennek egyik oka lehet – mint ahogy már írtuk –, hogy a férfiak középfokú végzettséggel is egész jól keresnek, szemben a nőkkel, akiknél nagyobb a felsőfok bérelőnye. Emellett a lányok nagyobb arányú továbbtanulásának oka lehet a „papírkórság” is, azt gondolják diplomával (a papír megszerzésével) sikeresebbek lehetnek a munkaerőpiacon. Velük szemben a férfiakra a „státusz-törekvés” a jellemző, hogy keresni akarnak, amilyen hamar csak lehetséges, részben a tradicionális kenyérkereső szereppel való azonosulás miatt.

A kutatás regionális jellegével kapcsolatban felmerülhet, hogy a férfiak (főleg a rosszabb háttérűek) valahol máshol tanulnak tovább, nem ebben a régióban, tehát a nők előnye a társadalmi mobilitásban csupán ebben a régióban igaz. Ezt az állítást már korábban, egy 2006-os miskolci kismintás vizsgálatban ellenőriztük. Arra gondoltunk, hogy elképzelhető, hogy a rosszabb háttérű férfiak a „partiumi” régióból a Miskolci Műszaki Egyetemen tanultak tovább, mivel a „partiumi” régióban nem volt műszaki egyetem, csak műszaki főiskolai kar. Eredményeink azonban azt mutatták, hogy a férfiak társadalmi háttere a miskolci egyetemen is kedvezőbb volt, mint a nőké. Mindezek miatt úgy gondoljuk, hogy mostani eredményeink is jórészt általánosíthatók Magyarország egészére, és azt mutatják, hogy a férfiak létszámarányaik mellett hátrányban vannak a társadalmi (iskolai) mobilitásban is a felsőfokú képzés mindkét szintjén, bár a mesterképzésben valamivel kisebb a hátrányuk. Ne felejtjük el azonban azt sem, hogy a férfiak oktatásban levő hátrányai a munkaerőpiacon már nem mutatkoznak meg, sőt számos kutatás szerint ott már előnyben vannak, és ez igaz lehet abban a vonatkozásban is, hogy a tényleges mobilitásuk (nem az iskolai) már a nekik magasabb, de ez már egy másik tanulmány témája lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alexander, K. L. - Eckland, B. K. (1974): Sex Differences in the Educational Attainment Process, *American Sociological Review* 39(5), pp. 668-682
- Bae, Y. - Choy, S. - Geddes, C. - Sable, J. - Snyder, T. (2000): *Trends in Educational Equity of Girls and Woman*, Washington, D.C., Natl. Cent. Educ. Stat.
- Bourdieu, P. (1973): Cultural Reproduction and Social Reproduction, In: Brown, R. (ed.): *Knowledge, Education and Cultural Change*. London Willner Brothers Limited, pp. 71-105.
- Bourdieu, P. (1986): The Forms of Capital, In: Richardson, J., G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood Press, pp. 241-258.
- Buchmann, C. - DiPrete, T. A. (2006): The Growing Female Advantage in College Completion: The Role of Family Background and Academic Achievement, *American Sociological Review* 71, pp. 515-541.
- Bukodi, Erzsébet (1999): Educational choices in Hungary, *Hungarian Statistical Review* 77, pp. 71-94.
- Buss, D. M. (2008): Human Nature and Individual Differences. Evolution of Human Personality, In: John, O. P. – Robins, R. W. – Pervin, L. A. (ed.): *Handbook of Personality. Theory and Research*, New York, Guilford Press, pp. 29-60.
- De Graaf, P. M. (1986): The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in Netherlands, *Sociology of Education* 1986, Vol. 59 (October), pp. 237-246.
- De Graaf, P. M. (1989): Cultural Reproduction and Educational Stratification, In: Bakker, B. F. M., Dronkers, J., Meijnen, G. W. (ed.): *Educational Opportunities in the Welfare State*, Nijmegen, pp. 39-57.
- DiMaggio, P. (1982): Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students, *American Sociological Review* Vol. 47, April, pp.189-201.
- DiMaggio, P. - Mohr, J. (1985): Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection, *The American Journal of Sociology*, Vol. 90, No. 6 (May, 1985), pp.1231-1261.
- Fényes, Hajnalka (2008): Boys and Girls within Denominational, Respectively Non-denominational High-schools in a Borderland Region, In: Pusztai, Gabriella (ed.): *Religion and Values in Education in Central and Eastern Europe*, CHERD, University of Debrecen, pp. 97-114.
- Fényes Hajnalka (2010a): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, p. 228
- Fényes Hajnalka (2010b): Horizontal and Vertical Segregation in Education by Gender in the Hungarian – Romanian - Ukrainian Border Region, *Journal of Social Research and Policy* Vol.1, Issue:1, pp. 49-68.
- Fényes Hajnalka (2011): A felsőoktatásban tanuló férfiak és nők tényleges mobilitása, státuszinkonzisztencia a nők oktatásbeli és munkaerőpiaci helyzete között. Felsőoktatási Műhely (közlésre elfogadva)
- Ganzeboom, H. B. G. - Treiman, D. J. - Ultee, W. B. (1991): Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generation and Beyond, *Annual Review of Sociology*, Vol. 17. pp. 277-302.
- Jacob, B. A. (2002): Where the Boys aren't: Non-cognitive Skills, Returns to School and the Gender Gap in Higher Education, *Econ. Educ. Rev.*, vol. 21, No.6, pp. 589–598.

- Miller, S. M. - Roby, P. (1974): A papírkórság csapdája, In: Ferge, Zs., Háber, J. (ed.): *Az iskola szociológiai problémái*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 109-121.
- Pusztai Gabriella (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*, Budapest, Gondolat
- Pusztai Gabriella (2009): *A társadalmi tőke és az iskola*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás (Rétegződés-modell vizsgálat VII.)*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest
- Róbert Péter (1991): The Role of Cultural and Material Resources in Status Attainment Process: The Hungarian Case, In: András Tóth and László Gábor (eds.): *Beyond the Great Transformation*, Research Review on the Hungarian Social Sciences Granted by the Government, Vol. 2. OKKFT TS-3, Budapest, pp. 145–171.
- Róbert Péter (2001): *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég
- Treiman, D. J. (1970): Industrialization and Social Stratification, In: Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, The Bobs-Merrill Company, Inc. New York, pp. 207-234.

Murányi István - Sipos Flórián:

***Nemzeti radikálisok tekintélyelvűsége:
szociális dominancia orientáció és ellentörténelem***

Az ELTE Társadalmi Konfliktuskutató Központja és a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének 2010 őszén indult *Új tekintélyelvűség* projektje napjaink magyar társadalmában jelen lévő tekintélyelvűség empirikus vizsgálatára vállalkozott.¹

A témakörben korábban végzett hazai szociológiai és szociálpszichológiai kutatások kizárólag a többségi társadalom tekintélyelvűségét (és/vagy előítéletességét, cigányellenességét, antiszemitizmusát) vizsgálták. (Erős-Fábián, 1999; Fábián, 1999; (Enyedi et al, 2002, 2004). Az *Új tekintélyelvűség* projektnek – egy országos reprezentatív lakossági adatfelvétel mellett - része volt egy nemzeti radikális félkatonai szervezet tagjainak körében készült kérdőíves vizsgálat. Ez a kutatás lehetőséget nyújtott arra, hogy olyan csoportban vizsgáljuk a tekintélyelvűséget és a kapcsolódó jellemzőket (nemzettudat, csoportközi előítélet), amelynek tagjai nyíltan azonosulnak a nemzeti radikalizmussal és (feltehetően) a többségi társadalomtól extrém módon eltérő nemzeti identitás jellemzi őket. A gyakorlatilag két megyében (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar) működő szervezet 2007 tavaszán alakult, jelenlegi tagsága kb. 160 fő. Az önmagukat katonai hagyományörző társaságként meghatározó szervezet elődjének tekinti a reformkori nemzeti radikálisokat (1848) és a 1956-os Nemzetőrséget. A nemzettudat erősítését, hagyományörzést, rend- és vagyonvédelmi feladatokat végző, pártpolitikai kötődést elutasító szervezet megjelenése (II. világháborús magyar honvéd egyenruha) és strukturális tagolódása egyaránt katonai jellegű. A szervezet ideológiáját tömören kifejezi a minden tag részére kötelező eskü szövege (lásd a Függelékben).

Az összehasonlításhoz szükséges kontrollminta (szervezet) kiválasztásának legfőbb szempontja az volt, hogy a szervezet ne kötődjön nemzeti- vagy politikai ideológiához, ugyanakkor a nemzeti radikálisokkal közel azonos életkorú szervezeti tagok hasonló lakóhelyi környezetben éljenek. A kontroll minta kritériumának egy természet- és civil környezetvédő szervezet felelt meg leginkább. Az Egyesület 1986 őszén alakult 30 fős diákcsoport, 1989-ban jegyezték be hivatalosan. A kb. 300 fős szervezet tagsága (tagdíjfizető tagok, pártolók és aktivisták) és működése elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéhez kötődik. A szervezet tevékenységét a következők jellemzik: környezeti nevelés, természetvédelmi felmérések, madártani munkák, energiagazdálkodás, lakossági tanácsadás, környezetbarát termékek árusítása, környezeti kérdésekkel kapcsolatos társadalmi célú kommunikáció, környezetvédelmi/tájjgazdálkodási projektek/ kampányok, civil szervezetek koordinálása.

¹ A kutatás eredményeit összefoglaló könyv a közelmúltban jelent meg (Csepeli et al. , 2011).

I. Szociális dominancia orientáció

A nemzeti radikálisok és környezetvédők körében végzett adatfelvétel kérdőíve több tematikus dimenzióra (szocializáció, értékek, vallás, diszkrimináció, nemzeti identitás, társadalmi, politikai és ideológiai attitűdök) vonatkozó kérdésblokkot tartalmazott. Ezek egyike volt a társadalmi dominancia elmélethez kapcsolódó Szociális Dominancia Skála (SDO).

A szintézis igényével fellépő elméletet a szerzők inkább interdiszciplináris megközelítésnek, a különböző elemzési szinteket (individuális személyiség és attitűd, intézmény, társadalomszerkezet) egybefoglaló „koherens elméleti keretének” tekintik. Az elsődleges forrásnak felsorolt elméletekkel (tekintélyelvű személyiség elmélete, a politikai viselkedés Rokeach-féle értékelmélete, Blumer csoportpozíció elmélete, marxizmus, neoklasszikus elitelméletek, politikai attitűdvizsgálatok, közvélemény-kutatási eredmények, társas identitás elmélete, evolúciós pszichológia elméletei) ellentétben, a szerzők elzárkóznak a társadalmi dominancia elmélet kifejezetten pszichológiai vagy szociológiai minősítésétől. Az elmélet szerint a társadalmakra egységesen jellemző, hogy „csoportalapú társadalmi hierarchiák rendszereiként szerveződnek”, az alárendelt csoportok létezése természetes és célszerű. Ennek logikus és (talán) meglepő következménye, hogy a hierarchizált társadalmakban a megkülönböztetés vagy előítéletes sztereotípiák általános, semmiképpen nem tekinthető abnormálisnak. A domináns és alávetett csoportokra tagolódás alapja a társadalmi értékek (hatalom, vagyon, rang) valamint az anyagi és szimbolikus javak eltérő mértékű birtoklása. A szerzők nem zárják ki az egyéni jellemzők (pl. képesség) szerepét a birtoklásban, de alapvetően a csoport funkcióit tartják meghatározónak. (Sidanius-Pratto, 1999).

Az elmélethez kapcsolódó szociális dominancia orientáció (SDO) az egyenlőtlen és hierarchikus társadalmi csoportkapcsolatok értékelését, a csoportdominancia megítélését (helyeslését) kifejező egyénekre jellemző irányultság (Sidanius-Pratto, 1999). Az SDO a csoportközi kapcsolatokra irányuló általános attitűd orientáció, amely az egyenlőséget és a hierarchiát a fölérendelt - alárendelt dimenzió mentén fejezi ki. A nagyobb szociális dominancia orientáció a hierarchia-erősítő, a kisebb SDO a hierarchia-gyengítő ideológiák és politikák támogatásával jár együtt. (Pratto et al, 1994)

A szociális dominancia orientációval kapcsolatos empirikus kutatások újabb értelmezési kereteket, illetve újabb elemzési szempontokat jelentenek. Az SDO két főkomponens szerinti értelmezése szerint az SDO-n belül megkülönböztethető az ún. csoport-alapú dominancia (GDB) és az általános szembeállítás az egyenlőséggel (OEQ). A GDB konkrét társadalmi csoportokra irányul, egyfajta természetes (velünk született) vágy a mások felett érzett felsőbbrendűsége, amelynek megerősítő és szabályozó funkciója van. Ezzel szemben az OEQ nem fókuszál konkrét csoportra, mivel általános szembeállítás az egyenlő társadalmi rendszerekkel. (Jost-Thomson, 2000; Schmitt et al, 2003).

A szociális dominancia orientációra vonatkozó fontosabb kutatási előzmények eredményeire támaszkodva, az alábbi hipotéziseket vizsgáljuk a nemzeti radikális (és a civil környezetvédő) szervezetekben végzett kutatás alapján:

1. hipotézis: Az SDO és a tekintélyelvűség, nemzeti attitűd, előítélet valamint a dogmatizmus skálák közötti kapcsolat lényegesen eltér a nemzeti radikális (továbbiakban NR) és a civil környezetvédő (továbbiakban CE) csoportokban.
2. hipotézis: Az NR és CE csoportok szocio-kulturális jellemzők (nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozási státusz) és az alávetett-domináns dichotómia alapján történő kategorizálás között értelmezhető kapcsolat van: a nemzeti radikálisokat alávetett, a civil környezetvédő csoportot domináns csoportnak tekinthetjük.
3. hipotézis: Az SDO - és a SZDO-hoz kapcsolódó tekintélyelvűség, előítélet és nemzeti attitűd - a szociális dominancia elmélet korábbi empirikus eredményeinek megfelelően jellemzi a domináns CE és az alávetett NR csoportokat: az NR csoportban csak az SDO skála átlaga alacsonyabb, a CE csoportban magasabb.

I.1. Módszertan

A kutatás mintavételének alappopulációja a két szervezet kelet-magyarországi országrészben (Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye) élő tagsága. A tagság listája alapján 2010. októberben és novemberben lebonyolított véletlen mintavétel N=100-100 fős mintáit a nem és életkor megoszlások alapján súlyoztuk.

A statisztikai elemzések érvényességének megőrzése érdekében az elemzés során mindvégig törekedtünk elkerülni az alacsony elemszám okozta problémákat. Az összevont változók (skálák) kialakításánál az itemek hiányzó értékeit minden esetben a megfelelő NR vagy CE almintá átlagával pótoltuk. Az elemzések során alkalmazott skálák:

Szociális Dominancia Orientáció-skála (SDO). A szociális dominancia orientáció mérésére felhasznált 16 itemet tartalmazó eredeti SDO6 skála kiegyenlített volt, a tételek fele az egyenlőtlenség és dominancia támogatására, míg a másik fele az elutasítására vonatkozott (Sidanius-Pratto, 1999). Ennek megfelelően a kutatás kérdőívében alkalmazott 11 itemből a skála megbízhatóságának leginkább megfelelő öt-öt itemet vontuk be az összevont változó képzésébe. Az így kialakított SDO-skála Cronbach-alfa értéke: 0.760. (A skála itemeit lásd: Függelék).

Rokeach Dogmatizmus - skála (RDS). A skála kialakításához 13 itemet használtunk fel a Rokeach Dogmatism Scale (Rokeach, 1960) állítások közül. Az RDS skála Cronbach-alfa értéke: 0.735. (A skála itemeit lásd: Függelék).

Tekintélyelvűség-skála. A kérdőívben szereplő 14 állítás egy 30 itemet tartalmazó kérdésblokk része volt. Az itemek egy részének (5 item) forrása a „teljes” etnocentrizmus skála, illetve az F-skála (Adorno et al, 1969), míg 4 item Altemeyer Jobboldali Tekintélyelvűség-skálájához (RWA) kapcsolódik (Altemeyer, 1988). Az AUTS skála Cronbach-alfa értéke: 0.757. (A skála itemeit lásd: Függelék).

Előítélet-skála. A csoportközi előítéletesség mérésére a Bogardus-féle hét fokozatú társadalmi távolságskála (Bogardus, 1928) módosított változatát használtuk. A 11 külcsoport megítélése az eredeti skála hatodik (szomszédság) fokozata alapján történt. A külcsoportok összeállítása során a másság minél szélesebb reprezentációjára törekedtünk (nemzeti, etnikai, politikai, vallási és stigmatizált csoportok). A Diszkrimináció-skála Cronbach-alfa értéke: 0.770. (A skála itemeit lásd: Függelék).

Nemzeti attitűd-skála. Csepeli György nemzetkonceptiójára (Csepeli, 1989; 1997) támaszkodó elmélet (Dekker-Malova, 1997; Dekker et al 2003) szerint a nemzeti attitűdök a saját nemzetre és országra irányuló érzelmek részeiként, típus és erősség alapján elkülöníthetők. *A nemzet és az ország iránti nemzeti attitűdök közül egy*

semleges (nemzeti érzések) és öt pozitív érzelmi típust lehet megkülönböztetni. A hierarchikus struktúrával leírható nemzeti attitűdök fontos jellemzője a kumulatív szerveződés. A nemzethez való tartozás érzését kifejező, elsőként kialakuló nemzeti érzésre sorrendben épülő további nemzeti attitűdök (nemzeti büszkeség, nemzeti preferencia, nemzeti felsőbbrendűség és nacionalizmus) az előzőeket is magukba foglalják. A hierarchia csúcán elhelyezkedő, extrém módon pozitív nemzeti identitást generáló nacionalizmus egyfajta kombinációja a nemzethez tartozás érzésének, a közös eredetnek, a vérségi kötelékeknek. Az elmélet alapján kidolgozott skála validitása megfelelőnek bizonyult több nemzetközi (Dekker et al 1996; Murányi et al, 2010) és magyarországi kutatásban (Murányi, 2005). A 19 item alapján szerkesztett hat alskála összevonásával képzett nemzeti attitűd skála Cronbach-alfa értéke: 0.859. (A skála itemeit és a hat aldimenzió eredményét lásd: Függelék).

I.2. Elemzések

1. hipotézis: Az SDO és a tekintélyelvűség, nemzeti attitűd, előítélet valamint a dogmatizmus skálák közötti kapcsolat lényegesen eltér az NR és a CE csoportokban.

A szociális dominancia elméletnek megfelelően a kutatások pozitív kapcsolatot mutattak ki az SDO és a hierarchia-erősítő meggyőződések (pl. bevándorlókkal szemben) és negatív kapcsolatot az SDO és a hierarchia-gyengítő meggyőződések (pl. pozitív diszkrimináció) között. (Landonde et al, 2007). Több kutatás is arra utal, hogy az SDO negatívan korrelál az empátiával, a toleranciával és az altruizmussal. (Pratto et al, 1994). Az SDO empirikus vizsgálatával foglalkozó szakirodalom jelentős része foglalkozik a szociális dominancia orientáció és a hozzá kötődő fogalmak kapcsolatával, illetve függetlenségével. A korábbi kutatási eredmények szerint az SDO fogalmilag és empirikusan is elkülönül a tekintélyelvűségtől (és a politikai konzervativizmustól), ugyanakkor a magas SDO értékkel, illetve tekintélyelvűséggel jellemezhetőek viszonylag rasszisták, homofóbok, etnocentrikusak és politikailag konzervatívok (Sidanius-Pratto, 1999). Egy későbbi vizsgálati eredmény nem igazolta a tekintélyelvűség és az SDO empirikus elkülönültségét (függetlenségét), mivel az SDO és a különböző tekintélyelvűségi skálák között magas korrelációt találtak, azonban a konzervatív nézeteket az SDO és a tekintélyelvűség változatlanul egymástól függetlenül magyarázta (Hiel-Mervielde, 2002). Az SDO és a jobboldali tekintélyelvűség (RWA) jól előrejelzi a csoportközi előítéletet, azonban különböző pszichológiai jellemzőkhöz kapcsolódnak (Heaven-Bucci, 2001).

Elemzésünkben az NR és a CE almintákon külön-külön vizsgáltuk az SDO és a kapcsolódó skálák közötti korrelációt.

A nemzeti radikális csoportban – hasonlóan a nemzeti attitűdhez - az SDO szorosan együtt jár a vizsgált skálákkal, csak a tekintélyelvűség skálával nem korrelál szignifikánsan. További sajátosság, hogy a dogmatizmus és az előítélet között nincs, míg a tekintélyelvűségnek csak a dogmatizmussal van szignifikáns kapcsolata.

1. táblázat

Skála korrelációk – NR alminta
(korrelációs együtthatók, Pearson correlation, 2 tailed)

	Nemzeti attitűd	Előítélet	Dogmatizmus	Tekintélyelvűség
Nemzeti attitűd	1	-	-	-
Előítélet	0.214*	1	-	-
Dogmatizmus	0.303**	-0.018	1	-
Tekintélyelvűség	0.099	-0.026	0.327**	1
SDO	0.269**	0.227*	0.221*	0.050

A civil környezetvédő csoportban a skálák közötti korrelációk többsége jelentős, pozitív és szignifikáns – egy kivétellel: az SDO csak a tekintélyelvűséggel korrelál szignifikánsan és két esetben is negatív a korrelációs együttható. Az SDO növekedése a nemzeti attitűd és a diszkriminancia csökkenésével jár együtt (bár a kapcsolatok gyengék és nem szignifikánsak).

2. táblázat

Skála korrelációk – CE alminta
(korrelációs együtthatók, Pearson correlation, 2 tailed)

	Nemzeti attitűd	Előítélet	Dogmatizmus	Tekintélyelvűség
Nemzeti attitűd	1	-	-	-
Előítélet	0.210*	1	-	-
Dogmatizmus	0.354**	0.236*	1	-
Tekintélyelvűség	0.264**	0.364**	0.240*	1
SDO	-0.053	0.181	-0.120	0.267**

A skálák közötti kapcsolat ok-okozati vizsgálatát útmodellel vizsgáltuk. A két almintában külön-külön elvégzett útmodellek elemzési logikájának felépítéséhez a teljes mintán elvégzett regressziós elemzés eredményét vettük figyelembe. A modellben az SDO függő változóként, a másik négy skála független változóként szerepelt. Az eredmények szerint a teljes mintában a szociális dominancia orientációt az előítéletesség és a tekintélyelvűség befolyásolja szignifikánsan, míg a dogmatizmus és a nemzeti attitűd hatása csekély (és nem szignifikáns).

3. táblázat

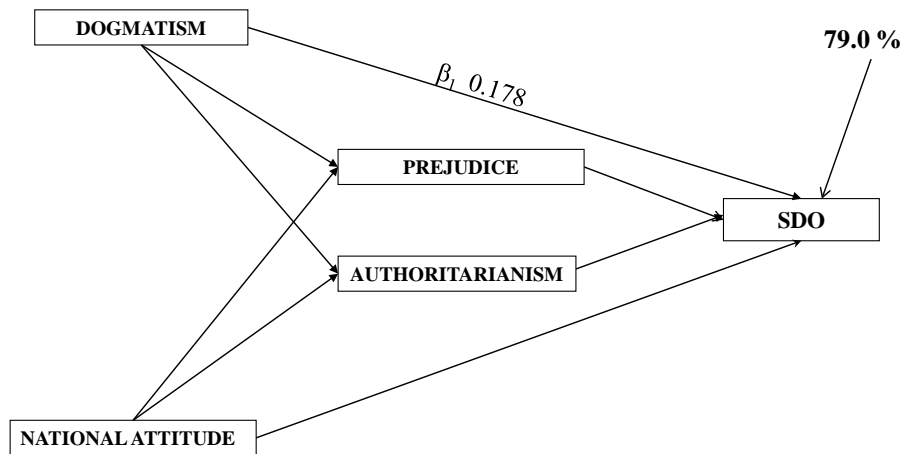
Lineáris regressziós modell, függő változó SDO – teljes minta

	Beta	Sig
Előítélet	0.196	0.010
Tekintélyelvűség	0.180	0.047
Dogmatizmus	0.021	0.820
Nemzeti attitűd	-0.028	0.771
Adjusted R Square (százalékban)	7.6	

Az útmodell séma felépítésének logikája a következő volt: a függő változónak tekintett SDO mellett közbülső változóknak a teljes mintában meghatározónak bizonyult előítéletet és tekintélyelvűség skálákat szerepeltettük.

Ha csak a szignifikáns hatásokat tekintjük, akkor a nemzeti-radikális almintában az előítéletesség ($\beta_2:0.192$, $p=0.045$) a civil-környezetvédő csoportnál a tekintélyelvűség ($\beta_3:0.286$, $p=0.008$) befolyásolja szignifikánsan (és a legnagyobb hatással) az SDO-t. Mindkét útmodellben csak a közvetlen hatások jelentősek.²

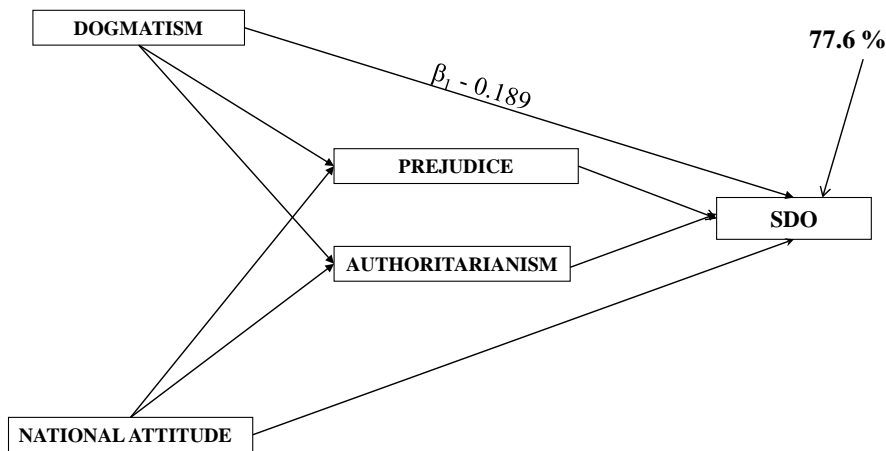
1.ábra
Útmodell a nemzeti-radikális almintában³

² Közvetett hatások (béta szorzatok) az NR útmodellben: Dogmatizmus * Diszkriminancia: -0.004, Dogmatizmus * Tekintélyelvűség: 0.006, Nemzeti attitűd * Diszkriminancia: 0.046, Nemzeti attitűd * Tekintélyelvűség: 0.000. Közvetett hatások (béta szorzatok) az CN útmodellben: Dogmatizmus * Diszkriminancia: 0.026, Dogmatizmus * Tekintélyelvűség: 0.048, Nemzeti attitűd * Diszkriminancia: 0.020, Nemzeti attitűd * Tekintélyelvűség: 0.058.

³ Az NR útmodellek jellemzői. 1. modell (függő változó: SDO): Előítélet ($\beta_2:0.192$, $p=0.045$). Dogmatizmus ($\beta_1:0.178$, $p=0.097$), Nemzeti attitűd ($\beta_4:0.176$, $p=0.091$), Tekintélyelvűség ($\beta_3: -0.021$, $p=0.840$) Adjusted R Square: 0.092. 2. modell (függő változó: Előítélet): Dogmatizmus($\alpha_1:-0.092$, $p=0.379$). Nemzeti attitűd ($\alpha_3: 0.241$, $p=0.002$) Adjusted R Square: 0.034. 3. modell (függő változó: Tekintélyelvűség): Dogmatizmus($\alpha_2:0.327$, $p=0.002$). Nemzeti attitűd ($\alpha_3:- 0.001$, $p=0.997$) Adjusted R Square: 0.084.

2. ábra
Útmodell a civil-környezetvédő almintában⁴

Az 1. hipotézis igazoltuk, mivel a lényegesen eltérő tevékenységgel és ideológia háttérrel bíró két szervezet tagjaira jellemző SDO és a négy skála kapcsolata alapvetően eltér.

A nemzeti radikálisok csoportjában az SDO és az előítéletesség kapcsolata a meghatározó, mivel a két skálát szignifikáns korrelációs kapcsolat jellemzi és az SDO értékét csak az előítéletesség befolyásolja szignifikánsan. Ezzel szemben a civil környezetvédő csoportban a vizsgált skálák közül a tekintélyelvűség szerepét kell kiemelnünk, mivel az SDO skálával szignifikáns korrelációs kapcsolat és az útmodellben szignifikáns magyarázat csak a tekintélyelvűség skálát jellemzi.

2. hipotézis: Az NR és CE csoportok szocio-kulturális jellemzők (nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozási státusz) és az alávetett-domináns dichotómia alapján történő kategorizálás között értelmezhető kapcsolat van: a nemzeti radikálisokat alávetett, a civil környezetvédő csoportot domináns csoportnak tekinthetjük.

A vizsgált két almintá demográfiai-szociológiai összetétele lényegesen eltér: a civil-környezetvédő csoporthoz viszonyítva, a nemzeti-radikális almintában szignifikánsan

⁴ A CE útmodellek jellemzői. 1. modell (függő változó: SDO): Tekintélyelvűség (β_3 :0.286, $p=0.008$). Dogmatizmus (β_1 :-0.189, $p=0.074$), Előítélet (β_2 :0.141, $p=0.182$), Nemzeti attitűd (β_4 : -0.091, $p=0.385$) Adjusted R Square: 0.093. 2. modell (függő változó: Előítélet): Dogmatizmus(α_1 :0.185, $p=0.080$). Nemzeti attitűd (α_3 : 0.145, $p=0.169$) Adjusted R Square: 0.055. 3. modell (függő változó: Tekintélyelvűség): Dogmatizmus(α_2 :0.168, $p=0.102$). Nemzeti attitűd (α_3 : 0.205, $p=0.050$) Adjusted R Square: 0.076.

alacsonyabb a nők, az iskolázottak és a kedvező foglalkozási pozícióval jellemezhető aránya, míg az életkori átlagok közel azonosak.⁵

A szociális dominancia elmélet szerint a domináns csoportokra a pozitív társadalmi értékek és (anyagi és szimbolikus) javak birtoklása a jellemző, míg az alávetett csoportokra ennek ellentéte. (Sidanius-Pratto, 1999).

A magas iskolázottság és a foglalkozási hierarchiába elfoglalt magasabb pozíció a javak birtoklásának nagyobb részét, illetve a több pozitív társadalmi érték birtoklását valószínűsíti. Mindezeket figyelembe véve, az NR és CE almintákat jellemző iskolai végzettség és a foglalkozási kategóriák szerinti megoszlások alapján joggal feltételezhetjük, hogy a nemzeti radikálisok inkább alávetettek, míg a civil környezetvédő csoportok inkább domináns csoportok – így a 2. hipotézist igazoltnak tekinthetjük.

3.hipotézis: Az SDO - és a SZDO-hoz kapcsolódó tekintélyelvűség, előítélet és nemzeti attitűd - a szociális dominancia elmélet korábbi empirikus eredményeinek megfelelően jellemzi a domináns CE és az alávetett NR csoportokat: az NR csoportban csak az SDO skála átlaga alacsonyabb, a CE csoportban magasabb.

A szociális dominancia elmélet alapján kidolgozott SDO a domináns csoportok körében magasabb, míg az alávetett csoportokban alacsonyabb. *A domináns csoport számára egyrészt az indokolja az egyenlőtlenséget, hogy a csoporttagok számára a felsőbbrendűség megfelelő és kényelmes, másrészt a társadalmak elvárásai is inkább a domináns csoportoknak előnyösek.* A domináns, illetve alávetett csoportoknak megfelelően magas, illetve alacsony (például nemi vagy etnikai) csoportstátusz alapján elkülönült csoportokra több kutatás is bizonyította az eltérő SDO átlagot: kutatási mintáktól, kulturális környezettől, kontextuális tényezőktől és a csoportstátusz definiálásától függetlenül, a magasabb státuszt magasabb SDO jellemezte (Sidanius-Pratto, 1999). (Sidanius, et al, 2000) (Jost and Thomson, 2000). *Az SDO-t eredetileg stabil egyéni különbségekre dolgozták ki, azonban egy kutatási eredmény arra hívja fel a figyelmet, hogy a csoportstátusz változással összhangban megváltozik az SDO szintje is.* (Schmitt et al, 2003)

Eredményeink szerint az NR almintában minden standartizált skálának magasabb az átlaga. A nemzeti radikálisok csoportjában lényegesen erősebb (magasabb átlag) a nemzeti attitűd, a

⁵ A nemek aránya a nemzeti-radikális almintában – férfi: 83 százalék, nő: 17 százalék – és a civil-környezetvédő almintában: férfi: 51 százalék, nő: 49 százalék. (Cramer's V: 0.340, $p \leq 0.001$). Életkor átlag a nemzeti-radikális almintában: 32.28 év, a civil-környezetvédő almintában: 33. 22 év (Independent Samples T Test: $p = 0.543$). Iskolai végzettség a nemzeti-radikális almintában - nyolc általános: 28 százalék, kitanult valamilyen szakmát: 35 százalék, érettségizett: 26 százalék, diplomás: 11 százalék – és a civil-környezetvédő almintában: nyolc általános: 2 százalék, kitanult valamilyen szakmát: 3 százalék, érettségizett: 29 százalék, diplomás: 66 százalék. (Cramer's V: 0.667, $p \leq 0.001$). Foglalkozási kategóriák a nemzeti-radikális almintában - felső-vagy középvezető, nagyvállalkozó: 3 százalék, beosztott vagy szabadfoglalkozású értelmiségi: 18 százalék, egyéb szellemi foglalkozású: 2 százalék, alsósintű vezető, technikus: 3 százalék, kisiparos, kiskereskedő, egyéni gazdálkodó, vállalkozó: 3 százalék, szakmunkás: 26 százalék, betanított, segéd- vagy alkalmi munkás: 29 százalék, tanuló: 6 százalék, egyéb: 3 százalék, válaszhány: 7 százalék – és a civil-környezetvédő almintában: felső-vagy középvezető, nagyvállalkozó: 10 százalék, beosztott vagy szabadfoglalkozású értelmiségi: 42 százalék, egyéb szellemi foglalkozású: 13 százalék, alsósintű vezető, technikus: 3 százalék, kisiparos, kiskereskedő, egyéni gazdálkodó, vállalkozó: 2 százalék, szakmunkás: 4 százalék, betanított, segéd- vagy alkalmi munkás: 1 százalék, tanuló: 22 százalék, egyéb: 3 százalék. (Cramer's V: , $p \leq 0.001$).

tekintélyelvűség és a dogmatizmus. Az előítélet és különösen a szociális dominancia orientáció már lényegesen gyengébb, de a két skála átlaga mindkét esetben magasabb, mint a civil környezetvédő csoportban.

4. táblázat

Skála átlagok a két almintában *
(standartizált skála átlagok; Independent-Samples T Test, 2 tailed)

	NR alminta	CE alminta
Nemzeti attitűd	0.725	- 0.725
Tekintélyelvűség	0.651	- 0.651
Dogmatizmus	0.605	- 0.605
Előítélet	0.391	- 0.391
Szociális dominancia orientáció	0.186	- 0.186

* Minden skála esetén szignifikáns eltérés, $p \leq 0.01$

A 3. hipotézist csak részben igazoltuk, mivel az SDO skála átlaga az alávetettnek tekinthető NR csoportban szignifikánsan magasabb, mint a domináns CE csoportban.

A korábbi kutatásoktól eltérő eredményre vonatkozó magyarázatunk a csoportokon belüli relatív státuszhoz kapcsolódik. A következőkben az NR és a CE csoportokon belüli szocio-kulturális jellemzők, mint státuszváltozók szerinti alcsoportok SDO átlagait vizsgáljuk. Ezt az indokolja, hogy az SDO és a csoporton belüli relatív státusz kapcsolatát rétegzett csoportok esetén is igazolták (Sidanius-Pratto, 1999).

A nem és az SDO kapcsolatát vizsgálva, látható, hogy a nemi identifikáció erőssége a férfiak körében az SDO növekedésével, míg a nők körében az SDO csökkenésével jár együtt. Ez felveti a szociális dominancia elmélet azon állításának újragondolását, mely szerint a nemi csoporttagságnak összhangban kell lennie az önkényes csoporttagsággal (például foglalkozás) eltérő státuszával. (Wilson-Liu, 2003).

Az SDO kutatások korábbi eredményeinek megfelelően, a vizsgálatunk mindkét almintában igazolta, hogy férfiaknak magasabb az SDO átlaga, mint a nőknek. (Azonban az átlagok eltérése egyik almintában sem szignifikáns).

5. táblázat

Nemek és SDO
(átlag; Independent-Samples T Test, 2 tailed)

	NR alminta	CE alminta
férfiak	0.196	-0.002
nők	0.132	-0.374

Az életkor és az SDO kapcsolata

A szociális dominancia elmélet nem tekinti a csoportstátusznak megfelelő domináns és alávetett csoportoknak az életkor alapján kialakított csoportokat, így nem meglepő, hogy a kutatási eredmények alapján az életkor és az SDO között nincs következetes együtt járás (Pareto, Sidanius, 1999). Statisztikai érvényesség tekintetében eredményeink hasonlóak, mivel az SDO átlag eltérése egyik almintá életkori csoportjaiban sem szignifikáns. Az NR és CE csoportokra jellemző SDO átlagoknak megfelelően, a nemzeti radikális almintában mindkét életkori csoport SDO átlaga pozitív, míg a CE almintában mindkettő negatív. A két csoportra egyaránt igaz, hogy a fiatalokat magasabb SDO jellemzi, mint az időseket.

6. táblázat

Életkor és SDO

(átlag; Independent T)

	NR alminta	CE alminta
fiatalok	0.218	-0.024
idősek	0.157	-0.384

A társadalmi státusz és az SDO kapcsolata

Az iskolai végzettség és a foglalkozási kategóriákat két ok miatt vontuk össze. Egyrészt olyan összevont mutató kialakítására törekedtünk, amely megfeleltethető a „hagyományos” szociológiai társadalmi státusz fogalomnak, másrészt - mivel a két változó megoszlása lényegesen eltér a két almintában – az összehasonlítás során elkerülhetetlen alacsony elemszám problémát kívántuk kiküszöbölni. Az iskolai végzettség és a foglalkozási kategóriák változók átalakítását ⁶ követően a főkomponens-elemzéssel kialakított társadalmi státuszváltozó/főkomponens (magyarozott variancia: 81.8 százalék) alapján két azonos elemszámú csoportot képeztünk (alacsony és magas státuszú csoport).

Az SZDO alapján a magas társadalmi státuszú (azaz magas csoportstátuszú) csoportokat magas, míg az alacsony társadalmi státuszú (azaz alacsony csoportstátuszú) csoportokat alacsony SDO átlag jellemzi.

A civil környezetvédő almintában az SDO átlagok eltérése nem szignifikáns. Hasonlóan a CE almintához, a nemzeti radikális almintában sem teljesül a státuszcsoporthoz és az SDO várt kapcsolata, azonban a NR csoporton belül az SDO átlagok eltérése szignifikáns: az alacsony társadalmi státuszú nemzeti-radikálisokat jelentősen (és szignifikáns) nagyobb SDO átlag jellemzi, mint a magas státuszú csoportot. Az alacsony státuszú csoport robusztus SDO átlaga

⁶ A foglalkozás változó kategóriáihoz rendelt értékek: 1: betanított, segéd- vagy alkalmi munkás; 2: szakmunkás; 2.5: tanuló, egyéb; 3: egyéb szellemi foglalkozású, alsószintű vezető, technikus, kisiparos, kiskereskedő, egyéni gazdálkodó, vállalkozó; 4: szabadfoglalkozású értelmiségi; felső- vagy középszintű vezető, nagyvállalkozó. Az iskolai végzettség változó kategóriáihoz rendelt értékek: 1: nyolc általános; 2: kitanult valamilyen szakmát; 3: érettségizett (szakközépiskola, technikum, gimnázium); 4: diplomás (főiskola, egyetem).

bizonyára olyan mértékben „felülírja” a magas státusszal bíró NR tagok SDO átlagát, hogy – ellentétben a várt tendenciával - a teljes NR csoport átlaga (0.186) nagyobb a CE alminta átlagánál (-0.186).

7. táblázat

Társadalmi státusz és SDO
(átlag; One-Way ANOVA)

	NR alminta*	CE alminta
alacsony státusz	0.348	-0.027
magas	-0.272	-0.236

* $p \leq 0.05$

Természetesen ez utóbbi feltételezést óvatosan kell kezelnünk, mivel a „felülírás” folyamatát nem tudjuk adatokkal alátámasztani. Ennél konkrétabb magyarázati lehetőséget kínál a csoportokra jellemző SDO változása és a csoportstátusz változásának érzékelése közötti kapcsolatokat elemző tanulmány. A három országban (Izrael, Észak-Írország, USA) végzett adatfelvételek alapján kapott eredmények a csoport státusz érzékelésének hatását igazolták az SDO változására, melynek mértéke annak függvénye, hogy mi alapján történik a csoportok megkülönböztetése. A legtöbb vizsgált csoport (pl. etnikai, vallási csoportok) esetén teljesült a következő: ha a csoportok közötti státuszt nagyobbak érzékelték, akkor a csoportok közötti SDO eltérés is nagyobb volt. Ezzel szemben az SDO nemek közötti eltérése nem változott a férfiak és a nők státusz eltérés percepciójának függvényében: a férfiaknak akkor is nagyobb volt az SDO-ja mint a nőké, amikor a nemek közötti eltérést nagyon kicsinek érzékelték. (Levin, 2004).

A fentieknek megfelelően – viszonyítva a magas társadalmi státuszú csoportokhoz – kutatásunk két almintájára egyaránt érvényes, hogy az alacsony társadalmi státuszú csoportok magasabb SDO értéke a két státuszcsoporthoz eltérően jellemző csoportstátusz értékelés következménye. A relatív depriváció elmélete (Finkel, et al, 1986) alapján jogos az a feltételezésünk, hogy az alacsony és a magas státuszú csoportok más-más referencia-csoporthoz (annak helyzetéhez) viszonyítva értékelik saját helyzetüket. A referencia-csoportokat nem mértük a kutatásban, ezért csak feltevésünk lehet: a magas státuszú csoporthoz viszonyítva, az alacsony státuszúak számára bizonyára a referencia-csoport is alacsonyabb státuszú. Ha ez igaz, akkor az alacsony társadalmi státuszúak nagyobb eltérést érzékelnek a saját és a magas státuszú csoport között, mint a magas státuszú csoportok. Kétségtelen, hogy mindez megfelelő magyarázata lehetne az almintákon belüli státuszcsoporthoz SDO átlagainak eltérésére, azonban a referencia-csoportok megítélését nem ismerjük, így másik magyarázati logikára támaszkodunk.

A szocio-kulturális változókra vonatkozó eredmények alapján feltételezhetjük, hogy a nemzeti radikálisok és a civil környezetvédők SDO átlagai közötti nem várt eltérést az almintákon belüli nem, életkor és a társadalmi státusz alapján képzett csoportok eltérő SDO átlagai magyarázzák.

Ennek ellenőrzésére a következőkben a két almintában külön-külön vizsgáljuk a szocio-kulturális jellemzők, mint magyarázó változókat, az SDO-t, mint függő változót tartalmazó lineáris regressziós modellt.

A nemzeti-radikális almintában nagyon gyenge a modell magyarázóereje (0.6 százalék) és csupán egy magyarázó változó (társadalmi státusz) hatása szignifikáns ($p \leq 0.05$). A civil-környezetvédő almintában a lineáris regressziós modell független változóinak gyenge a magyarázóereje (Adjusted R Squared: 0.022) és csak a nemi hovatartozás változónak volt szignifikáns hatása.

8. táblázat

Lineáris regressziós modell, függő változó SDO – NR alminta

	Beta	Sig
Nem (1: férfi, 0: nő)	0.019	0.848
Társadalmi státusz (főkomponens)	-0.178	0.042
Életkor (születési év)	0.032	0.753
Adjusted R Square (százalékban)	0.6	

9. táblázat

Lineáris regressziós modell, függő változó SDO – CE alminta

	Beta	Sig
Nem (1: férfi, 0: nő)	0.199	0.050
Társadalmi státusz (főkomponens)	-0.030	0.780
Életkor (születési év)	0.108	0.313
Adjusted R Square (százalékban)	2.2	

Amennyiben a szocio-kulturális változók befolyásoló hatását nézzük, az alávetett csoportnak tekinthető nemzeti radikálisokra jellemző magas SDO elsősorban (szignifikánsan) a társadalmi státusznak köszönhető: a minél kisebb státusz az SDO növekedését valószínűsíti. A domináns civil környezetvédő csoportra vonatkozó lineáris regressziós modellben a nemi hovatartozásnak volt szignifikáns hatása: minél nagyobb a nők aránya a csoportban, annál valószínűbb az alacsony SDO átlag.

I.3. Összefoglalás

A szociális dominancia elméletben értelmezett alávetett-domináns kategorizáció alapján - a domináns civil környezetvédőkhöz viszonyítva - az alávetett nemzeti radikális csoportot elsősorban a nemzeti attitűd, a tekintélyelvűség és a dogmatizmus jellemzi jobban, de az előítéletesség és az SDO átlaga is szignifikánsan magasabb az NR csoportban.

Az alávetett nemzeti radikális csoport nem várt (magasabb) SDO átlaga a csoport társadalmi státuszának és a domináns civil környezetvédő csoport nemi összetételének következménye. Annál inkább valószínű a szociális dominancia elméletnek megfelelő SDO átlag eltérés (a domináns csoport SDO átlaga magasabb, mint az alávetett csoport SDO átlaga), minél inkább magasabb a nemzeti radikálisok társadalmi státusza, illetve minél magasabb a nők aránya a civil környezetvédő csoportban.

Az SDO eltérő szocio-kulturális meghatározottsága mellett a kapcsolt skálák befolyásoló szerepéről sem tekinthetünk el. A nemzeti radikális csoportra annál inkább jellemző a

csoportdominancia és az egyenlőtlen társadalmi csoportkapcsolatok támogatása (magas SDO), minél inkább előítéletesek (és alacsony státuszúak) a csoporttagok. Ezzel szemben a civil környezetvédő csoport magas SDO átlagát a tekintélyelvűség (és a férfiak magas aránya) valószínűsíti. Másként fogalmazva: a civil környezetvédő csoporttól leginkább a nemzethez való kötődésben (nemzeti attitűd) eltérő nemzeti radikálisok csoportszintű egyenlőtlenség-preferenciáját (SDO) elsősorban a csoportközi előítéletesség és a társadalmi státusz határozza meg.

Vizsgálatunk egy nemzeti radikális szervezet világméretű, történelemszemléletéről sok tekintetben megerősítik, igazolják mindazt, amit erről a mozgalomról vagy ellenkultúráról vagy általában a szélsőségességről korábban leírtak (Weaver, 2006; Mudde 2005). Ez a vizsgálat azonban abban a tekintetben egyedülálló lehetőségeket hordoz, hogy egy konkrét, meghatározott, leírt közösség belső struktúráiba, identitásaiba, múlthoz való viszonyába enged betekintést szakszerűen rögzített interjúk illetve kérdőíves kutatás alapján végzett empirikus kutatás keretei között.

II. Ellentörténelem

II.1. Az interjúk

A kutatás kvalitatív részeként az 2010 végén felvett első beszélgetés egy fókuszcsoportos interjúvolt, amely célja a szervezet tagjai nemzetfelfogásának, magyarságtudatának, világnézetének megismerése, valamint az eszközüveg és az etikai kódex elemzése volt. A fókuszcsoportos interjú, amelyen a szervezet öt tagja vett részt, arra teremtett lehetőséget, hogy a résztvevők bemutathassák azon gondolataikat a felvetett témákkal kapcsolatban, amelyeket vallanak és a társaik előtt is vállalnak - így a közösségre jellemző és azt összetartó közös tudások, reprezentációk vizsgálatának különösen hatékony eszközének bizonyult. 2011 januárjában három egyéni interjú majd azt követően egy újabb fókuszcsoportos beszélgetés került rögzítésre, amelyben az egyéni életútjuk mellett olyan területekre kérdeztünk rá, amelyek az első interjú után részletesebb kifejtést igényeltek: a nemzeti jelképekre, a magyar történelem általuk fontosnak tartott fordulópontjaira és a történelmi emlékhelyekre.

Vagy mi az, ami egy nemzetet összetart? A történelme, az tartja össze. A nyelve, az öröksége, ezek tartják össze. Nem az internet, nem a liberalizmus, nem a hazug demokrácia, nem ezek tartják össze. (Első fókuszcsoportos interjú)

...gyakorlatilag mindamellelt, amik érdekelnek, ugye nekem a fő csapásvonalam az az őstörténelem. Tehát engem ez érdekel. Innentől kezdve számomra ez az irányadó, ez a mértékadó. Innentől kezdve nekem nagyon is befolyásoló tényező az, mert ha megtanultam, és utána gyakorlatilag vágyom a történelem után. És egyáltalán az anyanyelvtől kezdve engem minden érdekel, a filozófián keresztül minden, onnantól kezdve nem tud befolyásolni a párt, például. (Második fókuszcsoportos interjú)

A kutatás eredeti elsődleges vizsgálati szempontjai között nem szerepelt a múlthoz való viszony, a csoport történelemszemléletének és emlékezetének elemzése, azonban a résztvevők a fókuszcsoportos beszélgetés során maguk tulajdonítottak kiemelt jelentőséget ezeknek a kérdéseknek, így a megismételt egyéni interjúk és eaz újabb fókuszcsoportos beszélgetés során a kérdezők már múlttal, történelemmel kapcsolatban is fogalmaztak meg kérdéseket.

II.2. Szent István hátrakötött kézzel

Az alábbi párbeszéd a fókuszcsoporthoz tartozó interjú során hangzott el, és kulcsfontosságú annak megértéséhez, hogy a hagyományörző Szervezet tagjai hogyan viszonyulnak a múlthoz.

Kérdező: És ha időben egy kicsit visszalépnénk és játszunk el azzal a gondolattal, mintha én lennék Óz a nagy varázsló, szívesen visszavarázsolnátok az időt egy, ebbe a korszakba, ebbe a Horthy korszakba?

5. Interjúalany: Ez egy érdekes kérdés.

Kérdező: Mondjuk én vagyok az Óz.

1. interjúalany: Egy kicsit korábbra. A Horthy korszak az..., én személy szerint nem oda, kicsit korábbra. Meg lehessen akadályozni azt a folyamatot ami odáig juttatja majd a magyar királyságot, hogy megtörténhessen... egy kicsit korábban vissza.

2. interjúalany: Tehát Istvánnak hátrakötözni a kezét.

Kérdező: Én István vagyok, Szent István király.

2. interjúalany: Tehát onnantól kezdve, hogy a mi Arvisura aranylemezeinket beolvastotta, és ezzel, ugye behódolva teljesen Bizáncnak, és eltiintette a történelmünk nagy részét ezzel, tehát ezt azért, visszamennék és aztán úgy lepofoznám az öreget. (Első fókuszcsoporthoz tartozó interjú)

Szent István megbüntetésének oka egy fiktív hagyomány forrásainak megsemmisítése, egy olyan hagyományé, amely a magyar állam 1001-ben történő alapítását illetve a magyarság honfoglalását megelőző időszak mitikus történetét foglalja magában. Az aranytáblákról az *Arvisura* számol be, ami az interjúk tanúbizonysága alapján kulcsfontosságú forrása a Szervezet tagjainál a mitikus nemzeti múltnak. Az *Arvisurák* az emberiség, a hun törzsszövetség és a magyarság történetét meséli el az elveszett őskontinensről, az *Ataisról* való kivándorlástól kezdve a hun törzsszövetség megalapításán át a hagyomány második világháború alatt való felfedezéséig. Minderről Paál Zoltán ózdi kohász közel 9000 oldalas hagyatéka számol be, amelyet a Püski Könyvesház adott ki (Paál 2003).

A történet szerint a második világháborúban finnugor származású szovjet ejtőernyős partizánok érkeztek Ózd környékére, és kiszabadították a munkaszolgálatos vasgyári munkás Paál Zoltánt. Közülük a manysi sámán, Szalaváré Tura – beteljesítve titkos küldetését – beszélgetései során átadta az *Arvisurák* hagyományát Paál Zoltánnak, és a hun törzsszövetség rovósámánjává avatta. Így az *Arvisurák* aranytáblára rótt hagyománya újra utat talált magyarsághoz, és Paál Zoltán lejegyezte illetve már saját történetével tovább is írta azt. Jóllehet a szerző is regének nevezi írását: „*Arvisura (igazszólás) – Regék a hun és a magyar törzsszövetség rovásírásos krónikájából*”, az *Arvisura*-hagyomány követői már nem hagynak kétséget a történetek igazságát illetően (Kozsdi, 2005; *Arvisura* honlap).

Az *Arvisura* kiválóan illeszkedik a magyarság primátusának igazolására törekvő nacionalista áltörténeti diskurzusba, jóllehet több olyan vonást hordoz, ami példa nélkülivé teszi ebben a „műfajban”. A legfontosabb, hogy a korábbi szerzők jellemzően a már meglévő, dokumentált forrásokat olvastak újra magyarul – pl. ékírásos agyagtáblákat Badiny-Jós Ferenc (1997) –, ezzel óriási támadási felületet nyújtva eredményeik ellen a történettudomány részéről. Az *Arvisura* viszont új forrást teremt, ráadásul monumentális terjedelemben, így pótolja az űrt, a nem létező hivatkozási alapot, az elhallgatott hagyományt. Az *Arvisura* ezenkívül egy szintézis – rendszerbe foglal számos olyan történetet, amelyek korábban csak a szórványos és sokszor ellentmondó, nehezen összekapcsolható írásokból, tanulmányokból voltak megismerhetők, mint például a magyaroknak a hunokkal, parthusokkal és sumerekkel való

rokonsága, Szent Korona tan, Jézus szkíta eredete, stb. Véleményem szerint, nem véletlen, hogy az Arvisura lett ennek a nacionalista történeti diskurzusnak a „bestsellere” lett az elmúlt években, és ezt igazolja a Szervezettel végzett kutatás is: mindegyik interjújában, a fókuszcsoporthoz és az egyéni interjúkban is, utalnak rá, illetve konkrétan meg is nevezik Paál Ferenc regéjét a beszélgetőpartnerek.

Úgy gondolom, hogy a fent leírt kép – az államalapító király megbüntetése a Szent Jobb hátracsavarásával – nagyon kifejező megjelenítése több elemnek is. Az első az állammal, a hatalommal és az uralkodó diskurzussal való szembenállás. Az állam már a megalapításától kezdve elhallgattatja az igazságot, a régmúltat hordozó hagyományt, beolvasztja az azt hordozó aranytáblákat. A másik pedig ennek a hagyománynak a jellege: ez volt a dicsőséges múltja a magyarságnak, amikor a más népekkel szembeni felsőbbbsége, igazi karaktere megmutatkozott. Természetesen ez egy olyan múlt, ami a nemzeti büszkeség és a nemzeti felsőbbrendűség alapjául szolgálhat.

II.3. A Szent Korona

Szent István megbüntetése talán ellentmondásosnak tűnhet ahhoz a kiemelt szerephez képest, amit a Szent Koronának, a hagyományosan Szent Istvánnak tulajdonított ereklyének tulajdonítanak a Szervezet tagjai. A Szervezet esküszövege szerint is a belépők a „Szent Korona által sugallt egyetemes és örök isteni törvényekre” esküsznek fel, és a korona kiemelt jelentőségét az interjúalanyok is megerősítették:

Közülnök valónak mindenkinek a Szent Korona a legfelsőbb főméltóság, aki létezhet. Hiszünk abban, legalábbis én, személy szerint, hiszek abban, hogy az a fajta isteni kinyilatkozás, ami a magyar... végig követhető, és a Szent Korona akár eltorzított magyarázata mellett is hiszem azt, hogy egy felsőbb rendű hatalom irányítja a mi kis nemzetiünket, a Kárpát hazát, ugye természetes a történelem, Magyarország összes területét, illetve a Szent Korona országait, ugye ami valamikor egy egységes rendszert képezett. És ez a fajta isteni kinyilatkozás az én gondolatom szerint és megérzésem szerint az elkövetkezendőkben mindenféleképpen helyes irányba fogja terelni ezt az egész, pejoratív lesznek, szutykot, amiben most élünk. Ennek már közel van a vége, bizonyos vagyok benne. És visszatérve a Szent Koronának a hatalma illetve visszatérve az a fajta isteni akarat, ami a magyar nemzet fennmaradását és egyáltalán küldetését kell, hogy takarja. (Első fókuszcsoporthoz tartozó interjú)

Ebben a szövegben is világosan megfogalmazásra kerül, hogy a Szent Korona természetfölötti erők képviselője, amely kifejezi a történelem logikáját és irányítja a nemzetet és a *Kárpát hazát*. Ebben a kontextusban azonban a Szent Korona tan és a történelmi Magyarország függetlenségét és területi integritását legitimáló jelkép új jelentést kap. A Szent Korona „jogforrás”, az uralkodó és a nemzet és a korona alá tartozó területek egységét jelenti, a hozzá kapcsolódó jelentések szerint Szent István a korona képében felajánlotta az országot Szűz Máriának, hogy ezen a földi hatalmak már ne változtathassanak. Itt azonban van egy figyelemreméltó elem, ami már utal rá, hogy itt nem csak erről a hagyományos értelmezésről van szó.

A „Kárpát-haza” kifejezés ebben a diskurzusban nemcsak Nagy-Magyarországra hanem egy alternatív eredetmítoszra utal, arra hogy a magyarság volt Európa első kultúrateremtő népe, Európa első magas-kultúrája, és csak visszatért a Kárpát-medencébe, az őshazába, ahol már korábban is élt, és a magyarság etnogenezise is zajlott. Ezekben az írásokban a magyarságot a

neolit alföldi vonaldíszes kerámia kultúrával azonosítják, régészeti vagy akár genetikai „bizonyítékokat” is felvonultatva. Így, Árpád fejedelem honfoglalása nem egy erőszakos invázió volt, hanem *visszatérés*. Az Arvisura pedig nem hagy kétséget a Szent Korona sokkal ősbibb eredetével kapcsolatban sem: a korona alsó része Gilgamesz koronája volt, a ezzel koronázták meg Attilát is, amit majd I. László egyesíti a bizánci és egy harmadik (római) koronával (Paál 2003, 1172-1173), ezáltal uralkodik a keleti és nyugati kereszténységet vallókon és az ősi egyistenhit követőin is. Az interjúk során a beszélgetőpartnerek is a koronának egy ehhez legalábbis közelálló eredetmagyarázatára utalnak:

...nem onnan származik a Korona, ahonnan kaptuk, hanem az ugye, hogy hun Attilának is koronája volt, már jóval régebbi történet ez. Pártus korabeli, ugye van a párta, és egyáltalán, és, és mi történik a fedett koronákkal, ugye nem koronázási jelkép a Magyar Szentkorona, hanem ő fölötté már nincsen senki, csak az úr, tehát. A törvényesség a Szent Korona országai, a Szent Korona alatt lévő nemzetek védelme a Szűzanya által. (Első egyéni interjú)

Hasonló jelentést jelenít meg a Szervezet toborzó plakátja is (1. ábra). A hegytetőn Mária látható a Szent Koronával a fején és az interjúalanyok értelmezése alapján parthus ruhában:

Tehát hogy magad elé tudd képzelni ezt a plakátot illetve ezt a festményt, csodaszép szerintem, van egy domb, az meg fogalmaz mindent véleményem szerint, ami kiben és hová bízunk a szent korona és a történelem, Magyarok Nagyasszonya, aki pártus hercegnő, és pártus ruhában van megfestve. Tehát innentől kezdve lehet látni azt, hogy honnan jöttünk, hová megyünk, és mit akarunk. (Első fókuszcsoportos interjú)

3. ábra

A Szervezet toborzóplakátja (a szervezet nevét a zászlóról és a kép bal felső sarkából a Szervezettel kötött megállapodás szerint eltávolítottuk)

Az a gondolat, hogy Szűz Mária és Jézus nem zsidók voltak, hanem szkíták vagy parthusok, hosszú történetre nyúlik vissza (ld. pl. Zajti, 1999; Badiny Jós 1998), és nem is magyar sajátosság, a náci Németországban is árjásították Jézust (Weaver 2006, 124). A Magyarországon elterjedt változat szerint Mária egy parthus herceg lánya volt, a korona a fején (Badinyi Jós 1998), a „párta”, illetve a parthus ruházat is ezt igazolja. A koronát így már nem is feltétlenül Istvántól kapta, hanem uralkodóként is viselhette, mint ahogy Jézust is a Gilgames-koronával koronázták meg az Arvisura szerint (Paál, 2003, 374, ld. még Badiny Jós 1998). A Miasszonyunk Mária mögötti Nagy-Magyarország térkép üzenete is egyértelmű: a Szent Korona országait, a Kárpát-hazát – így az ország területi integritását isteni erők oltalmazzák.⁷

A magyarok uralmának jogosságát a Kárpát-medence fölött a „honfoglalás” kifejezés többszöri, világos elutasításával is legitimálni törekedtek az interjúalanyok.

Kérdező: Tehát ha a honfoglalásig vissza...

5. interjúalany: Olyan nincs.

1. interjúalany: Cseréljük ki ezt a szót. Ez hazatérés volt. Visszajöttünk. A honfoglalás az egy dinamikus dolog, az egy erőszakos dolog, és pontosan ezt akarják sulykolni. (Első fókuszcsoporthoz interjú)

Összefoglalóan elmondható, hogy a nacionalizmusnak az az igénye, hogy egy nép számára önálló államot hozzon létre, egy sajátos tartalommal egészül ki a Szervezet résztvevőinél: a magyarok voltak a Kárpát-medence első lakói, és az ország területének sértetlenségén a Magyarok Nagyasszonya örökösök, így az 1920-ban, az első világháborút lezáró békeszerződések szerint elvesztett területek fölött továbbra is jogot formálhat a nemzet.

II.4. Emlékezet és ellentörténelem

Mindazt, amit a Szervezet tagjai a múltról vallanak, nehéz és leegyszerűsítő lenne a „történelem” vagy „áltörténelem” hagyományos címkéjével illetni. Hosszú évszázadokig a történelmet és a szakszerű, intézményesített történeti kutatást tekintették a múltra vonatkozó tudások egyetlen hiteles módszerének. A 20. század utolsó évtizedeiben azonban új nézőpontok teret követelése és az uralkodó diskurzusok kizárólagosságát megkérdőjelező posztmodern megközelítések egyszerre ingatták meg az akadémiai történetírás kizárólagos, privilegizált pozícióit. Ezek az új megközelítések elsősorban arra a kérdésre keresték a választ, hogy egyes speciális csoportok, akik kívül rekedtek a történetírás intézményesített diskurzusából, hogyan használták fel a múltat gondolataik, identitásaik megjelenítésére és átadására. Ebbe a vonulatba tartoznak a társadalmi emlékezetre (pl. Assmann 1992) és az emlékezhelyekre (Nora 2010) vonatkozó kutatások is, amelyek a történetírás mellett (vagy akár azzal szemben) létező, emlékezetben megőrzött és átadott múltat és annak diskurzusát vizsgálják.

Sok tekintetben rokon az emlékezettel Michel Foucault ellen-történetírás fogalma, amelyet egy 1975-ös előadásában (2003) említett először. Foucault egymással szembeállítva mutatta be a biblikus történetírást és a római történetet, és így két teljesen eltérő diskurzustípust vázolt

⁷ A Magyarok Nagyasszonya azonban nem csak parthus hercegnőként értelmezhető, hanem az Arvisurák mitológiájában Anyahita-Arvisura volt a Magyarok Nagyasszonya, aki az égi szekérrel Ataisra érkező intelligens lények vezetőjeként a tőle származó kiválasztottak ősanja is volt. Így alakjában a parthus hercegnő és az úrból érkezett ősanja alakja is ötvöződhet.

fel: a történetírást, amely az uralkodó hatalom diskurzusa, és célja a hatalom legitimizálása és támogatása, illetve az ellen-történetírást, amely célja nem a hatalom megerősítése, hanem éppen annak kritikája. Ez egy lázadó diskurzus, amely az elnyomottak emlékezetének feltámasztására törekszik, a szolgaságot, a száműzetést és a vereséget írja le és jellemzően manicheista kategóriákban (igazak-hamisak, zsarnokok-elnyomottak) gondolkodik (Domanska 2010, 166; Erős 2010).

Ewa Domanska dolgozta tovább részletesebben az ellen-történetírás koncepcióját, és az amerikai kontinensen elterjedt új humántudományok kutatásait írta le ezzel a fogalommal (Domanska 2010, Erős 2010). Ennek az átpolitizált, konfrontatív, kritikai irányzatnak a célja egyes elnyomott csoportok (faj, osztály, társadalmi nem) emancipációs törekvéseit követve az uralkodó diskurzus pozícióinak aláásása, és a változás talajának előkészítése. Úgy gondolom az interjúk alapján, hogy a Szervezet tagjainak múlthoz való viszonya sok tekintetben ezzel a diskurzustípussal mutat rokonságot, jóllehet számos eltéréssel. A legfontosabb ezek közül, hogy Ewa Domanska koncepciója szerint az ellen-történetírást és az új humántudományokat mégis a szaktudományon belül művelik, és képviselői idővel beléphetnek az uralkodó diskurzusba. Az interjúalanyoknak azonban ilyen igényük nincs, nem történészek. Ellen-történetírásnak véleményem szerint azt a lassan könyvtárnyi irodalmat lehet tekinteni, amit az interjúalanyok vitathatatlanul felhasználtak valamilyen formában múltjuk konstruálásakor. Ennek egyes képviselői valóban tudományos fokozatokat viselnek (prof. Badiny Jós Ferenc), könyvsorozatokat szerkesztenek, konferenciákat szerveznek és a tudásreprodukció intézményesített formáit ostromolják (Weaver 2006, 124). Így az interjúk alapján véleményem szerint a leginkább az állapítható meg, hogy az interjúk egy ellenkultúra és egy ellen-történetírás sikeres egymásra találásáról tanúskodnak.

Így a múlthoz való viszonyt, amit az interjúalanyok kifejeztek, leginkább egy ellen-történetírás által inspirált emlékezetként, múltképként lehet jellemezni. Ahogy Homérosz is írta az Odüsszeiában: „hisz még senki se tudta, miképpen esett születése” (Hom. Od. I. 216.) – azaz mindent, amit a múltból tudunk, kívülről kapunk, és az alapján konstruáljuk. Azonban azt, hogy milyen történeteket választunk, fogadunk el igaznak, döntően meghatározzák társadalmi attitűdjeink, várakozásaink és elvárásaink. Még a „hivatalos” történetírásból is egymásnak ellentmondó történetek közül válogatva konstruálhatunk múltat, de az interjúalanyok következetesen a hivatalos történetírás mezsgyéjén kívülről választottak. „...engem a történelemnek sosem az a része érdekelt, amit megtanítanak, hanem mindig azok a kicsik, amiket kihagytak...” – fogalmazta meg egy egyéni interjú során egy résztvevő.

A mátrix, a hamis mátrix. Könyörgöm, mikor, például a katalóniai csatáról, mikor beszélnek történelemből? Vagy a pozsonyi csatáról? Vagy egyáltalán olyan történelmi formáló, sőt... Ugye mondhatjuk azt, hogy néhány csatát, néhány dolgot olyan szinten tüntetnek fel, ami gyakorlatilag... ugye úgy megy ki adott esetben a gyerek történelem óráról, hogy b... meg, hát én magyar vagyok? Elmehetnek a...” (Második fókuszcsoporthoz tartozó interjú)

Ellenállásukat nem csak a történetek kiválasztásával fejezték ki, hanem nyíltan támadták a hivatalos történetírás intézményrendszerét is.

Kérdező: ...akik ott a Magyar Tudományos Akadémián ott ülnek fönn...

5. interjúalany: Még beszélni sem tudnak magyarul.

1. interjúalany: És ugye a Habsburg ház után és attól folyamatosan ugye meghamisítják a történelmünket, hogy ne legyen miről beszélni. Ne legyen az, hogy a gyermek történelem

óra után libabőrösen jön ki, hanem ááh, de egy bukott, vesztes, ááh, nem is érdemes róla beszélni.

5. interjúalany: Nyelvtan óráról pedig úgy jön ki, hogy hordalék nyelv a magyar, holt ott ez az első nyelv ami létezett. (Első fókuszcsoporthoz interjú)

Ahogy ebből és más szövegekből is megállapítható, az ellenséget a Magyar Tudományos Akadémia jeleníti meg, amely meghamisítja a történelmet és megfosztja azt annak nemzeti büszkeségre okot adó történeteitől. Az egyesület weblapja tartalmaz például szerző nélkül, de webhelyre való hivatkozással megadott szöveget (Kik is vagyunk, kik értékelnek?). Ez az interjuten terjedő szöveg például személy szerint Glatz Ferencet, az MTA korábbi elnökét támadja egy állítólagos kijelentése alapján.

Érdemes idézni Glatz Ferenc írását a Magyarok Krónikája c. műből melyben a Tudományos Akadémia elnöke a következőket írta a magyar nemzet őseiről:

„Ezek a primitív hordák, akiknél a gyermek és nőgyilkosság régi tradíció...görbe lábú gyilkosok, primitív hordák, nyelvük nem lévén, a sokkal műveltebb szláv törzsek szavait lopták el...” (Kik is vagyunk, kik értékelnek?)

Maga a „Glatz idézet” még szélesebb körben terjed, az internetes keresőprogramok több, mint száz szó szerinti találatot adnak különböző weboldalakról (a Google például 182 esetet adott meg), amelyek szó szerint idézik ezt a mondatot – jöllehet nyilván ezt nyilván nem írta le Glatz Ferenc.⁸ Ezek a honlapok különféle forrásokat jelöltek meg (televíziós beszélgetés, Magyarok Krónikája c. enciklopédia), de valószínűleg itt egymástól másolt, „kopipésztelt” szövegről van szó (ugyanis még a pontok száma is azonos), aminek a széles körben való elterjedése mutatja, hogy az internetes források milyen fontos szerepet játszanak ezeknek a forrásoknak a terjedésében. Végeredményben, ebben a szövegben is a történelem meghamisítása, a nemzeti büszkeség letörése jelenik meg vádként az uralkodó diskurzussal szemben. Ennek az intézményesített, szakszerű történetírásnak az egyik szimbóluma az Akadémia és annak korábbi elnöke.

Az interjúk alapján a magyarság történetének két időszaka bizonyult kiemelkedően fontosnak a Szervezet tagjainak emlékezetében, múltképeben: a mitikus régmúlt és a huszadik század. A régmúlt, melynek (negatív) lezárása⁹ s szent istváni államalapítás, mindenképp a dicsőséges elemeket hordozza: Attila hódításai, az írás és a magaskultúra meghonosítása Európában, az ősi kultúra rovásírással történő megőrzése mind büszkeségre adnak okot. Mint ahogy az államalapítás után – egy közös beszélgetést többször is felidézve beszéltek Búvár Kund hősies helyállásaként elbeszélte pozsonyi csatáról.

...de a pozsonyi csatát én rettentően kiemelném, ugye, mit Búvár Kund... hát könyörgöm hát egy mesébe, – egy idézőjelbe tettem most a mesét ugye, – egy mondába belebújtatva, egy hatalmas csata, amit a gyerekeink nem tudnak, nem úgy élik meg, hogy úristen nem

⁸ A Magyarok krónikája 8. oldalán ezt írja: „De - hasonlóan a többi félnomád néphez - a föld magántulajdonának fogalmát nem ismerik. Számukra semminek, ami a letelepült életmódhoz tartozik, nincs különösebb értéke. Az emberi élet értéke is csekély. Az ellenség teljes elpusztítása, gyermekek, anyák megölése is természetes velejárója a harcnak. Mint bátor és kegyetlen harcosok jelennek meg a Kárpát-medencében a 9. század végén.” (Glatz, 1996, 8)

⁹ „a lehető legnagyobb érvágást csinált a magyar nemzet az, ugye, Istvánunk. Azzal, hogy ugye Gizella is Bizánc nyomására azokat az Arvisura arany lemezeket, amelyekre róva volt a magyar nemzet történelme, azokat beolvasztotta. Tehát innentől kezdődött el, innentől kezdve ugye tiltották, tüzzel, vassal úzták azt, aki esetleg templomokban, meg egyáltalán fellelhető módon ugye a rótt történelmünk még, még nyomokban megtalálható volt, ő volt az első kutya ebben a történelemben” (Első egyéni interjú)

*úgy jövök ki arról a történelem óráról, hogy magyar vagyok, és ilyen nép nincs a Földön.
(Harmadik egyéni interjú)*

A közelmúlt története azonban vereségek sorozata dominál (jóllehet Horthy Miklós szerepét egyértelműen és kiemelkedően pozitívan értékelték), amely során a nemzet ellenségei megmutatkoztak: cionisták, a Kis-Antant, a kommunisták, a nyilasok, a média, a politikusok, a FIDESZ, az MSZP. Erre a történeti korok közötti kettősségre utal az is, amit lakóhelyük környékén található történelmi emlékhelyekre vonatkozó kérdésre adtak válaszul: a honfoglalás kori fejedelmi temető Karoson illetve a trianoni békeszerződéssel szembeszálló Székely hadtest fegyverletétele 1919-ben.

A történeti múlt felé fordulás egyik fő célja a hiányzó nemzeti tekintély, örökség megtalálása, amely a nemzeti büszkeség vagy felsőbbrendűség alapjául szolgálhat – ezt főleg a mitikus régmúlt szolgáltatja. Emellett ez a gyakorlat az uralkodó történelmi diskurzussal való nyílt konfrontációval ki is fejezi a hatalommal szembeni ellenállását, zsarnokinak, nemzetellenesnek beállítva azt. A közelmúlt történeteire fordított intenzív figyelem is a nemzet ellenségeinek és tönkrevőinek, így a szubkultúra tagjait marginális szerepbe kényszerítő erőknél a beazonosítását szolgálja. Fontos funkciója még az ellen-történetírás által inspirált emlékezetnek, hogy legitimálja a Magyar Királyság korábbi részeire irányuló potenciális területi követeléseket is.

Kérdező: Oké. De hogyha nem fogadod el, tehát nem tartod...

Interjúalany: Akkor lázadok a rendszer ellen, és reakciós vagyok.

Kérdező: És akkor ezzel mit érsz el?

Interjúalany: Azzal mit érek el? Gyakorlatilag nem adom fel az identitásomat, és abban a szent pillanatban, amikor adott esetben fordul a kocka, akkor tovább vihetem az identitást. (Második fókuszcsoporthoz tartozó interjú)

II. 5. Összegzés

A Szervezet 2006 után új lendületet kapó nemzeti radikális mozgalom és szubkultúra egyik képviselője, és tagjai a szélsőségesen pozitív nemzeti attitűd, a nacionalizmus köré szervezik identitásukat. Az interjúk bizonyossága alapján megállapítható, hogy a szervezet tagjainak erős nemzeti attitűdje maga mögé utasít és elhomályosít minden egyéb potenciális identitást (helyi és regionális), sőt, a nemzetközi dimenzióban (EU, globalizmus) negatív attitűdökkel jár. A történelem fontos szerepet játszik ezen attitűdök megjelenítésében, ez a műltszemlélet a már régóta létező nacionalista-romantikus ellentörténet-írásból táplálkozik és ennek segítségével hoz létre egy olyan emlékezetet, amely már alkalmas a szervezetre jellemző viszonyulások, identitások, reprezentációk kifejezésére. Ennek az emlékezetnek, múltnak két súlypontja van: a nemzeti büszkeségre okot adó mitikus múltat hordozó elveszett tradíció (amely már az uralkodó diskurzussal szembeni ellenállást is magában foglalja), illetve közelmúlt története, amely sokkal inkább a kudarcot okozó erőkké váló szembefordulás indoklására és a vereségekkel járó áldozat-szerep alapjául szolgál.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorno, T. W., Brunswik, E.F. , Levinson, D.J. Sanford, R. (1969): *The Authoritarian Personality*. New York: Norton. 110-111.
- Altemeyer, B. (1988): *Enemies of Freedom. Understanding Right-Wing Authoritarianism*. San Francisco, London: Jossey-Bass.
- Arvisura honlap. <http://www.freeweb.hu/arvisura/index.html>, Utolsó látogatás: 2011. március 31.
- Assmann, Jan 1992. *Das kulturelle Gedächtnis : Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck
- Badiny Jós Ferenc (1997). *Kaldeától Ister-Gamig*. Budapest: Orient.
- Badiny Jós Ferenc (1998). *Jézus király, a pártus herceg*. Budapest: Ősi Örökségünk Alapítvány
- Bakay Kornél, Varga Géza (1997). *Rabló, nomád hordák inváziója - avagy a kincses Kelet örököseinek honalapítása?* Budapest: Írástörténelmi Kutató Intézet.
- Bogardus, E. S. (1928): *Immigration and Race Attitudes*. Boston: D.C. Heath and Company.
- Csepeli, György, Murányi István, Prazsák Gergő (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon: társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Budapest: Apeiron Kiadó.
- Csepeli, Gy. (1989): *Structures and Contents of Hungarian National Identity*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Csepeli, Gy. (1997): *National Identity in Contemporary Hungary*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. ARP, Inc.Highland Lakes, NJ. Distributed by Columbia University Press, New York.
- Dekker, H. and Malova, M. (1997): *Nationalism and its explanations*. Paper presented at the first Dutch-Hungarian Conference on Interethnic Relations. Wassenaar: NIAS.
- Dekker, H. et al. 2003. Nationalism and Its Explanations. *Political psychology* 24. 345-376.
- Dekker, H., Malová, D., and Theulings, R. (1996): What makes a Slovak a nationalist? A case study. In: Farnen, R.F., Dekker, H., Meyenberg, R. and German, D.B. (eds) *Democracy, socialization and conflicting loyalties in East and West. Cross-national and comparative perspectives* New York: St. Martin's. 139-164.
- Dekker, H., Malová, D. and Hoogendoorn, S. (2003): Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology*, 24 (2): 345-376.
- Domanska, Ewa 2010. Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája (Reflexiók az új humántudományok Múlt-képéről) Transl: Cs. Lévai. *Aetas* 2010: 165-174.
- Enyedi , Zsolt- Erős, Ferenc- Fábián, Zoltán (2002): Authoritarianism and Prejudice in Present-Day Hungary (with Ferenc Erős and Zoltán Fábián) In: *Karen Phalet and Antal Örkény (eds.) Ethnic Minority and Inter-Ethnic Relations in Context: A Dutch Hungarian Comparison*. Aldershot: Ashgate, 2002, 201-215.
- Enyedi Zsolt-Fábián Zoltán- Sík Endre (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemitizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: Kolosi Tamás- Tóth István György-Vukovich György: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Táarki, 2004. 375-399.

- Erős Ferenc- Fábíán Zoltán (1999): Az etnikai előítéletek kialakulásáról. *Educatio*. Nyár, 235-375.
- Erős Vilmos 2010. "Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam." Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel. *Aetas* 2010: 156-164.
- Fábíán Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest.
- Finkel, Steven E.-James B. Rule (1986): Relative Deprivation and Related Psychological Theories of Civil Violence: A Critical Review. In: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 9, 47-69.
- Foucault, Michel 1999. *A tudás archeológiája*. Fordította Perczel István. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Foucault, Michel 2003. Society Must Be Defended, in *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975–76*, eds. Mauro Bertani, Alessandro Fontana, New York: Picador.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1996. *Magyarok krónikája*. Budapest: Officina Nova.
- Heaven, P.C.L., Bucci, S. (2001): Right-wing authoritarianism, social dominance orientation and personality: an analysis using the IPIP measure. *European Journal of Personality*, Volume 15, Issue 1, 49–56.
- Hiel A.V., Mervielde, I. (2002): Explaining Conservative Beliefs and Political Preferences: A Comparison of Social Dominance Orientation and Authoritarianism. *Journal of Applied Social Psychology*, Volume 32, Issue 5, pages 965–976,
- Hutton, P. H. 1993. *History as an art of memory*. Hanover: UP of New England.
- Iggers, Georg G. 1997. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover: Wesleyan University Press.
- Jost, J. & Thomson, E. (2000): Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36. 209-323.
- *Kik is vagyunk, kik értékelnek?*
<http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?SID=&pid=78603&n=lambert>. Utolsó látogatás: 2011. április 12.
- Kozsdi Tamás 2005. *A magyar ősemlékezet és az Arvisura világkép*. Budapest: Gondolatház Könyvek.
- Landonde, R.N., Giguère, B., Fontaine, M., Smith, A. (2007) : Social Dominance Orientation and Ideological Assymetry in Relation to Interracial Dating and Transracial Adoption in Canada. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 38 No. 5. September 2007. 559-572.
- Mesterházy Zsolt 2003. *A magyar ókor*. Budapest: Kárpáti Ház.
- Mudde, Cas 2005. *Racist Extremism in Central and Eastern Europe*. Routledge
- Murányi, I. (2005): *Identitás és előítélet (Identity and prejudice.)* Budapest: ÚMK.
- Murányi, I., Puuronen, V., and Zuev, D. (2010): Lifeform: An Explanation of Prejudices of Young People. *Journal of Social Research & Policy* (forthcoming)
- Nora, Pierre 2010. *Emlékezet és történelem között : válogatott tanulmányok*. Vál. szerk. K. Horváth Zsolt. Budapest: Napvilág.
- Paál Zoltán 2005. *Arvisura (igazszólás) I-II. Regék a hun és magyar törzsszövetség rovásírásos krónikájából*. Budapest: Püski.
- Pratto, F., Sidanius, J., Lisa M. Stallworth, L.M., Malle, B.F. (1994): Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social and Political Attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 67. No. 4, 741-763.

- Rokeach, M. (1960): *The Open and the Closed Mind. Investigations into the nature of belief systems and personality systems.* New York:Basic Books.ch.4. The Measurement of Open and Closed Systems. 71-108.
- Schmitt, M., Branscombe, N. & Kappen, D. (2003): Attitudes toward group-based inequality: Social dominance or social identity? *British Journal of Social Psychology*, 42, 161-186.
- Shana Levin (2004): Perceived Group Status Differences and the Effects of Gender, Ethnicity, and Religion on Social Dominance Orientation. *Political Psychology*, Volume 25, Issue 1, 31–48.
- Sidanius, J. and Pratto, F. (1999): *Social Dominance. An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression.* Cambridge, 1999, Cambridge University Press.
- Sidanius, J., Levin, S., Liu, J., Pratto, F. (2000): Social dominance orientation, anti-egalitarianism and the political psychology of gender: an extension and cross-cultural replication. *European Journal of Social Psychology*, Volume 30, Issue 1, pages 41–67.
- Weaver, Eric B. 2006. *National narcissism. The intersection of the nationalist cult and gender i Hungary.* Oxford: Peter Lang.
- Wilson, M.S., Liu, J.H. (2003): Social dominance orientation and gender: The moderating role of gender identity. *British Journal of Social Psychology*, Volume 42, Number 2,187-198.

FÜGGELÉK

Az Eskü szövege:

„Egy Igaz Teremtő Úr Isten!

Dicső őseink iránti tisztelettől és utódainkért érzett felelősségtől vezérelve, szabad akaratomból, én XY esküszöm, hogy életemet a Szent Korona által sugallt egyetemes és örök Isteni törvényekhez igazítom.

Fogadom, hogy szülőhazámat, az öröktől fogva létező Kárpát hazát, minden külső és belső ellenségtől megvédelmezem, ha kell életemet és véretem föláldozva is. De tiszteletben tartom az élet szentségét, földi élő környezetünket segíték megőrizni utódaink számára.

Fogadom, hogy békében a köz javát szolgálom, magyar testvéreim boldogulására, családom, nemzetem és az emberiség fölemelkedésén munkálkodom. Őseink reánk bízott hagyatékát, nemzetünk élő műveltségét igyekszem megőrizni és gyermekeinknek átadni. Vállalásomban Jézus Urunk irgalma, a Boldog Asszonyunk szeretete, és a Szent Korona oltalma vezessen.

Isten engem úgy segítjen!"

A felhasznált skálák itemei:

A Szociális Dominancia Orientáció skála itemei. (*Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, hogy az iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon! Az egyes jelentse azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az ötös pedig azt, hogy teljes mértékben egyetért.*)
Támogató itemek: 1. Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások. 2. Céljainkat

néha csak erőszakkal érhetjük el. 3. Jogos, hogy egyeseknek több esélyük van az életben. 4. Az előrejutáshoz néha másokat el kell nyomni. 5. Valószínűleg jó, hogy egyesek fent, míg mások lent vannak. Elutasító itemek: 6. Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének. 7. Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben. 8. Ha az emberek egyenlők, akkor nincs annyi probléma. 9. A jövedelmek egyenlőségére kell törekedni. 10. Senki sem uralkodhat a társadalomban.

A Dogmatizmus skála itemei. (*Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, hogy az iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon! Az egyes jelentse azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az ötös pedig azt, hogy teljes mértékben egyetért.*) 1. A világ, amelyben élünk, nagyon magányos hely. 2. Nem meglepő, hogy az emberek manapság félnek a jövőtől. 3. A társadalmi haladás összefügg hajdani dicső és elfeledett múltunkkal. 4. Ha valaki nem hisz valami nagy ügyben, jobb, ha nem is él. 5. A sokféle világnézet közül csak egy lehet igaz. 6. A politikai alku legtöbbször eredeti álláspontunk elárulása. 7. Az emberek vagy az igazság oldalán állnak vagy nem. 9. Jobb egy halott hősnek lenni, mint egy élő gyávának. 10. Inkább „nagy ember” lennék, mint boldog. 11. A nemes eszme érdekében még az erőszak is elfogadható. 12. Meg kell bízni a vezetőkben, ha el akarunk igazodni a világban. 13. Az ember önmagában gyámoltalan és nyomorult lény.

A Tekintélyelvűség-skála itemei. (*Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, hogy az iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon! Az egyes jelentse azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az ötös pedig azt, hogy teljes mértékben egyetért.*) 1. Sok fiatalból hiányzik az elszántság, hogy a hazáért éljen és dolgozzon. 2. Mindenkinek fel kell emelnie a szavát az etnikai kisebbségek megkülönböztetése ellen. 3. Minden párt érintett a korrupcióban. 4. Kár, hogy megszűnt a kötelező katonai szolgálat, mert ez jó hatással volt a fiatal férfiakra. 5. Ha nem tetszik valami, akkor ki kell vonulni az utcára tiltakozni ellene. 6. Egymással versengő pártok nélkül is jól működhet a demokrácia. 7. Egy olyan határozott vezetőre van szükségünk, aki erős kézzel irányítja az országot. 8. Az egyszerű, hétköznapi emberek véleménye sohasem számít a politikában. 9. Ameddig az iskolákban tilos a testi fenyegetés, a pedagógusok nem tudnak rendet tartani. 10. A politikusok csak a saját hasznukat nézik, nem törődnek a választópolgárokkal. 11. A politikai vezetők kiválasztásának legjobb módszere a szabad választás. 12. A mai válsághelyzetben a pártvitákat kizáró, erőskezű kormányzásra lenne szükség. 13. A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok illetik meg, mint a heteroszexuálisokat. 14. A gyerekeknek mindig mindenben hallgatniuk kell szüleikre.

A Diszkriminancia-skála itemei. (*Elfogadná-e vagy nem, ha szomszédja ... lenne?*) 1. cigány, 2. zsidó, 3. bűnöző, 4. elmebeteg, 5. értelmi fogyatékos, 6. homoszexuális, 7. liberális, 8. kommunista, 9. nyilas, 10. bevándorló, 11. vallási szekta tagja.

A Nemzeti attitűd-skála itemei. (*Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel? Kérem, hogy az iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon! Az egyes jelentse azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az ötös pedig azt, hogy teljes mértékben egyetért.*) 1. Magyarok érzem magam. 2. Általában jobban szeretem a magyar népet, mint más népeket. 3. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok. 4. Jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról. 5. Azt érzem, hogy Magyarország a hazám. 6. Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie. 7. Jó érzés magyarnak lenni. 8. Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban. 9. Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal. 10. Szeretem a magyar nyelvet. 11. A magyaroknak nem szabadna keveredniük másokkal. 12. Büszke vagyok Magyarországra. 13. Általában kedvelem a magyar népet. 14. Magyarország a legjobb ország, ahol élni lehet. 15. Általában inkább szeretek magyarokkal érintkezni, mint más országból jövő emberekkel. 16. Szeretem Magyarországot. 17. Azt érzem, a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is

tartozom. 18. Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek. 19. Általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroktól.

Nagy Levente:

Az egyenlőségről
(Történeti megközelítésben)

A politikai fogalmak többjelentésűek (poliszemikusak), ezért lényeges kérdésként merül fel, hogy vajon egy „alapjelentésből” fejlődnek-e ki a további jelentések tér és idő függvényében, nyomon követhető ok-okozati összefüggések következtében, vagy csupán egyazon időben beszélhetünk a fogalmak jelentéspluralizmusáról. Ilyen megközelítésben a fogalmak evolutív, illetve statikus jelleggel bírnak. Más szavakkal, a fogalmak elemzése kapcsán adott helyzetekről, azaz mozgásmentes pillanatképekről, valamint egymásra következtetésekről, azaz mozgásfolyamatokról beszélhetünk. Az előbbi a *szinkronitás*, az utóbbi a *diakronitás* problematikájához tartozik¹. E tanulmány célja, érzékeltetni, hogy az egyenlőség fogalma, más politikai fogalmakhoz hasonlóan a diakronitásba átváltott szinkronitások sorozataként is vizsgálható. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy az elemzés során a történelmi - társadalmi - gazdasági körülmények (kontextus) figyelembe vétele éppoly fontos, mint azoknak a korfüggő tényezőknek a vizsgálata, amelyek a jelentős mértékben meghatározzák a fogalom belső szerkezetét, morfológiai változásait.

Melyek ezek a tényezők? Az egyenlőség „részesedéstről” szól, arról, hogy a közösség bármely tagja milyen mértékben részesül bizonyos „dolgokból” a közösség más tagjaihoz képest. Alapvető kérdésként merül fel, egyfelől, hogy milyen természetűek ezek a „dolgok”, másfelől, hogy mi az alapja a részesülés mikéntjének. Vajon, emberi mivoltukra hivatkozva „kijár” az embereknek e részesedés, vagy esetleg más tényezők határozzák meg, hogy mikor és milyen mértékben indokolt részesülniük bizonyos „dolgokból”. Ilyen értelemben, az egyenlőség vizsgálata során elsődleges jelentőségű az *alapvető szempontok* (születés-öröklés, emberi mivolt, érdem) és a „kiosztandó” *dolgok természetének* (nem szűkös „dolgok”, szűkös „javak”) rövid bemutatása, illetve a szűkös javak kapcsán a *szükségletek* (alapvető, illetve luxus szükségletek) megkülönböztetése². Ezt megelőzően azonban, az *érték* fogalmának tisztázására kerül sor, mivel az egyenlőség, a szabadsághoz és az igazságossághoz hasonlóan, egyfajta politikai érték kategória.

Az ipari, majd a társadalmi forradalom megindulásával, az új gazdasági és társadalmi viszonyok fokozatos körvonalazódásával, a modern ipar, a piacgazdaság, a polgári társadalom, és a „közösség köldökzsinórjáról” leszakadt autonóm individuum térnyerésével az élet újszerűvé, sokoldalúvá, összetetté vált. Az „új” életben való eligazodáshoz már nem voltak elégségesek a hagyományok, mi több, új fogalmi rendszer kellett a társadalmi jelenségek leírására, magyarázatára. E fogalmi rendszer középpontjában az *érték* áll.

Általánosságba véve az *érték* valami fontosra utal, valamire, aminek jelenléte számít, akár érzelmi világunkban, akár céljaink elérésében, vágyaink kielégítésében. Ez többnyire a jelenre vonatkozik, és utalhat egy személyre, tárgyra, vagy anyagi javakra. Ugyancsak értékként kezelhetünk egy dolgot különbözősége, sajátossága, egyedisége, egyszerűsége miatt is.

---

¹ A *szinkronia* és a *diakronia* görög eredetűek. Az előző a *sun* (együtt) és a *chronos* (időintervallum) szavakból tevődik össze, és egy fogalom jelentésének egy adott időben (egyidejűség) történő vizsgálatára vonatkozik. Nem túlzás az a megállapítás, hogy ha az időt az X tengelyen mérjük, akkor a *szinkronitás* a fogalom függőleges keresztmetszetével lenne kifejezhető. A *diakronitás* a *dia* (túl) és a *chronos* (időszakasz) szavak összetételéből származik, és a fogalom különböző korszakokban történő vizsgálatára utal. Az X időtengelyen a fogalom horizontális keresztmetszetével lehetne leginkább kifejezni.

² A szűk területi keretek sajnos nem teszik lehetővé e központi fogalmak részletesebb kifejtését.

Szűkebb értelemben az érték utalhat a jövőre vagy a múltra. Az előbbi az érték filozófiai, az utóbbi az érték közgazdaságtani megközelítése.³ Az egyenlőség elemzéséhez az érték fogalmának filozófiai értelmezése tűnik a legcélszerűbbnek.

Herman Lotze például, megkülönbözteti az értéket a törvénytől és a tapasztalattól, mondván, hogy az érték nem található meg sem az igazságban, sem az empiria tényeiben. Az érték, Lotze szerint nem a kézzelfogható létben, hanem az emberben, pontosabban a tudatban van, s ilyen értelemben, az érték úgy is felfogható, mint a tudatunkban kialakult, bizonyos elvek és szempontok egyfajta összessége. Az értéknek tehát nem a valósághoz hasonló léte, hanem inkább érvényessége van.

Erre a különbségre mutat rá Rickert⁴ is, hangsúlyozván, hogy bizonyos értelemben az érték elkülönül a valóságtól, szembe kerül vele, s annak tagadása lesz.

Az érték valóságtól való elvonatkoztatását hangsúlyozza ki Böhm Károly⁵, amikor a „van”, és a „kell”, azaz a *valóság* és az *eszmény* között tesz különbséget. Böhm szerint a valóság tudománya az *ontológia*, az eszményé a *deontológia* vagy *axiológia* (értékelmélet). A valóság a jelenben, az eszmény a jövőben keresendő.

Talán, ezekből a gondolatokból vezeti le Sartre, hogy az érték a „meg nem valósultban” keresendő, s mint ilyen, *célként* tételeződik. Ennek értelmében az érték a *hiányban* születik meg, abban, ami még nincs, de megvalósítandó, ezért perspektívaként él tudatunkban. Az érték tehát a „van”-ra hathat, azt dinamizálhatja, s igényt támaszthat a „kell”-re, s ez a jövő felé mutatósság mindenképp összhangba kerülhet a céltevékeny ember természetével.

Mi lehet a közös - ha egyáltalán van - e filozófiai megközelítésekben? Az érték értelmezése során felmerülő fogalmakban - érvényesség, kellés, eszmény, cél, hiány, perspektíva- közös, hogy valahol ugyanazt fejezik ki: érzékeltetik azt, hogy a valóság változtatható, „jobbá” tehető, de ez emberi beavatkozást igényel, s a folyamatban értékekre, mint orientációs pontokra van szükség. Az emberi társadalomban kialakult értékek azonban nem metafizikai jellegűek, nem egyetemes érvényűek, hanem hely-, és korszakfüggők, mivel szubjektív értelmezés tárgyai. Az értékalternatívák megfontolást, mérlegelést, végül választást jelentenek, de ez egyben versengés, illetve konfliktus forrása is lehet.

Az „emberibb”, „eszményibb” élet felé való szüntelen törekedés folyamatában jelen vannak az értékek, hiszen az emberi gondolkodás többnyire értékközpontú: A tudás mellett állandóan jelen van az értelmezés, a megértés és a megértetés, ami óhatatlanul érték szempontok mentén történő értékelést jelent. Az ember mérlegel, alternatívák közül választ, és értékalapú döntésében elsődleges, hogy milyen fontossági sorrendet állít fel az értékek között. Az értékek hierarchizálása életünk alapvető vonásai közé tartozik, s körvonalazza a modern ideológiákat is, melyek kapcsán találóan jegyzi meg Hülvely, hogy a modern ideológia, mint az alapvető politikai értékek hierarchizálása, az „értelemteremtés szubjektív kényszeréből kinövő orientációs eszköz az ember számára”⁶. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a hagyományos társadalmak metafizikai értékrendszerének összeomlásával az egységes, „objektív” értékek és igazságok megszűntek létezni, s a politeizmus (többféle világvélemény) világában az embernek magának kell önmaga értelmét megteremtene, s e sajátos kényszerhelyzet szüli a modern ideológiákat.

³ Az értékek filozófiai, szociológiai és közgazdasági értelmezéséről lásd Vitányi Iván: *A szociáldemokrácia jövőképe*. Napvilág Kiadó, 1997. Az értékekről és értékelésekről még lásd Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet*. L'Harmattan, 1997.

⁴ Heinrich Rickert: *A filozófia alapproblémái. Módszertan-ontológia-antropológia*. Budapest, Európa, 1987, In: Vitányi 1997, 14.

⁵ Böhm Károly: *Az értékelmélet föladata és problémái*. 1900.

⁶ Haskó Katalin- Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Osiris, 2003, 70.

A tények és eszmék, sokszor áthidalhatatlannak tűnő megkülönböztetésében az „igazságos” társadalmi rendet a filozófusok alapvető értékekből próbálták tehát levezetni, s az „új” társadalmi viszonyok kifejezésére normatív fogalmakra fordították figyelmüket. Úgy tűnik, hogy a *szabadság* és a *méltányosság* mellett az egyik leggyakrabban használt normatív fogalom az *egyenlőség*.

Rawls, klasszikusnak számító művében, az igazságosság kereteit a szabadság és az egyenlőség együttes jelenlétében, az állami beavatkozással elérhető „egyenlő szabadságban” vélte megtalálni. Robert Nozick, Rawls nézeteivel ellentétben, a minimális állam híve, s egyértelműen a szabadságot jelölte meg a legfontosabb értéknek. Michael Waltzer szerint viszont az egyenlőség kerül a politikai-társadalmi értékrend középpontjába⁷.

E három érték - mint a modern ideológiák talán legalapvetőbb fogalmi- elemzése során tévedés lenne figyelmen kívül hagyni, hogy e fogalmak kapcsolatban állnak a gyakorlati tényekkel. A közösségben élés magában hordja a feszültségek megjelenését, hiszen alkalmazkodási törekvéseik ellenére az emberek konfliktusba kerülhetnek egymással. Az eltérő érdekekkel rendelkező egyének különböző képességekkel, illetve lehetőségekkel rendelkeznek önnön céljaik eléréséhez. Mintegy következtetésként, e normatív fogalmak már nem ember-természet, vagy Isten-ember, de elsősorban nem is polgár- állam kapcsolatára építi értékrendjét, hanem inkább az egyazon közösség tagjai közötti kapcsolatra. Ilyen értelemben a szabadság konkrét jogokban és mások iránti köteleességekben fejeződik leginkább ki. Az egyenlőség az emberek egymáshoz viszonyított „helyzetére” vonatkozik, elsősorban társadalmi, politikai és gazdasági szempontok mentén. Az igazságosság az előző két fogalom egyfajta szimbiózisaként a közösség tagjainak egymáshoz viszonyításán nyugszik (kiváltképp a méltányosságként felfogott igazságosság értelmében)⁸.

Az emberi társadalmak kisebb-nagyobb csoportokból tevődnek össze, s e csoportok egymáshoz való különböző kapcsolódásai egyfajta társadalmi szerkezetet határoznak meg. Alapvető kérdésként merül föl, egyfelől, hogy e strukturáltság mennyire determinált, mennyire a természet által meghatározott, másfelől, hogy mennyire lehetséges egyik csoportból egy másik társadalmi csoportba kimondottan *beleszületni*, és nem *belekerülni*, azaz, milyen mértékben van megbénítva a vertikális mobilitás lehetősége.

E kérdések megválaszolására meg kell vizsgálni azokat a szempontokat, amelyek meghatározzák a társadalmi tagolódást, s kiderül, hogy különböző történelmi korszakokban különböző szempontok voltak a rétegződés meghatározói. A rokon kötelek a törzsi közösségek sajátja. A termelőeszközök, illetve a termelők tulajdonlása a rabszolgatartó társadalmakra volt jellemző, míg a birtok szerinti kasztosodás, az örökölt társadalmi státus szerepe, a privilégiumok érvényesülése a rendi társadalom alapja. Az egyén autonómiájának középpontba kerülése, a piacgazdaság térnyerése, a munkaadó és munkavállaló éles elhatárolása, a fizikai munka és a munka tevékenységét szervező és irányító szellemi munka elkülönülése a polgárosodásnak, a polgári társadalom körvonalazódásának jelei.

A történelem folyamán tehát megjelentek a társadalmi csoportok közötti sajátos viszonyok, társadalmi struktúrák, és azok a hatalmi mechanizmusok, amelyek intézményes formában biztosították a különböző tagolódásokat. Minden korszak így „kitermelte” az előnyök és hátrányok igen bonyolult rendszerét, melynek fenntartása egyben a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartását is jelentette. A társadalmi tagolódás (szerkezet), és a társadalmi

⁷ John Rawls: *The Theory of Justice*, Harvard University Press, 1971 (*Az igazságosság elmélete*. Krokovay Zsolt (ford.) Osiris, 1997.). Robert Nozick: *Anarchy, State, Utopia*, Basic Books, 1974. Michael Waltzer: *Spheres of Justice*, Basic Book, 1983.

⁸ Az ezzel kapcsolatos gondolatokat lásd bővebben Lloyd L. Weinreb: *Natural Law and Justice*, Harvard University Press, 1936, (különösen a II. fejezet).

egyenlőtlenség tehát szoros összefüggésben állt. *Az egyenlőtlenség, tehát történelmi valóság, s mint történelmi realitás szülte meg tulajdonképpen az egyenlőség eszméjét.*

Kiemelendő azonban, hogy az egyenlőtlenség és társadalmi berendezkedés fentebb bemutatott viszonya nem kizárólagos, ahogy azt korábban a szocialisták hirdették. A szocializmus hívei ugyanis azt tartották, hogy a társadalmi egyenlőtlenség a társadalmi szerkezet jellegéből fakad, s a hatalom e szerkezetet intézményesítette. A szocializmus radikálisabb szárnyának képviselői szerint az intézmények megváltoztatásával a társadalom szerkezete megváltoztatható, s a társadalmi berendezkedés átrendezésével megvalósítható az egyenlőség, vagy legalábbis az egyenlőséghez való közeledés.

A polgárosodás térnyerésével, a gazdaság jelentőségének és az állammal szembeni autonómiájának fokozatos növekedésével, a feudális béklyók kötelékétől megszabaduló individuum központba kerülésével azonban az egyenlőtlenség és társadalmi szerkezet szoros viszonyát számos liberális, elsősorban konzervatív gondolkodó bírálta, és értékelte át. Az a felfogás, amely szerint a szabad polgári individuum tevékenységét nem a rögzített uralmi rend, és nem a privilégiumokon nyugvó születési rend szabja meg, kezdett teret hódítani, és egyre többen fogalmazták meg, hogy lehetőségeit, illetve társadalmi felemelkedésének esélyeit jóval inkább az egyén képességei szerinti teljesítménye határozza meg. Az egyének eltérő képességekkel rendelkeznek, vallják a liberálisok és a konzervatívok, ezért az egyenlőtlenség léte és újra meg újratermelődése egy természetes folyamat eredménye, amit nem lehet pusztán hatalmi akarattal, a társadalmi berendezkedés megváltoztatásával csak úgy felszámolni egyetlen szabad társadalomban sem. A következtetés nem meglepő: az egyenlőség természetellenes, s a megteremtésére irányuló törekedés nemcsak igazságtalan, hanem újabb társadalmi feszültségek forrása is lehet⁹.

Úgy tűnik tehát, hogy az egyenlőség fogalmának értelmezésekor nem tekinthetünk el azoktól a történelmi, társadalmi, gazdasági változásoktól, amelyek közvetlen módon hatnak a fogalom jelentésére is, és amelyek korszakról-korszakra új jelentéstartalommal „töltik” fel a fogalmat, a forma állandósága ellenére. Az egyenlőség tanulmányozása ilyen értelemben egyfajta *fogalomtörténeti* elemzést igényel¹⁰. A kontextus figyelmen kívül hagyásával az egyenlőség elvont, absztrakt elemzése csupán steril szellemi tevékenység lenne¹¹.

Visszatérve korábbi gondolatunkhoz, az egyenlőtlenség történelmi valósága eredményezte az egyenlőség eszméjének megjelenését, ami komolyan megkérdőjelezte a fennálló egyenlőtlenségek természet adta jellegét, s rámutatott arra, hogy számos egyenlőtlenség nem szükségszerű, sőt igazságtalan. *Az egyenlőség eszménye és terjedése a polgári társadalom*

⁹ Megjegyzendő, hogy az egyenlőség feszültségkeltő jellege mindenképp jelen van, ugyanis az egyenlőtlenség hívei (többnyire gazdasági jobboldaliak), botrányosnak tartják az egyenlőség követelését, az egyenlőség hívei (többnyire gazdasági baloldaliak) viszont botrányosnak tartják az egyenlőtlenség jelenlétét. Az egyenlőség mellett számos marxista, szocialista, szociáldemokrata gondolkodó érvel. Az egyenlőtlenség és újratermelődésének természetes voltáról számos liberális és konzervatív gondolkodó fejt ki véleményét. Közülük kiemelten említést érdemel William Mallock, brit gondolkodó, aki „tudományos konzervativizmussal” próbálta a „tudományos szocializmust” ellensúlyozni több munkájában. A 19. század második felében, és a 20. század elején feltartóztathatatlanul terjedő demokráciával szemben megfogalmazott kritikáit lásd a *Social Equality* (1882), illetve az *A Critical examination of Socialism* (1907) című műveiben.

¹⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az egyenlőség értelmezi tartományának összetettsége miatt a fogalom belső szerkezete sem hanyagolható el, s ilyen értelemben az egyenlőség *fogalomszerkezeti* elemzésére is figyelnie kell az elemzőnek.

¹¹ Természetesen a filozófiai írások kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni a szerzőt magát sem, aki a műben használt nyelvezet révén saját szándékolt üzeneteit is megfogalmazza, az olvasó így a „szándékolt jelentés” segítségével tudja csak a szövegeket helyesen értelmezni. Erre hívja fel a figyelmet többek között Quentin Skinner. Lásd Quentin Skinner: "Jelentés és megértés az eszmetörténetben" In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó. Pécs. 1997.

*fejlődésével jött létre.*¹² Az egyenlőség kapcsán azonban számos kérdés merül fel: Milyen alapja van, vagy lehet az egyenlőségnek? Kik kikkel és miben egyenlők, és miben egyenlőtlenek? Miért kellene megilletnie az embereket bármilyen egyenlőség? Milyen alapvető szempontokat kell figyelembe vennünk az egyenlőség vizsgálatakor? Látva a fogalom jelentéstartományának összetettségét, kell-e, vagy célszerű-e az egyenlőség fogalmának szerkezeti feltérképezésére törekednünk? Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolási kísérlete fogja a továbbiakban megszabni e tanulmány irányvonalát.

Az egyenlőség kapcsán célszerűnek tűnik egy, széles körben elterjedt elvvel indítani az elemzést. Az elv szerint „minden ember egynek, és csakis egynek számít”¹³. Ennek az elvnek több értelmezése is elképzelhető.

Mondatnánk, hogy ez az „egyenlőségeszmény” magától értetődő, akár számos más empirikus kijelentés, de valójában nem így van. Filozófiai vagy gyakorlati bizonyítás helyett a természeti törvény egyetemességébe vetett hiten nyugszik, s mint ilyen csak akkor nyer érvényességet, ha elfogadjuk, hogy az embereket emberi mivoltukból eredően elidegeníthetetlen módon egyenlő természeti jogok illetik meg.

Az elv, mely szerint „egyetlen ember sem számít többnek, mint egy”, utilitarista szemszögből is megközelíthető. A többnyire utilitarista értelmezés szerint a társadalom nem más, mint az egyének „darabszámainak” összessége, s e „darabszámok” egyformán fontos boldogságának összege képezi a társadalom jólétének indexét.

Végezetül, ez az elv képezi a demokratikus többségi akarat érvényesülésének elvét is, hiszen a többség számbeli fölényt fejez ki a bizonyos szempontok szerint egyenlő egyének között (Ha az egyének nem lennének egyenlők, akkor a demokratikus többség fogalmát újra kellene értelmezni!).

A „minden ember egynek és csakis egynek számít” elv, mindenképp az egyenlőség eszméjének alapját képezi, amelynek lehet tehát metafizikai, utilitarista vagy szabály jellege. E tanulmány szempontjából minket elsősorban az emberi mivoltra épülő egyetemes egyenlőség elve érdekel, mivel az emberi jogokba vetett hiten nyugszik.

Egyesek, teista megközelítéssel az ember végtelen értékét hangsúlyozták, mondván, hogy az ember eleve nem hasonlítható össze az alsóbb értékeket képviselő objektív világgal. Szerintük az egyenlőség doktrínája az isten által szentesített igazságosság elméletéből következik.

Mások, lévén liberális vagy akár demokrata értékrend képviselői, a keresztényi állásponttól eltérően azt hirdették, hogy az egyenlőség elvét a tapasztalaton túli, *a priori*, módon kell megközelíteni. Ők voltak az egyetemes emberi jogok körvonalazói az amerikai, illetve a francia forradalom idején. Úgy tűnik, tehát, hogy *az egyenlőség eszméje nem logikai, jóval inkább történelmi és/vagy pszichológiai jellegű*. De, vajon eléggé erőteljes ez az állítás a szkeptikus filozófus megnyugtatóására?

Erre a kérdésre próbál választ adni Feinberg is, aki szintén érzi, hogy elgondolkodtató az emberi jogokra támaszkodva érvelni az egyenlőség mellett, mondván, hogy „az emberi jogok elmélete azt kívánja, hogy bizonyos vonatkozásokban bánjunk ugyanúgy a született idiótákkal és az elítélt tömeggyilkosokkal, mint bárki mással”¹⁴.

Feinberg szerint is, a feudális rendszer egyik jellemzője, hogy az örökletes kasztok mindegyikének megvolt a pontos törvényes helyzete. Ilyen értelemben az embereknek már

¹² A egyenlőtlenesség és társadalmi szerkezet viszonya kapcsán lásd Kolosi Tamás: *Struktúra és egyenlőtlenesség*, Kossuth Könyvkiadó, 1983. Kolosi mondandójából mindenképp megfontolandó az, hogy „az eszmék történelmi produktumok, hatásukban azonban történelmi alakító tényezők is. Ezért is fontos az egyenlőségeszmény és a társadalmi realitás viszonyának vizsgálata”. Kolosi, 8.

¹³ A gondolat I. Berlintonól származik. Lásd, Isaiah Berlin: *Concepts and Categories*, Princeton University Press, 1978, 81-102.

¹⁴ Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. Osiris Kiadó, 1999, 132.

voltak jogai királyként, nemesként, egyházi emberként, vagy akár szolgaként. De, ebben nem volt semmi egyenlő. Az emberi jogok eszméje viszont abban forradalmi, hogy a különböző jogi státuszok összekapcsolódtak egyetlen jogi státuszba, és ez alapján az egyetlen jogi státuszon nyugvó társadalomban a nemesek hatalmát azok a jogok korlátozták, amelyek emberi mivoltánál fogva minden egyént megilletnek. Ez a társadalom lényegesen különbözik az örökletes, illetve a kiválóságon, érdemen alapuló rendszertől.

Kiváló tanulmányában, Gregory Vlastos, felhívja a figyelmet, hogy az egyetemes egyenlő emberi jogok tana csak akkor áll, ha előfeltételként elfogadjuk az egyenlő és *egyetemes emberi értékesség* elvét, melynek értelmében az embereket nem képességeik, tehetségük, ügyességük, jellemük vagy más szempontok mentén rangsoroljuk, hanem emberi értékességükben, mint emberi lények, egyenlő minősítést kapnak. Amint korábban is említettem, a számos próbálkozások egyike sem vezet sikerre a logikai bizonyításban, de az egyenlő emberi értékesség elvének létét Vlastos mégis két, igen találó példával érzékelteti.

Lehet, hogy egy anya jobban kedveli, jobban csodálja egyik gyereket, mint a másikat, mert képességeinek, alapvető vonásainak köszönhetően jóval többet tud felmutatni, mint a másik, de az anyai szeretet nem fog különbséget tenni a két gyerek között érdemeik alapján. Az anya érzései állandók, „az érdem változatossága ellenére” is¹⁵.

A másik, egy fuldokló ember példája, akinek kimentése közben nem jelleme vagy iskolázottsága felől fogunk érdeklődni, hanem alapvető emberi kötelességünknek érezzük a vízből kimenteni őt, legyen szó bármilyen emberről. Nem azért mentjük meg életét, mert jó, gonosz vagy, mert szép és gazdag, hanem mert ember. Az értékelés, ami ilyen körülmények között fogalmazódik meg bennünk, nem az észlelt tulajdonságok, nem az érdem függvénye, jóval inkább az egyenlő emberi értékesség következménye¹⁶. Ennek kapcsán elmondhatjuk, hogy az embert annak látjuk ami, s ennél fogva különlegesen értékesnek véljük. Az egyetemes tiszteletben az emberi lények iránt, úgy tűnik, egy sajátos „emberi nézőpont”¹⁷ játszik szerepet, s itt egy olyan „korattitűdről”, vagyis a korra jellemző végső attitűdről van szó, „amely már nem alapozható végsőbbségre”. Ez nem más, mint a „minden emberi személyben meglévő ember iránti tisztelet attitűdje”.

A rendi társadalmakra jellemző *öröklés*, és a forradalmak után körvonalazódó *emberi mivolt* mellett az *érdem*¹⁸ a következő alapvető szempont, amit az egyenlőség fogalmának elemzése során (vagy az egyenlőtlenség vizsgálata során) figyelembe kell vennünk. Az érdem kapcsán már az elején tisztázandó, hogy a „versengés” világáról van szó, arról a világról tehát, amelyen belül nem minden ember juthat hozzá egyenlő mértékben bizonyos dolgokhoz (pozíciók, anyagi javak, stb.). Mivel érdemeik szerint az emberek különböznek egymástól, nem meglepő, hogy az érdem szerinti „elosztás” sem egyenlő.

¹⁵ Gregory Vlastos: "Justice and Equality", In Richards B. Brandt (szerk.): *Social Justice*, Englewood Cliffs, N.J., 1962, 44.

¹⁶ Az egyenlő értékesség magyarázatára tett néhány kísérlet: „természetes képesség, mint például az ésszerűség”; „természetes gyengeség, mint például fájdalom vagy a szenvedés”; „az ember lényegi belső méltósága”, amit Kant „önmagában vett célként” kísérelt meg magyarázni; „az emberek lényegükénél fogva felbecsülhetetlen értékek, s ehhez köthető „az ember végtelen érték” elve; „az ember személy és nem dolog” s ezáltal élete szentséges. Ezek a próbálkozások kifejezik az egyenlő értékesség igényét, de nem magyarázzák annak alapját, ezért nem igazán kielégítőek. Ezt érzékelteti Feinberg is kissé meglepő kijelentésével, mondván, hogy ha nem lehet meggyőzni a szkeptikust, „akkor fordítsunk neki hátat a fontosabb problémák kedvéért. (Feinberg, i.m. 140)

¹⁷ Az „emberi nézőpont” kapcsán érdekes gondolatokat vet fel Bernard Williams: *Az egyenlőség eszméje* című tanulmányában. Williams szerint az embereket, markáns különbségeik ellenére is külön kategóriába soroljuk, de ennél érdekesebb, hogy csak az ember képes arra, hogy próbálkozzon mások szemszögéből is látni a világot, hogy képes felfogni mások szemszögeit. Ez minden emberre jellemző, és e vonás olyan mértékű tiszteletet érhet, ami már közel járhat ahhoz, amit az egyenlő emberi értékesség elve megkíván tőlünk.

¹⁸ Az *érdem* elemzése egy igen szerteágazó vizsgálatot igényel. Teljes kifejtésére már csak a tanulmány terjedelmi korlátai miatt sem kerülhet sor.

Az *érdem* legalapvetőbb fogalmai a *kiválóság* és a *teljesítmény*. A kiválóság nem a tettekkel, hanem az emberek tulajdonságaival van összefüggésben, amelyek közül a *képességek*, illetve az *erény* említendő elsősorban. A teljességre való törekedés igénye nélkül elmondhatjuk, hogy a képességek lehetnek *velünk született*, illetve *szerzett* képességek. A velünk született képességek kevésbé képezhetik az érdem alapját, hiszen nem is tehetünk róluk. Miért is érdemelnénk dicséretet például olyan gének birtoklásáért, amelyeket szüleinktől örököltünk, amelyeket nem mi választottunk, vagy amelyekért nem kell megdolgoznunk? A szerzett képességek első pillantásra kedvezőbbeknek tűnnek, de tüzetesebb vizsgálat során kiderül, hogy ezek sem sokkal ígéretesebbek az előzőeknél, mivel számos szerzett képesség közvetlenül a velünk született képességektől függenek. Ne feledjük, azonban hogy vannak olyan szerzett képességek is, amelyek a gyakorlottsággal, a tapasztalattal, a kitartással állnak szoros összefüggésbe, s ezek már közelebb állnak a kiválósághoz, s ezáltal az érdemhez. A szerzett képességek, bizonyos értelemben tehát, az egyén saját erőfeszítéseinek termékei. Az érdem az individualitáshoz kötődik, és az egyének közötti különbségek egyik legelterjedtebb kifejezője, legfőképp a liberálisok érveléseiben.

Az *erény* kevésbé része a gazdasági szférának, s ezért nehezen mérhető közvetlenül az anyagiakban (Noha az „elosztás” bizonyos területein számításba vehető). Vita tárgyát képezheti, hogy az erényes embernek milyen alapon kellene nagyobb juttatásban részesülnie, mint a kevésbé erényes embernek, hiszen ez egyfajta anyagi büntetést jelent, mi több, „megtorlásként” is értelmezhető, aminek inkább a tettek alapján kellene működnie, nem pedig azért, mert valaki olyan, amilyen.

A három alapvető szempont (öröklés, emberi mivolt, érdem) mellett, amint korábban is utaltam rá, a dolgok természetére, azok *nem-szüksős* vagy *szüksős* jellegére is figyelmünk kell az egyenlőség fogalmának elemzése során.

A *nem-szüksős* dolgok azok, amelyekhez természetüknél fogva korlátlan mennyiségben juthatnak hozzá az emberek, és ezért egyenlően részesülhetnek belőle, anélkül, hogy ez a szabadság rovására menne. Ilyen „dolgok” közé tartoznak az alapvető jogok mellett például a tisztelet, a megbecsülés, a bánásmód, stb.¹⁹

A *szüksős* dolgok azok a javak és/vagy pozíciók, amelyek természetüknél fogva „kifognak”, azaz nem mindenkinek juthat belőle korlátlanul. Épp ezért egyfajta verseny alakul ki az emberek között e javakból való részesedésért, s mivel „sok az eszkimó, és kevés a fóka”, e javak vagy pozíciók elosztása nem egyenlő módon, hanem jóval hangsúlyozottabban az érdem alapján történik, legalábbis a szabad, demokratikus társadalmakban²⁰. A teljes gazdasági egyenlősítésre való törekedés teljesen értelmetlenné tenné az emberek közötti érdembeli különbségeket, és aláásná a szabadság gyakorlatát. Az egyenlőségre való törekedés a *szüksős* javak esetében a meglévő súlyos egyenlőtlenlégek mérsékelésére, illetve az aránytalan egyenlőtlenlégek további kialakulásának megfékezésére irányulhat (legfőbb képviselői közé tartoznak a szociálliberálisok, illetve a szociáldemokraták).

Végül, a *szükséglet* a harmadik szempont, ami fontos szerepet játszik az egyenlőség fogalmának feltérképezésében, mi több, „eszközként” szolgál az egyenlőség elvének alkalmazásához. A *szükséglet* fogalma is összetett, s az egyenlőség viszonylatában igen törékeny, bizonytalan jelentésű. A fogalom összetett, mivel meg kell különböztetnünk az *alapvető*, illetve *luxus szükségleteket*, és ezek jelentéstartományja nem olyan egyértelmű. Az egyenlőséghez való viszonyában a *szükséglet* fogalma törékeny, egyfelől azért, mert az

¹⁹ A választási jog kapcsán nem mondhatjuk, például, hogy egy millió ember rendelkezik e joggal, s több jogot nem tudunk már kiosztani, mert „elfogyott”. Ugyanígy a tisztelet, a megbecsülés terén sem hivatkozhatunk arra, hogy „kifogytunk” belőle, ezért nem tisztelhetünk, vagy becsülhetünk egy következő embert.

²⁰ A szabad piac alapszabálya értelmében nem részesülhet mindenki egyenlő módon a javakból. Ugyanígy, egy rangos pozíció, például igazgatói poszt betöltéséért többen versengenek, de értelemszerűen csak egy valaki kaphatja meg az állást.

emberek alapszükségeinek kielégítése kevésbé általános szabály szerinti, inkább esetfüggő, másfelől, mert a luxus szükségletekből való részesedés óhatatlanul megkívánja az igazságos egyenlőség (méltányos elosztás) elvének értelmezését, ami önmagában is kihívó feladat.

A szigorú értelemben vett *alapvető szükségletek* azok a szükségletek, amelyek az alapvető biológiai igényeket elégítik ki, az életben maradáshoz. Ilyen szükségletek az egészség megőrzéséhez szükséges táplálék és gyógyszer, elégséges ruházat, hajlék²¹. Ne feledjük azonban, hogy az alapvető szükségletek mércéje is változó lehet, nemcsak a különböző anyagi civilizációval rendelkező társadalmak, hanem egyazon társadalmon belül az egyes emberek esetében is²².

A szükségletek másik kategóriájába olyan szükségletek tartoznak, amelyek hiánya nem okoz komoly kárt, azaz nem döntő fontosságúak az emberek egészségére nézve. Ide tartozhatnak olyan „dolgok”, amelyek szükségesek bizonyos célok elérésére, vagy szerepek betöltésére. Ezek tehát nem az alapvető, hanem inkább a *kívánatos* vagy *lélektani szükségletek*²³. Ilyen értelemben tehát meg kell húzni a határvonalat a „nélkülözhetetlen” és a többlet vagy „luxus” szükségletek között még akkor is, ha a lélektani szükségletek mércéje társadalomról társadalomra változhat.

Az egyenlőség eszméje szempontjából eljött az idő (20. század közepe), amikor komolyan ki lehetett jelteni, hogy mindenkinek emberi joga alapvető szükségleteinek kielégítése, lévén ez a méltányos disztribúció elvének alapja. Ez természetesen nem jelent teljes egyenlőséget, hiszen a luxusszükségletek fenntartják az egyenlőtlenséget, a kérdés persze az, hogy milyen mértékű lehet a méltányosság keretein belül ez az egyenlőtlenség. E többletszükségletek már nem az emberhez, mint emberi lényhez köthetők elsősorban, hanem ezek inkább az érdemhez, az ember képességeihez, kiválóságához, szorgalmához, kockázatvállalási hajlamához, és más személyes tulajdonságaihoz, jellemvonásaihoz igazodnak. E szempontrendszer az ember individualitását, az egyének közötti különbségeket határozza meg, ami a maga során körvonalazza a társadalomban jelen lévő egyenlőtlenségeket is.

Az egyenlőtlenség még elfogadható mértékét, az állam beavatkozó szerepének súlyát, a disztribúció állami ellenőrzésének határait, illetve a szabadság és az egyenlőség fogalmait a különböző ideológiák, az egyes pártok és kormányok képviselői különbözőképpen értelmezik, illetve alkalmazzák a gyakorlatban²⁴. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a szabadság és egyenlőség sokféle értelmezése, az igazságosság többféle interpretációja, illetve e három

²¹ Természetesen nem mindegy, hogy egy gazdag vagy gazdaságilag elmaradott társadalomról beszélünk. Ez utóbbiban gyakori lehet, hogy megfelelő táplálék vagy víz hiányában tömegesen halnak meg emberek. A gazdag társadalmakban viszont súlyos erkölcsi hibának számít, ha valaki megfagy, ha éhen hal, vagy olyan betegségben hal meg, amely rendes körülmények között könnyen gyógyítható a szóban forgó társadalomban.

²² Tétélezzük fel, hogy X és Y ugyanabban a gyárban termelő munkások, és ugyanazt a munkát végzik ugyanannyi jövedelemért. Ha azonban X nőtlen férfi, és Y öt gyerekes családapa, azonnal látszik, hogy a két munkás „alapvető” szükséglete lényegesen különbözik. Ennek korrigálására van szükség állami beavatkozásra, hogy méltányos újraelosztással kellőképpen biztosítsa a hétagú család alapvető szükségleteit. De, az sem pusztán szörzálhasogatás, ha kiderül, hogy X személy 58 kilós, míg Y személy ennek közel háromszorosa. Egyértelmű, hogy alapvető szükségleteik nem ugyanazok.

²³ Ilyen jellegű szükséglet lehet például egy autó, amellyel gyorsabban elérhetünk a munkába, vagy amely révén növelhetjük társadalmi presztízsünket. Az ács elvégezheti munkáját néhány kezdetleges szerszámmal, de egy teljes felszereléssel jóval könnyebben és több munkát végezhetne el. A szerszámkészlet tehát nem kimondottan szükséges, de hasznos lenne. Anyagi vonzatuk mellett e szükségleteknek lélektani hatásuk is lehet, ezért „lélektani szükségleteknek” is nevezhetjük.

²⁴ Ami a kormánypolitikákat illeti, gondoljunk például a progresszív jövedelemadóra, a minimálbér állami meghatározására, a szociálpolitikára, s ezen belül a segélyből élők, a munkanélküliek, a családok egyenlőtlen szükségleteinek meghatározására, a nagyobb teherrel induló, vagy hátrányos helyzetben lévő egyének, családok felzárkóztatásának politikájára stb. Ezek nem állandó, hanem korszak, gazdasági helyzet és ideológiáfüggő tényezők.

fogalom számos kombinációja képezi azt az értékészletet, amelynek plurális értelmezési tartományait vallják magukénak a klasszikus liberálisoktól a szocializmus hívein át a revizionista liberálisok, a szociáldemokraták, a szociálliberálisok, a jóléti állam támogatói és ellenzői, a neoliberais és neokonzervatív mozgalmak jeles képviselői, a különféle „harmadik utas” politika hívei, valamint az újabb és újabb megoldási alternatívák keresői.

A tanulmány záróakkordja egy olyan táblázat, amely az *alapvető szempontok*, az elosztásra „váró” *dolgok jellegének*, illetve a *szükségletek* figyelembevételével kísérli meg leegyszerűsített formában szemléltetni az egyenlőség történetiségét, illetve a fogalom belső szerkezetének egyfajta feltérképezését, morfológiai konfigurációjának változáslehetőségeit. A táblázat arra is rávilágít, hogy az egyenlőség nem egy deduktív és általánosítható elv, hanem egy olyan alapvető politikai fogalom, amely nem vonatkoztatható el a történelmi-társadalmi-gazdasági valóságtól.

A táblázat egyfajta európai jogtörténeti „beszámoló” is egyben, hiszen a forradalom előtti rendi társadalomból kiindulva a liberális jogállamot, majd a demokrácia térhódítását, illetve a szociális jogállam körvonalazódását is nyomon követi. Ez egy többszakaszos folyamat, amelyben a *törvény előtti egyenlőség* igénye a 18. század második felében fogalmazódik meg, majd a 19. század folyamán válik valósággá. A tömeg „beemelése” a politikába, azaz a *politikai egyenlőség* iránti igény a 19. század folyamán erősödik fel, az általános választójog megadása viszont zömmel a 20. század első felében válik valósággá. A *szociális jogokkal* kapcsolatos igény - melynek lényege, hogy e jogok ne érdem szerint, hanem alanyi alapon illessék meg az embereket - a 19. század második felében fogalmazódik meg markánsabban, s gyakorlatba ültetésére a 20. század második felében kerül csak sor, a különböző jóléti államok keretein belül. E szakaszok közvetlenül hatnak az egyenlőség fogalmára, és határozzák meg annak jelentéstartományait.

ALAPVETŐ SZEMPONT						
	Születés (19. sz. előtt)	Teljesítmény (Érdem) (19. sz.)	Emberi mivolt		Emberi mivolt + Teljesítmény (Érdem)	
			19. sz.	20. sz.		
D O L G O K J E L L E G E	Nem szüksős	Rendi társadalom	X	Polgári jogok (Jogi egyenlőség)	Politikai jogok (Politikai egyenlőség)	Jogi és politikai egyenlőség
	Szüksős	Rendi társadalom	Szabad vállalkozás Kiválóság Luxusszükségletek Polgári társadalom	X	Szociális jogok Esélyegyenlőség Alapszükségletek Jóléti állam	Egyenlőség, mint méltányos esélyegyenlőség
			Szabadelvű egyenlőség	Demokratikus Egyenlőség	Demokratikus egyenlőség + Méltányos esélyegyenlőség ²⁵	

(A táblázat vonalai természetesen nem éles határvonalak, jóval inkább szemléltetési célt szolgálnak).

²⁵A méltányos esélyegyenlőséget többnyire a Rawls-i értelemben használtam. Rawls igazságosságelméletének második elve kimondja, egyfelől, hogy az igazságosság szempontjából a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek azzal a kikötéssel fogadhatók el, ha mindenkinek előnye származik belőle, leginkább a hátrányos helyzetűeknek, másfelől, ha az először is egyenlő hozzájutást biztosít a pozíciókhoz és hivatalokhoz (méltányos esélyegyenlőség). Ezek alapján, X gyarapodása elfogadható, sőt kívánatos, ha e gyarapodás nem jár Y károsodásával, mi több, ha az együttműködés előnyeiből Y is részesedik. Ez a méltányosságként felfogott igazságosság egyik alapeleme, melynek értelmében a javak elosztása (javakból való részesedés), tehát, nem önkényes, nem esetleges, nem aránytalan, hanem olyan, hogy mindenkinek előnye származik belőle, s ezért ésszerű azt várnunk, hogy mindenki elfogadja.

A munkáslét és emlékezete Ózdon

Bevezető

A '80-as évek és a '90-es évek eleje meghatározó időszak Magyarország társadalomtörténetében, mind gazdasági, politikai és társadalmi szempontból is. A rendszerváltás átmeneti időszaka olyan struktúraváltást hozott a gazdaságban, amely alapvetően átalakította a magyar ipart. A termelés szerkezet átalakulása egy hosszú folyamatként ment végbe, melynek jelei korábban is mutatkoztak, de csak a politikai rendszerváltás során kerültek nyíltan a felszínre. Ezt a folyamatot az Ózdi Kohászati Üzemek történetének erre az időszakra eső része kiválóan példázza.

Ózd helyzetére vonatkoztatva a '70-es évek még a gyár virágzásának, a fejlesztéseknek és termelés maximalizálásának az időszaka. A '80-as években viszont már a termelés átszervezésének, a gyár hatékonyabb kihasználásának szükségessége vált nyilvánvalóvá, azonban ezek a törekvések csak részben, vagy egyáltalán nem voltak sikeresek. A gyárrészlegek leépítése és a termelés csökkenése, sorozatos létszám leépítésekkel járt együtt. A hosszú évtizedekig biztos megélhetést jelentő gyár leépülésének következtében munkanélkülivé vált emberek kilátástalan helyzetbe kerültek, ami rányomta a bélyegét a város társadalmára és külső megítélésére.

A tanulmányunk célja éppen ezért, hogy bemutassuk, az akkori gyári munkások hogyan élték meg ezt az időszakot. Erre a célra félig strukturált életútinterjúkat készítettünk az ózdi terepkutatásunk során 2010 és 2011 nyarán. Ebben a tanulmányban a 2010-es interjúkat használtuk fel, összesen 13 darab interjút dolgoztunk fel.

Tanulmányunkban egy rövid gyártörténeti áttekintést követően az interjúalanyok szemszögéből mutatjuk be a gyári munkát és a gyárbezárás megélését. Ezen belül kitérünk arra, hogyan zajlott a munka a gyárban, hogyan fizették meg a gyári munkásokat, akkoriban milyen színvonalon tudtak megélni a fizetésükből. Továbbá bemutatjuk azt is, milyen jelentősége volt a gyárnak Ózdon, hogyan viszonyultak a munkásléthez, a gyárhoz és Ózdhoz. Végül pedig az interjúalanyok személyes élményein keresztül szemléltetjük a gyárbezárás történetét.

Politikai, gazdasági és társadalmi átrendeződés a '80-as '90-es években

Ahhoz, hogy megértsük Ózdon a '80-'90-es években lezajlott változásokat, a gyári munka átszerveződését, az ózdi társadalom differenciálódását, ismernünk kell azokat a tágabb értelemben vett folyamatokat, amelyek a fent említett változásokat eredményezték. Ez rendkívül bonyolult és összetett, így csak a főbb pontokat vesszük szemügyre, amely számunkra fontos a helyi folyamatok megértéséhez. A '80-as évek a gazdasági válság elmélyülésével – elhibázott gazdaságpolitikai lépések, erőteltetett iparosítás, nyersanyaggyártás – fémjelezhető, illetve az ebből következően tovább fokozódó társadalmi feszültségekkel. A '90-es évek, pedig a gazdasági és társadalmi változások kibontakozásával és a változások konszolidálásával jellemezhető. A privatizáció kezdete és kiszélesedése illetve vállalkozói szféra térnyerése figyelhető meg, amely az új, kapitalista gazdaság legfőbb indikátorává válik. A társadalmi folyamatokban, egyfajta mérsékelt középrétegesedés, általános átrendeződés és erőteljes jövedelmi differenciálódás figyelhető meg.

Az egyes társadalomtudományi, történeti megközelítések is a fenti folyamatokat támasztják alá. Az 1978-86-ig terjedő szűk évtized a kádári konszolidáció befejeződésének és válságba kerülésének az időszaka, ahol kialakulnak azok a feltételek, amelyek elengedhetetlenek a demokratikus átrendeződés bekövetkeztéhez, illetve a „polgárjog nélküli” polgárosodás időszaka, mely az évtized végéig tovább folytatódik. Az ezt követő majd öt év

egyfajta átmeneti időszakot képez, amelyben kialakultak az új rendszer kialakításához szükséges feltételek. A 1990-től kezdődő időszak a parlamentáris demokrácia megszilárdulása, a politikai, gazdasági és társadalmi újrarendeződés kezdete, majd konszolidálódása, ami az ezredforduló elejéig tart. Ezt az időszakot is további két részre lehet bontani, míg a '90-es évek első fele a kapitalista rendszer kialakításáról, annak másik fele a rendszer megszilárdulásáról szól. (Valuch 2001)

Az ebben a húsz-huszonöt évben lejátszódó folyamatok lesznek az ózdi gyárra olyan hatással, amely a tanulmány megírására ösztönzött minket. A következőkben, a fentiekben kialakított korszakolásnak megfelelően kísérletet teszünk arra, hogy egy ózdi gyártörténeti időperspektívát alakítsunk ki. Célunk a következőkben az, hogy a '80-as '90-es évek változásának húsz-huszonöt évét az Ózdi Kohászati Üzemek történetén keresztül mutassuk be.

Az ózdi gyár termelésszerkezetének átalakulása

A gyárbezárás és azt megelőző évtizedben bekövetkezett változások megértéséhez, a hetvenes évek elején végbement átalakítást adjuk meg kezdőpontnak. Ez a teljes gyár rekonstrukciójának időszaka, melyben az acélművet átépítették, ez azért volt szükséges, mert akkorra a gyár berendezései elavulttá és túlterheltté váltak. Az átalakításnak köszönhetően a gyárban új részlegeket nyitottak meg, melynek célja a termelés maximalizálása lett. 1973-ban üzembe állították a Folyamatos Acél-öntőművet. 1975-ben új gyári telephelyet alakítottak ki Rúd-Dróthengermű néven a város határában. Új oxigénfejlesztőt helyeztek üzembe az Oxigéngyár és a Hangony patak közé, amivel meghétszerezik az itt zajló gyártási kapacitást. Környezetvédelmi intézkedéseket rendelnek el, 1975-ben szerződést köt a vállalat (Ózdi Kohászati Üzemek), egy német céggel a füst-gázpor leválasztására illetve szállítására. 1976-ban új fűtőturbinát helyeznek üzembe, majd egy évvel később a víztisztító berendezést, amely a kor előírásainak tökéletesen megfelelően kezdi meg működését. Ezekon kívül még az évtized folyamán, Járműjavító Üzemet, Üzem-egészségügyi Intézetet és Számítóközpontot létesítenek. (Nagy 1995) A Finomhengerműben is jelentős technikai újítások mennek végbe. A kohó-korszerűsítés során a hűtőpadokat máshova helyezték a jobb környezeti viszonyok érdekében továbbá DKS típusú préggépeket és hidraulikus ollókat helyeztek üzembe. (Vass 1996) Mindezen technikai újítások következtében a gyár eddig nem látott termelési maximumot produkált, ami 1979-ben elérte az 1387 ezer éves tonnát. (Nagy 1995)

A termelés korszerűsítése, a folyamatos és erőltetett iparosítás, a kor gazdaságpolitikájának vezérkonceptiója, amely nemcsak az ózdi gyárra hatott, hanem az egész ország iparára. 1974-ben a Dunai Vasműben helyeztek üzembe két acélöntő berendezést, a százhalombattai Dunamenti Hőerőművet is tovább bővítik. Leninvárosban felépül a TVK olefinkomplexuma, illetve új olaj-gáztüzelésű blokkokat építenek a Tiszai Erőműben. (Germuska 2004)

A fentiekben említett folyamatokat azzal a céllal vázoltuk fel, hogy nyilvánvalóvá tegyük azt, hogy az ország, a magyar ipar struktúrája változatlan maradt, sőt ez a nyolcvanas évek végéig nem is változott. A bányászat, a kohászat, a vegyipar, de legfőképpen a villamosenergia-termelő második szektor növekvő részarányt tett ki az ország gazdaságában. A probléma abból fakadt, hogy már a hetvenes évektől a gazdasági szakemberek, az egyes pártfórumokon előre láttak a szerkezetváltás szükségességét, azonban nemhogy ez nem történt meg, hanem ennek ellenkezője, az iparba fektetett kiadásokat tovább növelték. Ez volt az, amit elhibázott gazdaságpolitikai intézkedéseknek nevezünk, amely alapján ezek a beruházások jó másfél évtized múlva döbbsentették rá az országot arra, hogy teljesen fölöslegesek voltak. (Germuska 2004)

Az ózdi gyár történetében a nyolcvanas évek újabb fordulópontot jelentett. A 1979-es csúcs után, fokozatosan visszaesett a termelés, amely megmutatta azt, hogy a további

erőltetett fejlesztések ellenére a gazdaság, jelentős strukturális feszültséggel küszködik. A gazdasági változásokat felismerték, a vállalat vezetői termékszerkezet átalakítást sürgettek, ennek eredményeként a 1980 és 1990 között a vállalat tevékenysége diverzifikálódott, mely alapján új termelési koncepciókat alakítottak ki. Ennek elősegítése érdekében 1981-től bevezetik a Siemens-Martin kemencékben a KORF technológiát. (Nagy 1995)

Azonban az új eljárás bevezetése azt is megmutatta, hogy a követelményeknek nem megfelelő minőségű, hengerelt árut állítanak elő, ami az elkövetkező öt évben további problémákat okozott (Vass 1996). 1984-ben elkészül a Salakfeldolgozó-mű illetve 1986-ban megindul a beton-acélháló gyártása (Nagy 1995).

A válság a termelés szerkezet átalakítása mellett is egyre inkább begyűrűzött: „A szocialista rendszer gazdasági válságának elmélyülése idején, a hetvenes évektől a fejlesztési források szűkülése megmerevítette a területi viszonyokat, s ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás után olyan válságtérségek alakuljanak ki, amilyenek többek között Ózd és környéke vált.” (Valuch 2001: 53)

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az országban lezajló válságjelenségek megjelenés az ózdi gyárban. A nehézségek már 1979-87 között nyilvánvalóvá váltak, a vállalatnak 2100 főt kellett elbocsátani, így 11,9 ezerre csökkent a dolgozók száma, továbbá a Farkaslyuki Bányászati Üzem működése is veszteségesé vált a nyolcvanas évek közepére. (Germuska 2004)

Az Állami Tervbizottság többször is kísérletet tett a problémák orvosolására, de átfogó sikert, amivel a vállalatot meg tudták volna menteni, nem tudtak elérni. A nyolcvanas évek közepén ébredtek rá arra, hogy a kohászat ebben a struktúrában és működési rendben az egyik leggazdaságtalanabb, nagy energiaigényű pénznyelő iparág, aminek visszafejlesztése szükségzerű. 1986-ban kiadott rendeletek értelmében nem lehetett új szénmezők után kutatni és a meglévő tárnákból is csak korlátozott mennyiséget engedélyeztek. Az újabb szerkezetátalakítási program 1986-88 között került kidolgozásra, ami viszont már későinek bizonyult. (Germuska 2004)

Továbbá szó volt az északi iparvidéket egyesítő konszernről, de ezt sem az ózdi, sem a diósgyőri vállalati vezetőség nem sürgette. Ugyan 1988-ban létrejött a Borsodi Vaskohászati Tröszt, de ennek sikertelenségét jól példázza, hogy még az év során megszüntették. (Vass 1996)

Az évtized végére az Ózd és vonzáskörzetébe tartozó iparvidéken 6500 munkahely szűnt meg (Germuska 2004). Ekkor érkezett el az az időszak, amit az Ózdi Kohászati Üzemek felbomlásának nevezünk, azaz a gyárbezárás időszaka következett. A következőkben a vállalat felbomlásával és jogutódok szerepével foglalkozunk, illetve azzal, hogy ezt a folyamatot hogyan élte meg a munkásvilág és Ózd társadalma.

A gyárbezárás

A gyárbezárás, a vállalat feldarabolódásának története szintén egy, olyan összetett folyamat, amely az országban lezajlott változásokkal is magyarázható, de a fenn leírt hibás gazdaságpolitikai lépéseknek is következménye. Ahogy, korábban is fogalmaztunk, az ózdi gyár leépülése már a nyolcvanas évek második felében elindul, 1987-ben a Drótsor, majd 1989-ben a Tartósor kerül megszüntetésre, az Abroncssor a vállalat vezetőségének heves ellenkezése miatt nem jutott hasonló sorsra. Az Ózdi Kohászati Üzemek, mint komplex szervezet megszűnik, korlátolt felelősségű társaságokat alapít, amelyek az ÓKÜ jogutódjaként funkcionálnak. Ilyenek voltak Borsodi Gt., a METEOR, AKATRUM, MOZAIK, stb. Kft.-k. A Durvahengerműt gazdaságtalan működése miatt a vállalatvezetés megszünteti. (Nagy 2004)

1990-ben a privatizáció beindulásával létrejön a PEKO Acélipari Művek, a Profil Hegesztett Cső- és Zárszerelvénygyártó Kft. és a Zenit Tűzállóanyagipari Kft. Külső, német tőke bevonásával az ÓKÜ, a Metallgesellschaft AG és a KORF KG megalapítja az Ózdi

Acélmű Részvénytársaságot, azonban ez sem váltja be a hozzáfűzött reményeket, így sem a nagy fejlesztések, sem a gyár rehabilitációja nem történik meg. A létrejövő társaság a vállalat felszámolását célozta, nem annak helyreállítását, további létszámleépítéseket helyeztek kilátásba. Az Rt. működése összefogásra ösztönözte dolgozóit, akik munkásgyűléseket szerveztek és közösen próbáltak fellépni a vállalat intézkedései ellen. Sztrájkra többször is sor került. Először 1991 januárjában figyelmeztető jelleggel, azonban a vártnál kevesebb sikerrel zajlott le. A szakszervezet és a gyár vezetőségének tárgyalásai hatására végül '91 júliusában megalakult a Finomhengermű Munkás Kft., ami az első állami vállalatból munkavállalói privatizáció útján dolgozói többségi tulajdonú lett. A kezdeti időszak nehéz volt a társaság működésében, az első évben több mint kétezer tonna melegen hengerelt késztermék maradt a Kft. raktárában, amit nem tudtak értékesíteni. Ez a tendencia nem változott 1994-ig, amikor is nőtt a fizetőképes kereslet az ipari termékek iránt, így életben tudott maradni a cég, mely fő profilja a meleg hengerléssel előállított ötvözetlen és gyengén ötvözött rúd-idomacélok előállítása volt. (Vass 1996)

Ózdon a régi gyár főprofiljának számító nyersvasgyártás 1991 májusában, míg az acélgyártás 1992 márciusában szűnt meg. Hasonló sorsra jutottak a nem sokkal korábban alakult vállalati jogutódok is, '92-ben az ÓKÜ, a RIMA, az ÓART és a METEOR került felszámolásra. Több ezer embernek szűnt meg a munkahelye, az átmeneti foglalkoztatást a Foglalkoztatási Kft. vállalta magára, azonban ez is 1995-től közhasznú társasággá alakult át, ami az Ipari Park vagyonvédelmi feladatait látta el. A törzsgyár területén 1995-ben több mint 90 vállalkozás volt jelen, ezek közül is fenn említett Finomhengermű Munkás Kft. foglalkoztatott a legtöbb embert, 700 főt. Az ÓKÜ felszámolása után az OERG Kft. és az Ózdi Acél-Trans Kft. vette át az energiaszolgáltatás és a szállítási tevékenységeket. (Nagy 1995)

Az interjúalanyok szocio-demográfiai jellemzése

Az interjúk során megkérdezettek között 9 férfi és 4 nő szerepelt. Jellemzően ötvenöt és nyolcvannégy év közöttiek, átlagéletkoruk 70 év. A válaszadók többsége Ózdon, vagy ennek kerületében született és itt is nevelkedett, akik nem innen származnak, Hajdú-Bihar megyei településekről költöztek Ózdra szüleikkel a jobb megélhetés reményében. Az iskolai végzettség tekintetében a kohászati, olvasztár, közgazdasági és egyéb szaktechnikumok dominálnak, a megkérdezettek közül hárman érettségiztek, két esetben pedig nem tudtuk meg az interjúalanyok iskolai végzettségét.

A gyárban betöltött munkakörüket vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az elhelyezkedési lehetőségek nagyon sokfélék. A szakmával rendelkezők jellemzően ehhez kapcsolódó tevékenységet vállaltak, lehetőségük volt a gyárban töltött évek során magasabb pozícióba kerülni, így többen számoltak be arról, hogy az évek múltával műszaki irányítónak vagy műszaki ellenőrnek nevezték ki őket. A megkérdezett nők átlagosan alacsonyabb végzettséggel rendelkeztek, mint a férfiak, ők jellemzően szaktudást nem igénylő, kiegészítő munkakörökben dolgoztak: táblahordó, vízhordó, kifutó. A három megkérdezett közül ketten csak rövid ideig dolgoztak a gyárban, fiatalon férjhez mentek. Ezután a család elsődlegessége okán nem is mentek vissza dolgozni, hanem a gyerekek nevelésével foglalkoztak.

12 óra munka- munkáslét Ózdon a XX. század második felében

Az ózdi gyárban dolgozóknak a gyár a második otthonuk volt, hiszen gyakran több időt töltöttek ott, mint otthon a családjukkal. A bekerülés nagyon nehéz volt, több interjúalany említette, hogy protekció nélkül szinte lehetetlen volt. Nem is csoda, hiszen az Ózdi Kohászati Üzemek jelentették, majdnem az egyetlen munkalehetőséget az Ózdon, és környékén lakóknak. Ha egyszer valakinek sikerült bekerülnie, stabil munkahellyel, viszonylag korrekt fizetéssel büszkélkedhetett. Tervezhetett előre, hiszen biztos lehetett

megélhetésében. A kemény munka ellenére a legtöbb interjúalany jó, barátságos légkörre emlékszik vissza. Legtöbbjük jól kijött munkatársaival, akik egyben barátaik is voltak.

Egyik interjúalanyunk, aki 1926-ban született, így mesél a gyárba való bekerüléséről: „... szólt egy ismerősöm, hogy hallod-e a gyárba felvonnának 2 embert a kőműves üzembe. Te ne menj sehova se, mert akkor is úgy volt, hogy munkanélküliség volt, jöttek vidékről fölvételre, kiszóltak nincs felvétel. András bátyám meg mondta, hogy én ne menjek sehová, csak oda menné, ahova én mondom. Elmentem oda, az irodába. Ott volt a kőműves üzemnek az irodája bemegegyek, rám néznek, azt mondják: mit akarsz te gyermek itt? A malteres vödört se bírod el. Mondom a kórháznál dolgoztam, meg az iskolánál, mondom akkor, kubikoltunk, mikor az iskolának kellett ásni az alapját gyerek akkor voltam, 14 éves, abban az időben. Akkor ott dolgoztam vagy 2 évig, utána akkor ezt, amit mondtam, hogy menjek oda az irodához, de fel is vettek akkor...” (Sz. A.)

Mindez 1942-ben történt, interjúalanyunk ekkor még 16 éves sem volt, hazudott koráról, hogy bekerülhessen. A kőműves üzembe vették fel kemence-kőművesként, ami egy karbantartó üzem is volt, a gyáron kívül is sokat dolgoztak. Részt vettek az ózdi Velencei telep megépítésében, ami egy külön kis mintatelepülés volt akkoriban, korszerű, szép lakóépületeivel. Az interjúalany így emlékszik vissza: „Akkor mikor hazamentem, a Gyújtón laktunk a sarki udvarban, ilyen hosszú udvar vót, 10 család lakott ott, mondtam anyunak, reggel költön fel 5 órakor, hát minek fiam, mondom: megyek a gyárba, hát mikor vettek fel, addig, míg nem vettek fel nem is szóltam semmit. Örültek, hogy a gyárba bevettek, mert akkor is oda nagy pozíció kellett.” (Sz. A.)

1933-ban született interjúalanyunk fiatalon, az 1950-es években került be a gyárba, ami a környéken a legjobb munkahelynek számított ekkoriban. Napi 12 órás műszakban dolgozott, eleinte vízszelőként, aztán a jobb megélhetés miatt a termelőüzemben volt hegesztőként, innen ment nyugdíjba 38 év munka után. Így emlékszik vissza: „Nekünk az fáj, ebben a korban, hogy volt olyan műszak, akik reggel 6-tól este 6-ig dolgoztak. Agyon dolgoztattak. Másnap reggel vissza kellett menni, és nem nagyon fizettek meg. Mi nekünk ezt meg kellett érteni. Akkor azt hangsúlyozták, hogy a gyerekeinknek jobb legyen. Mi felépítjük Magyarországot, nagyon sok iskolát, kórházat” (D. I.)

1935-ben született interjúalanyunk szerint is nagyon nehéz volt a bekerülés, főleg a lakatosműhelybe, gépműhelybe. Az inasokkal lekezelően bántak, és voltak olyanok is, akikkel kivételeztek, ez konfliktusokat is okozott számára. Az MTH-ban jó eredménnyel végzett, szakmáját itt szerezte meg, és géplakatos lett. Tanoncéveinek gyakorlatát a gépműhely felső emeletén töltötte, géplakatosként először a karbantartásnál dolgozott, majd átkerült a Salakfeldolgozó Üzembe. (N. B.)

Az 1950-es években az előre meghatározott termelési számokat már nem sikerült teljesíteni, és a minőség is folyamatosan romlott: „1951-ben a Nagyolvasztómű 96,8 %-ra, az Acélmű 94,2 %-ra, a Durvahengermű 96,6 %-ra, a Finomhengermű pedig 95 %-ra teljesítette mennyiségi tervét.” (Berend 1980: 330)

1936-ban született alanyunk a munkavédelem terén dolgozott, elmondása szerint ezt a munkakört lenézték az emberek, nem szerették. Hátrány volt az is, hogy fiatalon került a gyárba, így nem nézték jó szemmel, ha rászólt egy-egy emberre, aki már évtizedek óta ott dolgozott. Sokan támadták, megfenyegették, de ha valami nem ment a rendjén a gyárban, azt jelentenie kellett. Hatalmas hivatástudattal rendelkezett, hiszen pontosan tudta, hogy akár emberek élete is múlhat munkájának a pontosságán, hiszen ha egy nap elsiklik valami fölött, abból lehet másnap halálos baleset lesz. Előfordult, hogy több órára is leállította a termelést, míg a munkavédelmi hiányosságokat nem pótolták. (V. L.)

1943-ban született alanyunk nagyon fiatalon került be az Ózdi Kohászati Üzemekbe, ajtóhúzóként, a munkaidejére, a fizetésére és a feljebb lépési lehetőségekre így emlékszik vissza: „Az ózdi kohászati üzemekbe 59-ben kerültem be, 16 éves koromba, aztán 18 éves

koromig 4 műszakba, helyesebben 4 órába dolgoztam, míg 18 évet be nem töltöttem, addig nem lehetett 8 órát dolgozni tudja? Hanem 4 órát dolgoztam, (...) állandóan nappalra jártam, míg el nem értem a 18 éves kort. Mikor elértem a 18 éves kort, akkor automatikusan 3 műszaknál, ami azt jelenti, hogy nappalra, délutánra, éjszakára jártam. Sose felejttem el annak idején, annak idején ajtóhúzóként vettem fel a kohászati üzemekbe, ahol édesapám előhengerész volt, ami azt jelenti, hogy 5 forint, harmincöt fillér volt az órabérem, (...) annyival vettem föl, mindenkit, úgyhogy nem is 5.40, vagy 5.30, hanem 5.35 volt az órabérem. És ott is, mint gondolom más munkahelyeken, megvót, megvan az a bizonyos számléltra. A haladási lehetőség, ahogy haladnak fölfelé az emberek, ahogy öregednek ki, elnyugdíjazzák őket, megbetegszenek, úgy következő turnusba lép följobb az ember.”(Ú. I.)

Jellemzőek voltak a munkaversenyek is, főleg a páros-versenyek élveztek nagy hivatalos támogatást, különösen az ötvenes években, melyek egyéni versenykihívásokkal kezdődtek. Pedig nem minden esetben volt ez jó a termelés szempontjából, gyakran a teljesítmény rovására mentek. *„Mindezek a mozgalmak hozzájárultak a szemléletmód átalakulásához, és sok hősiességet erőfeszítést ösztönöztek. Az eredményeket azonban rontotta a sok látszatteljesítmény, egyes „sztárok” látványos ál- teljesítményeinek nagydobra verése és a különböző, állandósuló üzemzavarok, fennakadások, szervezeti hibák hatékonyságot rontó, pazarlásra vezető üzemi közege.” (Berend 1980: 327)*

1944-ben született alanyunk így mesél embert próbáló munkájáról: *„folyékony vas mellett ott kellett lenni, csapolásnál ott kellett lenni, csapoltunk, nyersvasat, salakpróbát venni, először négy óránként csapoltunk, tehát műszakonként 2 csapolás volt, aztán bevezették a háromórás csapolási időket. Bizony voltak olyan dolgok vagy idők, amikor egy csapolástól a másikig alig tudtunk valamit elvégezni, tehát a 8 óra állandóan csak ment, ment, ment. Akkor pihentünk, amikor csapoltunk, mert akkor mást nem nagyon tudott csinálni az ember, csak figyeltél, hogy a folyékony salak jól folyjék el, ne gyűrődjön fel, a vas nehogy kimenjen az oldalra, erre kellett vigyáznunk, meg a próbákat megvenni, amit aztán elemzésre elvittek a laborokba.” (T. R.)*

A kemény munkától a könnyebb munkáig a képzés útján lehetett eljutni, erről így mesél: *„Azt mondja, hogy, 63-ban volt olyan lehetőség hogy Ózdon indult kohóipari technikum első tagozaton, a gimnáziumban. Akkor mind a négyen beiratkoztunk az olvasztárokhoz, abból ketten végeztük el a technikumot (...) amikor elvégeztem a technikumot akkor léghevítő technikusnak tettem be, hát akkor az már sokkal könnyebb volt, de az emberben mindig benne volt az, hogy csak kohász és csapoláskor mindig elmentünk nézegetni, hogy, hogy van, mint van. Egészen (...) meddig, vagy 5 éven keresztül voltam léghevítő technikus, és az volt a legfurcsább benne, hogy a léghevítő kezelők mind karkedvezményesek voltak, tehát 55 éves korukban már elmehettek nyugdíjba a léghevítő technikusok, akiknek a felelősség mindig ott volt a vállukon, mert az összes 12 léghevítőért ő felelt a műszakon, a dolgokért ő felelt, ha valami baki történt, akkor őt vontak felelősségre. Nekünk nem volt karkedvezményünk, és hát megmondom őszintén, nagyon sokszor voltak különösen az első időkben, úgy mondtuk mi, hogy kohóbedöglések, tehát ez azt jelenti, hogy a medence annyira lehűlt, hogy hiába, koks meg minden megolvasztotta az érceket, de mikor lecsepegett a medencébe ahol összegyűlt a folyékony anyag, ott ledermedt és hát bedöglöttek. Az egyes számú kohónak a műszaki irányítója voltam, tehát főgázás, ez volt a megnevezésünk. Egészen a kohóállásig én ott voltam a kohónál.”(T. R.)*

1949-ben született alanyunk 14 évesen került a gyárba apja révén. Mivel egyik ismerősük volt a munkaügyi, hamar kapott munkát, de az ottani munkatársaival nem volt jó viszonyban. A Közlekedés – és Pályafenntartás Ifjúsági csoportban kezdte a gyári munkát, de a gyáron belül is több részlegen dolgozott. Emellett dolgozott az RDH-ban, a tartóhengeren, vasperon-szerelőként, illetve alkímistaként. (M. S.)

Következő interjúalanyunk 1947-ben került a gyárba tanulóként, lakatos és villanyszerelő volt. Délelőtt iskolába, délután dolgozni járt. Szépen haladt felfelé a ranglétrán később a gyárban már csoportvezető lett. Munkatársaival nagyon jó viszonyt ápolt. (B. J.)

1955-ben született interjúalanyunk váltóműszakban dolgozott: 4 napot nappal, 4 napot délután, 4 napot pedig éjszaka. Természetesen lehetett túlórázni is, akár ünnepnapokon is elmehettek dolgozni. Nagy presztízsű munkát jelentett, ha valaki a berakó gép mellett dolgozott, ez 1000 emberből mindössze 3-at jelentett, neki ez megadatott 8 éven keresztül, folyékony acéllal dolgozott és 8-10 ember élete múltott rajta. Akkori gyári munkakörülményekről így mesél: *„lényegesen nem voltak rosszabbak egy melós embernek, aki most azt mondja, hogy bemegy, mondjam úgy, ahogy akkor hívták a bejáró ruhájába bemegy dolgozni, van egy öltöző ahol átveszi a munkás ruháját, elvégzi a munkáját. Van egy fürdő ahol megfürdik és visszaöltözik és hazamegy.”* (I. L.)

A fizetés

A fizetés nagyon fontos dolog az ember életében, így ismerik el munkáját, ebből tud megélni, megtakarítani. Így van ez ma is, és így volt 30-40 évvel ezelőtt is. Interjúalanyaink mivel más-más korúak, a legidősebb 1926-ban, a legfiatalabb 1955-ben született, különböző nehézségű és presztízsű munkákat végeztek, a gyár különböző üzemeiben, így a fizetésük is ezek függvényében alakult. *„1939-től 1941-ig az egy munkásra számított évi kereset még meghaladta az ipari átlagot, de 1942 és 1944 között már fordított volt a helyzet: az átlagbérszintet, a 2751 pengőt sem érte el.”* (Berend 1980: 288)

Ez valószínű annak volt köszönhető, hogy ekkor nagy létszámú képzetlen dolgozót állítottak munkába, akiknek fizetésük is alacsonyabb volt. *„(...) egy hengergyári munkás évi átlagbére 1939-ben 1249, 1940-ben pedig 1340 pengő volt. Mindkét esetben az 1307, valamint az 1386 pengőt kitevő országos, illetve az 1355, továbbá az 1454 pengős összehasonlítási átlag mögött marad (...)”* (Berend 1980: 289)

Legidősebb alanyunknak, aki az 1930-as évektől kemence kőművesként dolgozott a gyárban 40 évig, a kezdő fizetése 31 fillér volt óránként, később ezt 42 fillérré emelték, ez volt akkoriban a legmagasabb órabér. Az 1946-os pénzügyi stabilizáció után volt rá eset, hogy a kohóban 1900 forint jutalmat is kapott megbízható munkájáért. Gyors kemencemunkával pedig 10-12 nap alatt akár 1900-2200 forintot is keresett, és jutalmat is kaptak, ha a kijelölt határidőnél hamarabb befejezték az adott munkát. Elmondása szerint sokszor nem hitte el a családja, hogy ilyen sokat keres, hiszen akkoriban 600 forint volt egy átlagos havi kereset. *„Akkor a fiókba csináltunk egy kemencét, 12 nap vót ráadva, 10 nap alatt megcsináltuk, arra kerestem 10 napra, 2200 forintot. Aztán kaptam 300 forint, jutalmat. A kohónál, azt még nem is mondtam, ott meg 1900 forint jutalmat kaptam. Akkor mikor jött a fizetés, az előleg ami vót, a fizetés mindig hónap végén vót e, a fizetést viszem a feleségemnek: Nem kell! Mondom: Hogy-hogy? Mondjam meg, hogy honnan van. Mondom nem loptam, dolgoztam érte. Oszd elgondolhatod, ott is dolgoztak négyen, az apósom még akkor, akkor még élt az is, akkor ott vót a sógor, csak már ők sem élnek, akkor ott vót a sógornőm, az él még, 78 éves, Aztán mondja az anyósom: Te gyerek, hát többet kerestél, mint az egész család.”* (Sz. A.)

1933-ban született interjúalanyunk vízszerelőként kezdett dolgozni az ózdi gyárban, ekkor –elmondása szerint - nem keresett túl jól, mindössze 700 forint volt a havi keresete. Majd családot alapított és úgy döntött, hogy nem a szakmájában dolgozik tovább, hanem magasabb fizetéssel kecsegtető munka után néz, így került a Finomhengerműhöz, itt, mint hegesztő 1600-1700 forintot is keresett havonta. (D. I.)

1936-ban született alanyunknak nem mindennapi előléptetésben volt része: *„Kellott egy TMK vezető. Mer akit kijelöltek, az nem vállalta. Az magasabb beosztást akart. Azt mondják nekem, hogy - Gyere csak! - Bementem az irodába. - Na, ide figyelj! - mondja Nagy Lajos. - Te leszel a TMK iroda vezetője. - Há mondom: - Figyelj már ide Lajos, há ne beszélj*

már hülyeséget, hát hogy legyek én TMK vezető, azt sem tudom, hogy mi az. - Majd megtanulod! Hát mondom - Figyelj már tudtad ezt a beruházást, mikor ide jöttél? Nem tudtad te ezt sem, én sem tudtam. Én tudom, hogy mi a karbantartás vezetői munkakör? Én se tudom. Te leszel a TMK vezető!- Hát az egy olyan beosztás, mint egy műszaki titkáré – hogy mondjam neked – egy vezető mellett.”(V. L.)

Persze a munkába hamar belejött, talált ismerősöket, akik mindig kíségtettek, ha elakadt. „Csináltuk egész jól, csináltuk fél évig, én akkor már úgy csináltam, hogy fél 2-kor postabontás a karbantartás vezetőnél, ott voltunk 4-en, jöttek a levelek, elolvasta, mindenkinek adta ki, villamos, TMK, én ott megkaptam, átolvastam fél 4-ig dolgoztam, akkor én már tudtam, hogy ez kinek a feladata, szignáltam, adtam ki a dolgokat. Magamnak volt egy füzet oda mindig beírtam kinek mikorra kell megcsinálni. Én már mikorra hazajöttem akkor már tudtam, hogy a következő napra kinek mi a feladata. Reggel 7 órakor bementem, feltették a kávé, akkor ott nekem volt egy nagyon frankó kis iroda, egy nagyiroda, ott volt a csapat, onnan nyílt nekem egy kis iroda. Oda kimentem, főtt a kávé odamentem mindenkinek az asztalához, ez a papír hol van, de már akkor, egy fél év után már nem kellett kérdezni, akkor már ki volt téve. Oda mentem, mondom, Lajos ez a feladatom ide kell menni ezt kell csinálni. Mit tudom én... Ez tartott 5-10 percig, amíg egyenesbe jöttünk, megittuk a kávé.”(V. L.)

Amilyen meglepő volt az előléptetése, olyan meglepő volt később a fizetésemelés is alanyunknak. Egyszer főnöke felhívatta az irodájába, először megijedt, nem tudta, hogy miért kell felmenni, azt hitte, hogy a csapatával van valami probléma. A gyárban lévő gondokkal, problémákkal kezdődött a beszélgetésük: főnöke főleg a karbantartási részlegről panaszkodott, hogy ott a legnagyobb a fejletlenség, a rendezetlenség, mert sokan alkoholisták az ott dolgozók közül. Alanyunk nem akart semmiről beszélni, pedig tudott volna ő is ezt- azt mondani, aztán csak kifakadt belőle is, és a következő párbeszéd zajlott le köztük: „Az adatok, a tervek, az üzemzavar jelentés, a létszámjelentés, minden nap kellett adni onnét, minden területről oda a TMK irodából központosítottuk. Soha nem kapom meg, gyártási programok nincsenek rendbe. Mondom, sokszor nem tudom megadni, meg hasraütésszerűen csak csinállok valamit, mert muszáj, nem jó vannak a dolgok.” - Főnöke válasza ez volt – „Na, ide figyeljen! Tudja mit! Maga oda fog menni, és rendet fog csinálni! Maga oda fog menni a holnapi nappal, és ott megkezdi csinálni a dolgát! - Hát mondom nem értek semmihez (...) - Majd megtanulja! Egy a dolog fontos! Ott csináljon elsősorban rendet. Vannak ott jó szakemberek, ott vannak esztergályosok, csoportvezetők, lakatosok, szerelők, ott meg vannak, csak azokat össze kell fogni. Mer azok megcsinálják a melót, csak nem akkora amikor kell, mer nincs irányítás. Nincs irányítva a csapat rendesen.”(V. L.) Persze az előléptetéshez járt a fizetésemelés is, mely plusz 500 forintot jelentett évente, a 3500 forintos éves fizetéséhez. Mindez 1978-ban történt.

1943-ban született alanyunkat 5 forint, harmincöt filléres órabérre vették fel, mint ajtóhúzó, elmondása szerint ekkor mindenkit ennyivel vettek fel. 1944-ben született interjúalanyunk alsósalakárként került a gyárba tanulóként, ekkor 6 forint 50 fillér volt az órabér, egy havi keresetük összesen 950- 1100 forint között volt. Később, ahogy teltek az évek, egyre több lett a fizetése is: pályája csúcán főgázasként 2500-2800 forint körül keresett havonta, ami akkor nagyon jó fizetésnek számított. (Ü. I.)

Visszatérő jelenség volt az, hogy a fiatal pár az esküvő után néhány évig még a szülői házban élt, közben gyűjtögettek, megteremtették maguknak az önálló, saját egzisztenciát, házat, autót vettek, majd elkezdték önálló életüket az általuk felépített alapokon. „(...) mind a 2-en dolgoztunk, gyűjtögettünk, tehát egy mit tudom én egy pár év után még a szülőknél laktunk, de már akkor tudtunk egy autót venni, egy használt autót, aztán így kimozdultunk Kékestetőre, erre-arra Balatonra stb.”(I. L.)

Interjúalanyaink szerint a gyárban nem volt nehéz az előrejutás, ugyanakkor túl könnyű sem. Kitartó, megbízható munkával akármit el lehetett érni: az előléptetést, a fizetésemelést, különböző jutalékokat vagy a kiváló dolgozói címet. Létbiztonságban érezhették magukat a gyárban dolgozók, persze könnyű meggazdagodást nem hozott a gyári munka az átlagembereknek. *„Biztosabb volt az embernek a jövője, akkor, ha 2 fiatal megismerkedett és azt mondta, hogy kössük össze az életünket megesküdtek, biztos, hogy ha nagy nagyon komoly hibát nem követtek el, tudtak előre haladni, tudtak érvényesülni, lakáshoz tudtak jutni, úgy ahogy én is. Autót tudott magának venni, nyaralni el tudott menni, mondjuk meg őszintén ez ma egyáltalán nem biztos, hogy így következne be. Tehát ha 2 fiatal közép végzettségű ember, ha ma összeköti az életét és nincs különleges szülői segítség vagy bármilyen rokoni segítség vagy lottó főnyeremény vagy öröklés, vagy bármi akkor az én azt nagyon megkérdőjelezném, hogy mikor lesz lakásuk meg autójuk, meg mikor fognak eljárni rendszeresen nyaralni, meg mikor tudnak teljes biztonsággal gyermeket vállalni. Szóval erre a részére azt tudom mondani, hogy az az élet biztosabb volt.” (I. L.)*

... és nőknek maradni

Magyarországon a nők tömegesen a szocializmusban kezdtek fizetésért dolgozni. A legtöbb esetben bizony nem az volt meg az indíték, hogy függetlenítsék magukat a férfiaktól. Nem a magyar nőkben megfogalmazódott emancipációs törekvésekről beszélhetünk. A nők munkába állása a munkáscsaládoknál kezdődött, ahol az egyedül kereső férfi nem tudta eltartani a családot. (Valuch 2009)

Ez történt Ózdon is a gyári munkáscsaládoknál. A nőknek is munkát kellett vállalniuk, hogy étel kerülhessen a család asztalára. 2010-ben Ózdon négy nővel készült interjú. Mindegyik asszonynak álnevet adtunk, csak Janka, Aranka, Edit és Marinka néniként hivatkozunk rájuk a későbbiekben. Egyik interjúalanyunk sem volt természetellenes, hogy dolgozniuk kell, ők már erre szocializálódtak. Beszámoltak arról, hogy már édesanyáiknak is dolgozniuk kellett. Eleinte háztartásbeliek voltak ugyan, de már náluk elkezdődött, hogy szükség volt két kereső emberre egy családban. És ezek a nők ráadásul kemény fizikai munkát végeztek.

Arról számolnak be, hogy a gyár, a gyári munkás lét összekovácsolta az embereket. Annak ellenére, hogy nehéz munkát végeztek, szerettek a gyárban dolgozni, mert az emberek nagyon összetartóak voltak, segítették egymást, amiben csak tudták, és a munka veszélyessége miatt nagyfokú egymásra figyelés is kialakult. Kellemes volt a légkör annak ellenére, hogy milyen környezetben dolgoztak.

Az összetartásra bizonyíték a következő idézet: *„Hát, amikor még üzemelt a gyár, akkor, akkor hát természetes, hogy, hogy másképp volt az élet itten, másképp éltünk, mer jöttek, mentek az emberek ide is, hát... az uram beteg volt vagy valaki beteg volt vagy esküvő, akkor ők mentek azokhoz. Ahol éppen ilyesmi valami volt. Akkor mentek minden további nélkül.” (B. J.-né)*

Interjúalanyainkat megkértük, meséljenek az életükről és a munkájukról. Az egyik alanyunk, Janka néni édesanyja még a nyolc osztályt sem végezte el a távolság és a nagy szegénység miatt. Mindig dolgoznia kellett, így nem tudott tanulni. Hajdúnánáson egy református lelkésznel házvezetőnő, később a gyárban váltókezelő és pucoló volt. A munkanapok szombatig tartottak, egyedül a vasárnapja volt szabadnap. Janka néni a nyolcadik osztály elvégzése után, már 14 évesen munkába állt. Továbbtanulásról az ő családjában szó sem lehetett. Vízhordóként és kifutóként dolgozott, ami azt jelentette, hogy leveleket kézbesített a Samott Téglagyár falain belül. Még ugyanitt téglákat készített és pakolt a későbbiekben. A házassága, a gyermekek születése és nevelése után következett ismét a munkakeresés, mert ez idő alatt otthon volt, nem dolgozott.

Így emlékszik erre az időszakra: „*Nehéz munka volt nagyon, és akkor utána férjhez mentem. És mikor férjhez mentem, utána le kellett számolni, mert két gyerekem lett, és akkor nem volt GYES meg ilyesmi, és 5 évig itthon voltam. Utána már nagyon szűken éltünk, bizony, mert szűken éltünk, mivel vettünk egy régi házat, mikor megesküdtünk. Utána nem, sokáig, mert nem kaptunk akkor még lakásokat meg ilyeneket, gyűjteni kellett. És akkor vettünk egy régi házat, és akkor utána visszamentem dolgozni.*” (H. L.)

Nehéz volt ismét munkát találnia, de végül sikerült, megint a Samottban. Ezután egy darus tanfolyamra iratkozott be, aminek elvégzése után a Finomhengerműben kapott állást. Darusként dolgozott hosszú éveken keresztül, majd a Préstelepen, nyugdíjazásáig, 54 éves koráig. Ekkorra megözvegyült és nem volt elég a nyugdíja, ezért ismét munkát keresett. 10 hónapig harangozóként dolgozott, majd a plébánián további 12 évig házvezetőnő volt. Még egy ideig próbált keresethez jutni azzal, hogy egy idős párra főzött, de be kellett látnia, ő is megöregedett, elég magáról gondoskodnia. Ez az asszony összesen 35 évet dolgozott a gyárban, volt, hogy négy műszakban. Szerette a munkáját és meg is becsülték, mert jól végezte a dolgát. Örült, hogy volt munkahelye. Elmeséli azt is, hogy annak idején mindenki bement betegen is, mert nem tehetett meg az ellenkezőjét. Janka néni kezdő fizetése a Téglagyárban 4 forint 40 fillér volt és a későbbiekben is ennyi maradt. A darus munkáért kapott fizetésére már nem emlékszik. Utolsó munkahelyén 29 forint 20 fillér volt az órabére. Nyugdíjba 7600 forintra ment és ez nagyon kevés volt, nehezen élt meg belőle, ezért is vállalt nyugdíjasként is munkát. Harangozóként 5000 forint, házvezetőnőként már 30 000 forint volt a fizetése. 2010-ben 94 000 forint volt a nyugdíja, amiből elmondása szerint 30 000 forint körüli az özvegyi nyugdíj, amit férje halála után évekig nem kapott. Azt mondja, hogy a férje életében nem keresett többet, mint ő. A házaspárnak két lánya született. Az egyikük dolgozott a Finomhengerműben, ameddig még üzemelt, majd szintén darus lett és ezzel a Salakfeldolgozóban tudott elhelyezkedni. Amióta onnan elbocsátották, eladóként dolgozik, másodállásban pedig varrónő. A másik lánya főállásban egy varrodában dolgozik. (H. L.)

Második interjúalanyunk, Aranka néni édesapja és annak testvérei szinte mindannyian már a gyárban dolgoztak, közöttük lányok is voltak. Alanyunk visszaemlékszik, hogy édesanyjától sokszor hallotta, hogy ő már 10 éves korában fejte a tehenet. Sokan voltak testvérek és már a kicsi gyerekeknek is képességeikhez mérten dolgozniuk kellett. Az édesanyja később a szülőfalujából Ózdra került és szobalányként dolgozott. Ő maga közgazdasági technikumban érettségizett 1954-ben. Két éven keresztül dolgozott a gyárban, de ez a két év nem volt meghatározó az életében. 1956-ban „leracizták”, azaz elbocsátották és akkor egy mélyépítő vállalatnál helyezkedett el, ahol gazdasági vezetőként kapott munkát és 20 éven keresztül ott is maradt. 1977-ben visszakerült a kohászatba, a Rúd- Dróthengerműnél dolgozott 1989-es nyugdíjazásáig. Munkával töltött évei során nem volt ritka eset, hogy tizenkét órázott. Az átlag fizetése 760-800 forint körül mozgott. Nyugdíjba 6200 forintra ment, ami jelenleg 116 000 forint. Ebből jó színvonalon él és még a gyermekeit is tudja támogatni, bár főleg a lánya szorul rá. Aranka néninek egy fia és egy lánya született. Lánya is a Rúd- Dróthengerműben dolgozott, amíg meg nem szülte a gyermekét. A GYES után a kórházban tudott elhelyezkedni a röntgen osztályon. Ezután a határőrséghez került, jelenleg pedig a rendőrség kötelékében dolgozik. (R. L.)

Edit néni volt a harmadik asszony, akit megkérdeztünk. Az ő édesanyjának is be kellett állnia dolgozni, mert elmondása szerint „kimondhatatlanul szegények” voltak. Édesanyja a gyárban helyezkedett el gépkenőként. Ekkor Edit néni 12 éves volt és neki kellett főznie a családra. Még nem volt 16 éves, amikor bekerült a gyárba 1954-ben. Először táblahordó, ajtóhúzó majd vasíró volt a gyárban. 1958-ban „leracizták”. Utána a TSZ-ben évekig idénymunkás volt. Később, 1986-ban újra munkába állt, ezúttal óvodai dajka néni lett, hat év múlva onnan is ment nyugdíjba. A kezdő fizetése a gyárnál 60 Forint, később dajka

néniként 2100 Forint volt, nyugdíjba 7100 Forinttal ment. Jelenleg 31 300 Forint a nyugdíja, harmad annyi, mint a férjéé.

Visszaemlékezése jól szemlélteti a gyárban végzett munkáit. A következő két interjúrészlet szolgálja a munkafolyamatok ismertetését: *„És akkor hát először táblahordónak vettek föl, az azt jelentette, hogy volt egy hengersor, és akkor a táblán kiírták, hogy amit a henger kiengedett, kihengerelt, azt mivel kell vágni. Hogy vitték például hidakra vagy... nem tudom, hogy mit csináltak, azt jobban a férjem tudná megmondani, nem tudtam én odafigyelni, és azokat én vágattattam méretre, méretre kellett vágni. Az azt jelentette, hogy volt egy ilyen kicsi tábla, és a táblán volt megadva, hogy hány darabra, hány centisre vágják. És én avval szaladtam, vittem a táblát oda, ahol az olló vágta el a vasat, még tüzes volt a vas. Mer addig kellett elválni, még a vas tüzes volt, utána már nem tudták elválni csak oxigénnel. És akkor vittem (...) Ugyanott, ahol itt ezt a vasat vágattam, utána ajtóhúzó leettem, az azt jelentette, hogy beültettek egy kis fülkébe, és akkor előttem volt a ajtóhúzó motorja, amivel föl kellett húzni az ajtót és jött a daru és tette be a vasat, hogy melegedjen, hogy tüzesedjen a vas.” (B. Jné)*

Edit néni életében a gyárban töltött idő nem volt meghatározó, nem tartózkodott ott sok ideig, mindössze négy évig. A férje nem akarta, hogy dolgozzon, miután elküldték a gyárból. De a következő szövegrészlet rámutat arra, hogy a férje is beismerte időközben, hogy az ottani megélhetési viszonyok között a nőnek is dolgoznia kellett *„(...) de nem engedett dolgozni soha. Mikor óvodába elmentem dolgozni, hát olyan nehezen élte meg, hogy, hogy azt ki se lehet mondani, nem segített semmit és akkor nekem ugye olyan volt az időbeosztás az óvodába, hogy délelőtt fél tizenegyre mentem, este hat (...) fél hatig kellett dolgoznom. És akkor ugye napközben ez, már vége volt, ugye hazajöttem, még én az alsó szintet, mert a dajka néninek takarítani is ki kellett a csoportjait. Tehát két alsó szintű csoportom volt, azt mindent rendbe kellett tennem. És ugye mire hazajöttem, már nem volt nekem élni se kedvem. És akkor ő közbe bekerült Miskolcra a kórházba, és hetekig nem kapott fizetést, egyszer hozta a munkatársa haza nekem hétszázötven forintot. Arra is határozottan emlékszek. És akkor hazajött és mutattam, hogy ennyi fizetést kapta és aszondja, hogy: Akkor miből éltetek eddig? Hát mondom, abból, hogy én is kaptam fizetést. És akkor értette meg, hogy mi az, hogy én is dolgozok.”(B. Jné)*

Negyedik interjúalanyunk, Marika néni is elmesélte nekünk az életét. Édesanyja szintén rákényszerült a munkára élete során, mint ahogy a másik három alanynál láthattuk. Három műszakban dolgozott a gyár vízlágyító részlegén. 1956-ban a Csóperembe helyezték át, ahol kemény férfimunkát végzett. Marika néninek van egy nyolc évvel idősebb nővére, aki a kereskedelemben helyezkedett el. Alanyunk nagymamájával nevelkedett, mivel édesanyja három műszakban dolgozott a gyárban, édesapja pedig beteges volt, ápolásra szorult. Nagymamájától tanulta meg a hagyományokat. Marika néni 1984. március 12-én került a kohászathoz, előtte Budapesti Kötőszövetkezetnél szövetkezeti tag volt, de az megszűnt. Nyugdíjazásáig, 2006. április 1-jéig a Finomhengerműben dolgozott. (V. Lné; H. J)

A jól megérdemelt pihenés (helyett)

A szocialista propaganda a nők egyenjogúságát hirdette, magasztalta a dolgozó nőket, ám azokkal a rendelkezéseivel, melyekkel a nők életét próbálta könnyebbé tenni, megerősítette a hagyományos nőszerep-felfogást. Gondolunk itt a bölcsődei és óvodai férőhelyek bővítésére, a GYES- re, arra, hogy mindinkább elterjedtek a háztartási gépek, melyek megkönnyítették az otthoni munkát. Arról azonban nem esett szó, hogy a férfiaknak kellene átvenni feladatokat a nőktől, a férfi szerepfelfogás nem változott. Tehát az otthoni munkákat továbbra is a nők végezték. Az egyenlőség a két nem fizetésében sem mutatkozott meg. A nők általában sokkal kevesebbet kerestek a férfiaknál még azonos munkakör betöltése mellett is. (Lévai 2000)

Janka néni elmesélte, hogy dolgozó nőként hogyan telt egy napja: „*Hát egy nap mikor nappal elmentünk dolgozni, akkor haza jöttünk, megvolt az ebéd, mert mindig előzőleg főztem. Megvolt az ebéd, utána kert. A határba is dolgoztunk, mert kukoricánk volt. Akkor hazajöttünk, már aki vacsorázott, akkor a takarítás, közbe takarítás is. És akkor nem mindig, nem mindig kellett azért kapálni, mert bekapáltuk azt a valamennyi földet, utána volt, mikor még 8 órákor főztem, este 8-kor megfőztem reggel betettük a hűtőbe, mert az uram is úgy dolgozott, hogy ő másképp, én megint másképp és akkor így teltek a napok, de 4 műszakot dolgoztam. Volt, mikor vasárnap, karácsonykor, szilveszterkor is kellett dolgozni. Az már keményebbek voltak.*” (H. L.)

Abban az időben, amikor Aranka tizenkét órában dolgozott, az anyósa vigyázott a gyerekekre és meg is főzött a családra. Férje szülei sokáig velük éltek és segítettek nekik. Aranka néni mosott és vasalt a családra. A férje a család 200 négyzetméteres kertjét gondozta munkaidő után. Amikor tehetett, Aranka néni is járt dolgozni a földre, disznót is nevelt minden évben a család. (R. L.)

Az előző két hölgy beszámolójához képest Edit néni is hasonlóan nyilatkozik. Az ő családjának is volt kertje, amiben mindenféle zöldséget és gyümölcsöt meg tudtak termelni saját maguk és gyermekeik számára. Munkaidő után ezt a kertet gondozták. (B. Jné)

Négy nő történetéből nem lehet általánosításokat levonni az ózdi nők életére vonatkozóan, de ez a négy asszony számos dologban hasonlít egymásra. Mindannyian keményen dolgoztak a gyárban, emellett otthon feleségeknek, anyáknak és háziasszonyoknak is kellett lenniük és visszatekintve úgy tűnik, hogy mindegyik területen képesek voltak helytállni. Ők már társai voltak férjeiknek, nem voltak alárendelt szerepben, hiszen ők is dolgoztak. Az otthoni munka, a házimunka továbbra is az ő feladatuk volt, míg úgy tűnik, hogy férjeik a háztájiban tevékenykedtek és igyekeztek előállítani a lehető legtöbb élelmiszert a családjuk számára. Egyikük számára sem volt idegen a munkavállalás. Annak ellenére, hogy sokszor kemény férfimunkát végeztek, a beszámolóikból a büszkeség érezhető ki, mert mindemellett sikerült nőnek maradni.

Mit jelentett a munkásoknak a gyár, a munkás lét és hogyan tekintenek Ózdra?

Az Ózdi Kohászati Üzemekben a kilencvenes évek gyárfelszámolásához vezetett privatizációs kísérletei heves érzéseket keltettek az üzem dolgozóiban. Az itt élő munkások közül sokan a harmadik generáció tagjaként voltak a gyár dolgozói, így érthető módon nem egyszerűen munkahelyüket veszítették el a gyár bezárása során.

A gyár kiegészítés utáni fellendülő termelés, valamint a tervszerű fejlesztések egyre több munkaerőt igényeltek. A munkások ideiglenes elhelyezésénél jobbat kellett biztosítani. Ezért a gyár a területéhez tartozó és a közvetlenül mellette levő részeken munkáslakásokat építtetett, kialakítva a gyári lakótelepet. Így építették meg 1870-1873 között a Régi Kolóniát, 1882-1886 között a Fürdősort és a Rendetlen Kolóniát, a később lebontott Vasközt. (Berend 1980)

A gyár a munkásainak a létbiztonság és a megélhetés biztosítása mellett azonban, nemcsak munkát és anyagi támogatást nyújtott, hanem a társadalmi és kulturális élet igen fontos színteréül szolgált.

„(...) az ózdi kohászati üzemek futball-, kézilabda-, birkózó-, vívó-, bokszozó-, meg az atya úristen tudná hány úszó, hány szakosztályt tartott fön. Nem támogatott, tartott fön. A kórházat, a bölcsődéket, óvodákat, általános iskolákat finanszírozta szakmunkásképzést, a szakközépiskolai, a középiskolai, a felsőoktatást, finanszírozta az étkeztetést, az utaztatást (...)” (M. S.)

Nehéz pontosan megfogalmazni azt, hogy a dolgozók számára mit is jelentett a gyár, de az interjúalanyok életének mindenképpen meghatározó helyszíne volt, így fogalmazznak a gyár jelentőségéről:

„Megdobban jobban az ember szíve (...),” (N. B.)

„Összetartás. Valahol ottan egy közösségbe éltünk, és mindenki összetartott.(...) Arra, hogy termeljünk, és dolgozzunk, és haladjunk.” (Ú. I.)

„Hm, hogy is mondták ezt, második otthona az embernek? Igen, valami ilyesmi volt, valami ilyesmi volt, második otthona az embernek.” (I. L.)

A kérdés felvetése szemmel láthatóan érzékenyen érintette az interjúalanyokat. Válaszaikban egyértelművé tették számunkra, hogy a problémát összetettebbnek érzik a kérdésfelvetésnél éppen ezért a válasz sem egyszerű a gyárhoz fűződő érzelmi viszonyulásuk miatt:

„...hát, csak az tudja, erre csak az tud válaszolni, aki a gyár hangját hallotta mióta megszületett (...) meg ott dolgozik.” (N. B.)

A megkérdezett munkások egy része, korántsem viszonyult negatívan a munkához, vagy a munkás létehez. A dolgozók a munkás szó hallatán a kétkezi munkával foglalkozó egyénre és önmagukra gondoltak. A munkás-lét számukra egy különleges lehetőség, sokan büszkék arra, amit munkásként elértek, hogy a munkakörükbe tartozó mindenféle tevékenységet megtanulhattak, elsajátíthattak.

A munkás fogalom egy másik meghatározás szerint: általános értelemben olyan munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók, akik az ipar valamely ágához tartoznak. Ők általában csoportosan, zárt helyen, üzemekben végzik a munkájukat, koncentrált környezetben laknak és zömében a munkásosztályhoz tartoznak. (Blaskovits 1968)

A munkás-lét fogalmának fontos tényezői még a munkások géppel való kapcsolata, valamint a társas munka (Rézler 1940).

„Akkor a közösség is úgy kialakult, elmentünk egy kicsit szórakozni a Rózsakerthez, az ott volt az Olvasó mellett... jól éreztük magunkat. És akkor hát kialakult a műszak, a főmester is nagyon meg volt velünk elégedve, elvégeztük mindig a dolgokat, amiket kellett” (V. L.)

Az Ózdi Kohászati Üzemeknek kiemelt szerepe volt Ózd várossá alakulásában, fejlődésében. Az Ózdi Vasgyár megalakulásáról kezdve, évről évre magához vonzotta a környező településekről az embereket. (Berend 1980)

A két világháború közti időszakban a város változatlanul a térség gazdasági és művelődési központja volt. Ebben az időszakban alakultak ki a későbbi városiasodás előfeltételei, mindhárom helység vesztett mezőgazdasági jelentőségéből. Ezzel egyidejűleg a társadalmi élet fejlődésének jeleként sorra alakultak különböző egyesületek és körök. (Berend 1980)

A II. világháborút követően, 1946-ban, a községi képviselő-testület Ózd várossá nyilvánítását kérte. „A belügyminiszter 1948. október 16-án kiadott, 181 518/1948. III. 3. Bm. M. sz. rendeletével Ózdot valóban várossá nyilvánította. E rendelet 1949. január 1-jén lépett hatályba, amit az új város 24830 főt számláló lakossága lelkesen köszöntött.” (Berend 1980: 437)

A várossá avatásnak köszönhetően megindult Ózd korszerű fejlesztése. „A régi Ózd teljesen elavult, állagában leromlott (...)” (Berend 1980: 446)

A lakásépítések gyors ütemben haladtak, emellett jelentős minőségbeli változásokat is hoztak: csökkent az egy szobára jutó személyek száma, és egyre több lakásban már volt vezetékes víz, és épült fürdőszoba. Vagyis a lakásépítésekkel párhuzamosan folyamatosan zajlott a közművesítés. (Berend 1980)

A rendszerváltás után azonban csökkent a nehézipar jelentősége. Ez is hozzájárult a térségben kialakult nagyarányú munkanélküliséghez. Az 1990-es évek elejével megjelenő és folyamatosan növekvő munkanélküliség megnehezítette a város megélhetését. Sokan költöztek nyugatra a megélhetés reményében. 1992 márciusában megszűnt az acélgyártás Ózdon, egyes termelőegységek kft-ké alakultak és így próbáltak fennmaradni. (Vorsatz 2000)

A munkások Ózdról alkotott véleménye két fontos momentumot hordoz: az egyik, hogy sokan közülük itt születtek, itt vannak a gyökereik, és életük nagy részét itt töltötték:

„Én büszke voltam arra, hogy ózdi vagyok. Sok jó embert ismertem meg.” (N. B.)

„Hát én még őszintén megvallva másfelé nem voltam a nyaraláson kívül messzebb” (T. R.)

„Hát, egy az, hogy a szülővárosom, hogy itt születtem Bolykon, Ózd második kerületébe, de sokat jelent. Én szeretek itt lakni” (Ú. I.)

A másik fontos dolog, ami az interjúk többségében elhangzott a város hanyatlásával és a rossz közbiztonsággal kapcsolatos. A gyár bezárásával számos alacsony végzettséggel rendelkező dolgozó veszítette el állását, akik nem találtak a közelben munkát. Ez a probléma főként a város roma lakosságát érintette.

A város hanyatlásának egyik fő tényezőjeként a munkahelyek hiányát említik a volt dolgozók. Szeretnék, ha gyermekeik nem szakadnának el szülőhelyüktől, azonban tudják, hogy a város nem képes munkát adni nekik és ők kénytelenek az ország más területeire költözni a megélhetésért.

„Tanulság: nincs ennek tanulsága, ennek tanulsága egyetlen dolog, ezt a gyárat a nyolcvanas évek derekán egyszerűen leírták... Miért kell Ózdot minden áron kiiktatni az ország vérkeringéséből, miért kell zsákvárost csinálni belőle? Miért kell olyan várost, ahonnét még a meszes kocsi is visszafordul, ha lóval hajtják. Miért kell halálra ítélni egy várost? Meg tudja ezt nekem mondani valaki, mert ez a város halálra lett ítélve...” (M. S.)

A gyár és a gyárbezárás hatása Ózdra

A gyár pozitív és negatív képként is megjelent az ott lakók tudatában. Ózd térségében rossz volt a levegő (vaspor, kénpor, füst). A barna rozsdá bevonta a lakásokat, az ablakot, a csatornát, nem lehetett szellőztetni. Rossz helyre lett építve a gyár, egy lakóközösség közepébe, vagy inkább a házak épültek a gyár köré? Másrészt a gyár felvirágoztatta, kiépítette a várost. A gyár nagy hatással volt Ózdra, *„Ózd volt (...) a vaskohászat fellegvára.”* Amikor a gyár bezárt: *„Borzalmas érvágás volt Ózdnak (...)”* (N. B.)

A gyárbezárást követően a foglalkoztatás ugyan nem lett megoldott, de sokat fejlődött Ózd. Az egész világon megváltozott a létbiztonság kérdése. Megszűnt a ruhágyár is, állóvíz volt egy darabig, kifosztották a gyárat, majd elkezdték bontani. A gyár helyére kisebb üzemek kerültek, majd kisebb cégek is kezdtek Ózdra települni. Központi támogatásból több fejlesztés is megvalósult, úgy, mint: két körforgalom, parkosítás, játszótér, iskola- és kórház felújítás, néhány új busz, kaszinó, kenyérgyár, egyetem felújítása, és nem utolsósorban jobb lett a levegő. A helyiek által fontosnak tartott múzeum felújítása azonban még várat magára. Az ózdi származású emberek, akik nem felejtették el honnan jöttek, felkerülve a minisztériumba, sokat tettek, lobbiztak Ózdeért – mondják az egykori gyári dolgozók. (I. L.)

„Hát úgy a város fejlődni fejlődött, mert hát ugye, a gyár helyén épült egy - még annak idején ment a gyár - nagy raktárépület, azt átalakították, azzal próbálkoztak oda munkásokat vonzani, hogy bizonyos helyiségeket alakítottak ki nekik – emlékszik vissza egy interjúalany” (T. R.)

A régi lakótelepi lakások hanyatlását mutatják be a következő sorok. A gyár megszűnése után a gyár tulajdonában lévő felújított szép házakat kiutalták szociális lakásoknak. Akik oda bekerültek azok lelakták ezeket a házakat., *„Úgyhogy, szebbé tették a várost, mert igen sokat fejlődött ugye a rendszerváltás óta. Már előtte is megkezdődött, mert az olyan régi kolóniákat úgy hívták, amikben olyan emberkék laktak, akik a kohászatnál dolgoztak, és egy-két forintos bért fizettek, csak azért, mert a kohászatnál dolgoztak, azokat mind elbontották. Amit nem bontottak le, abba a kisebbséget beleköltöztették, az már olyan mintha nem is volna.” (D. I.)*

Egyik interjúalany a hanyatlást a következő okokban látja: *„Ózdon, aki cigány volt és bent volt a gyárban, szorgalmasan dolgozott, rendes családjuk volt. Ez a fiatalság elromlott*

akkor mikor behozták a 18 éven aluliak nem vesznek fel dolgozni. A fiatalság és a cigányság akkor romlott el. Akkor rá voltak kényszerülve, hogy dolgozzanak. Akik fiatalok, akik nem kerültek be sehova azok most itten csavarognak, munkára nem voltak rákényszerítve. Van szembe velem egy család olyan erős ember voltak szántani lehetett volna vele, de nem dolgozott sehol. A 80-as években addig amott lakott egy cigány család, de az is rendes volt most is rendes. A 80-as években aztán berakták azokat, azóta ennek vége van. Hiába van ingatlankezelő, aki beszedi a lakbért, de nem néz rá a lakókra” (D. I.)

A gyárbezárás megélése és okai

Az Ózdi Kohászati Üzem bezárása nagyon megviselte a munkásokat, és az egész várost. *„Volt, aki sírt. Sokat kínlódtunk, meg akkor már olvastuk a híreket, hogy ennek úgyse lesz jó vége.” (T. R.)* A gyár az ózdiaknak sokat jelentett, ez volt a munka, a megélhetés forrása. *„Az akkor nyugdíj előtt állóknak ez nehéz volt. Nem volt más munkalehetőség, a gyárból élt az egész környék (...) megszűnt a gyár, megszűnt minden”.* (Sz. A.)

A gyárbezárás kapcsán, egy interjúalany elkeseredetten-izgalmasan beszél a gyár által fenntartott különböző fajta sportszakosztályokról, a kórház, oktatási intézmények finanszírozásáról, az étkeztetéssel, utazással és lakással kapcsolatos támogatásokról. Sok kérdés hangzik el, választ keresve arra, hogy miért kell Ózdot elszigetelni, hogy miért nem kapcsolják be az “ország vérkeringésébe”.

Egy interjúalany elmondása szerint a gyárbezárás híre jelentős indulatokat keltett az ózdiakban. A város zúgolódott, volt olyan, hogy tüntettek a polgármesteri hivatal előtt. A cigányok, de a közvetlen vezetők is kihordták a gyárból mindent, az utóbbiak adták el a gyár java részét. Egyszerűen odamentek a dolgozókhoz, és megmondták nekik, hogy leáll a gyár. Azt mondták, hogy nincs tovább munka, mindenki oda megy, ahova akar. Ózd területén 12 ezer emberből 4-5000 ember volt, aki effektív dolgozó. 4-5000 ember vidékről járt be. A nyolcvanas években lehetett érezni a gyáron a változást, mert már az akkori vezetők nem úgy álltak a kohászathoz, mint korábban. A gyárbezárást követően sokaknak kisiklott az élete, sokan menekültek az alkoholba. (T. R.)

Egy idős, egykori gyári munkás nagy fájdalommal emlékszik vissza a gyárbezárás idejére, arra, hogy a gyár működése idején mi volt, és hogy mostanra minden tönkrement, elsősorban az egykori kolóniák lakásai. Nem csak a saját sorsa miatt aggódik, hanem a gyermekeikéért is. Az gyár működésének idejére és a bezárás utáni helyzetre, egy egykori brigádvezető így gondol: *„Szoktam is mondani, hogyha édesapám vagy az ő korosztályuk föltámadna és meglátná, hogy itt mi van, szerintem egy percen belül újra belehalnának szóval ez egyszerűen ez agyrém, agyrém nem is akarok ebbe belemenni, hogy ez most helyes döntés volt e vagy nem.” (I. L.)*

A leszámolási folyamatokra a brigádvezető így emlékszik vissza: *„tehát, most mi kiróhatjuk a neveket, meg megbeszéljük meg ecseteljük meg előszedünk pozitív negatív, ami mellette szól, ami ellene szól, na de mikor elfogynak, az emberek akkor mi jövünk. (...) A mi főnökeink is azt fogják mondani, hogy te a következő héten meg majd te és kész, és ott bezárul minden és ez nagyon kemény ez ilyen lelki tusa volt, ez rátett (...) emlékszem rá volt olyan hogy mondtuk a főnöknek, hogy na, akkor idáig és innentől kezdve ne, ha nem kapom meg a neveket, akkor ti mentek szóval ezt nem kívánom senkinek. Kemény. Kevésbé rossz még az elején lehetett a végén már ilyen mérlegelési lehetőség sem volt emlékszem volt rá hogy azt mondtuk, hogy húzzuk ki, sorsoljuk ki, mert egyszerűen már elfogytak az érvek, nincs érv. Mindegyik jó munkaerő, rendes ember, pontos, precíz, családanya, családapa, nem, nincs mi alapján dönteni, sorsoljuk ki. Felírtuk őket és akkor voltak tizen akárhányan vagy húszan és akkor bele egy akármibe a nevét mindenkinek húzzuk ki. Ennyi. Mert már nem lehetett eldönteni már nem lehetett szelektálni, hogy ki miért legyen ez nem jó róla beszélni, nem, ha nem muszáj nem is beszélnek erről többet.” (I. L.)* – majd így folytatja - *„Készültem,*

majdnem 20 évnek kellett eltelnie, hogy én oda bementem (...) Mindennek megtaláltam a helyét, rájöttem mindenre, hogy mi hol volt, de annyira nagyon vegyes érzelmeket váltott ki belőlem, hogy azt hiszem, hogy még egyszer nem hiszem, hogy be fogok menni, ha csak esetleg valami érdekem nem fűződik hozzá.” (I. L.)

„Jöttek a külföldiek oszt akkor, mert hát nem gazdaságos, 140 évig gazdaságos volt?” (Sz. A.) Az interjú alany kérdése helytálló, a gyárat azért zárták be, mert már nem tudtak megfizetni ennyi dolgozót. A kohászat hanyatlása 1968 körül következett be a mechanizmus bevezetésével, ugyanis ekkor már nem volt szükség annyi munkásra.

A változás egyik jele volt, hogy „A 80-as években kezdett úgy ellapulni olyan értelemben, a vezetőség bebiztosította a sorsát, olyan prémiumokkal, amiket maguknak megszavaztak. Na, már itt kezdődött, hogy romlott az egész.” (I. L.) „A gyárban sok rossz minőségű vasat is gyártottak, amit nem lehetett eladni. Voltak olyan hibák benne hogy a vas felpattogzott. Volt olyan vas amely junkeres lett. A junker vas olyan volt, hogy a vasba benne maradt a salak. A vasnak a közepében volt egy csík ilyen üreges, homokszerű anyag volt benne” (I. L.)

Mások politikai okokat látnak a történetek mögött: „Meg kellett értenünk már lényegében, hogy ez volt, meg ez akkor elindult, amikor Ózdnak a tönkrevétele, akkor, amikor a pártrendszerbe, nem tudom ki is volt az, aki innét 4 éven keresztül a parlamenten Ózdot képviselte.” (T. R.)

A gyárbezárás mélyen megrázta az ott dolgozókat, azonban az évek múltával ez az állapot enyhülni látszott, erről így emlékezik a brigádvezető: „Az embernek a fiatalsága ott múlt el, úgyhogy ez erős, kemény nyomokat hagyott bennem, és hát nagyon nagy kár hogy így lett mindenféle téren kár, a térség sem itt tartana, én személy szerint sem biztos, meg hát egészen másképp alakulhatott volna nagyon sok minden. (...) Én azt hittem, hogy kész vége, innen menni kell, menekülni kell, azért ettől sokkal jobb lett. Amikor ezt a gyárat bezárták, hogy egyáltalán nem hittem volna, hogy így meg lehet oldani, hogy azért nem haltak éhen az emberek” (I. L.)

Összegzés

Tanulmányunkban azt a célt tűztük ki, hogy bemutassuk a magyar ipar, a termelés szerkezet átalakulását a rendszerváltás átmeneti időszakában, úgy, ahogyan azt az ózdi munkások megélték. Az emlékezések tanúsítják, hogy itt nem csupán egyfajta átalakulási folyamatról van szó, hanem sokkal többről. A gyár a munkások számára nem csupán megélhetési forrást jelentett, hanem olyan közösséget is, melyben második otthonukra találtak. Mindennapjaik részévé vált a gyár, hiszen legtöbbjük már fiatal koruk óta ott dolgozott, emellett az előre jutást és az önálló egzisztenciateremtés lehetőségét is biztosította. Az a fajta érzelmi szál, ami a munkásokat a gyárhoz kötötte, a rendszerváltással megszakadt, és ezzel együtt nem csupán a megélhetési forrásukat, hanem identitásukat is elveszítették. A gyárbezárást követően hosszú évekig a kilátástalansággal és a negatív külső megítéléssel kellett szembenézniük az ott maradt munkásoknak. A múlt fájdalma még ma is él bennük, de emellett a remény is, és büszkén vállalják azt, hogy ózdiak.

Bibliográfia

- Berend T. Iván (1980): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd: Ózdi Kohászati Üzemek
- Blaskovits János (1968): *A munkásosztály fogalmáról*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Blaskovits János – Illés János (1973): *A munkásosztály fogalma*. In *Tanulmányok a munkásosztályról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó 244. oldal
- Germuska Pál (2004): *Indusztria bővületében: Fejlesztéspolitikai és szocialista városok*. Budapest: 1956-os intézet

- Györgyi Zoltán (1993): Munkanélküliség Ózdon. *Educatio* 2. évfolyam 1. szám 143-146. oldal www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/538 Utolsó letöltés ideje: 2010.10.12
- Kemény István – Kozák Gyula (1971): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Lévai Katalin (2000): *A nő szerint a világ*. Budapest: Osiris Kiadó
- Nagy Károly (1995): *150 éves az ózdi kohászat*. Ózd: ÓAM
- Nagy Péter (2011): Az ózdi vasgyári alkalmazottak lakáskörülményei 1918 és 1945 között. *Bányászattörténeti Közlemények*. 6. évfolyam 11. (1.) szám 64-87. oldal http://epa.oszk.hu/01400/01466/00011/pdf/banyaszattortenetikozlemenyek_2011-01_05Azozdivasgyarialkalmazottaklakaskorulmenyei1918-1945kozott.pdf Utolsó letöltés ideje: 2011. 10. 01.
- Rézler Gyula (1940): *Magyar gyári munkásság: Szociális helyzetkép*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság 12-13. oldal
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó
- Valuch Tibor (2009): Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után. *Rubicon*. 20. évf. 4. szám (online plusz, a Rubicon internetes melléklete) http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerepfelfogás_valtozasai_1945_után/ Utolsó letöltés ideje: 2011. 10. 09.
- Vass Tibor (1996): *A túlélés ára: Az ózdi Finomhengermű története*. Ózd: Finomhengermű "Munkás" Kft.
- Vorsatz Brúnó (2000): Kohászat. In *Magyarország a XX. században*. IV. kötet. Szekszárd: Babits Kiadó

Interjúk jegyzéke:

1. számú interjú:

1. kód: Sz. A.
2. férfi
3. születési idő: 1926
4. település: Ózd

2. számú interjú:

1. kód: D. I.
2. férfi
3. születési idő: 1933
4. település: Ózd

3. számú interjú:

1. kód: V. L.
2. férfi
3. születési idő: 1936
4. település: Ózd

4. számú interjú:

1. kód: Ú. I.
2. férfi
3. születési idő: 1943
4. település: Ózd

5. számú interjú:

1. kód: T. R.
  2. férfi
  3. születési idő: 1944
  4. település: Ózd
6. *számú interjú:*
1. kód: M. S.
  2. férfi
  3. születési idő: 1949
  4. település: Ózd
7. *számú interjú:*
1. kód: I. L.
  2. férfi
  3. születési idő: 1955
  4. település: Ózd
8. *számú interjú:*
1. kód: B. Jné
  2. nő
  3. születési idő: 1938
  4. település: Ózd
9. *számú interjú:*
1. kód: H. L.
  2. nő
  3. születési idő: 1936
  4. település: Ózd
10. *számú interjú:*
1. kód: R. L.
  2. nő
  3. születési idő: 1936
  4. település: Ózd
11. *számú interjú:*
1. kód: V. Lné
  2. nő
  3. születési idő: 1945
  4. település: Ózd
12. *számú interjú:*
1. kód: N. B.
  2. férfi
  3. születési idő: 1935
  4. település: Ózd
13. *számú interjú:*
1. kód: B. J.
  2. férfi
  3. születési idő: 1937
  4. település: Ózd

Galán Anita:

Játék vagy függőség? A játékszenvedély veszélyeztette ifjúság

Bevezetés

„Úgy kezdődik, mint egy egyszerű játék” – szól a holland önsegítő csoportok jelmondata (Veér–Eröss, 2000). Azonban nem mindig végződik úgy. A játék az ember alapvető szükséglete, fejlődésünk egyik motorja; a gyerekek a játékon keresztül készülnek fel az életre, levezetik a felgyülemlett feszültségeket, próbálgatják az elsajátított mintákat (Demetrovics, 2008; Hand–Kaunisto, 1988). Nagyon fontos szerepe van felnőttkorban is a játéknak, ez lehet a feszültség-levezetés, a rivalizáció, a rekreáció, vagy a kikapcsolódás egyik eszköze is, túlhajtott formája azonban patológiussá is válhat, így alakulhat ki kóros játékszenvedély (Demetrovics, 2008).

Erről a betegségről manapság egyre több szó esik, azonban ez még mindig nagyon kevés, ugyanis minden hatást megvizsgálva ezt tartjuk az egyik legveszélyesebb szenvedélybetegségnek. Vajon miért épp ezt? Veér András és Eröss László (2000) felméréseikben arra a következtetésre jutottak, hogy a szerencsejáték-függőség az esetek nagy részében multiaddikció részeként jelentkezik, valamint hogy gyakoribb az öngyilkossági kísérlet a játékszenvedély betegek, mint a pszichiátriai betegségben szenvedők esetében.

A szerencsejáték-függőség az esetek túlnyomó többségében depresszióval jár együtt (Németh–Vandlik, 2000), ami szintén szuicid gondolatokhoz vezet. Egy depressziós, multiaddiktív személy hatással van családjára, gyermekei életére is, maradandó szocializációs deficiteket okozva a környezetében élők életében.

A prevenció hiánya a játékszenvedély-betegség esetében még tovább növeli a függőség veszélyességi fokát (Eröss, 1997). Az iskolákban rendszeresen tartanak ilyen jellegű foglalkozásokat az alkohol, a dohányzás és a drogok kapcsán, azonban erről a betegségről, illetve a viselkedési dependenciákról sehol sem esik szó, ezért a gyerekek sokszor nem is tudják, hogy szenvedélybetegségről van szó, a hatásait, veszélyeit különösen nem ismerik, így azzal sincsenek tisztában, hogy szükség esetén hol tudnának segítséget kérni, kihez fordulhatnának, ha ilyen problémájuk adódna.

Tanulmányunk első részében bemutatjuk a játékszenvedély-betegséggel kapcsolatos legfontosabb magyarországi kutatási eredményeket, ezt követően röviden felvázoljuk a szerencsejáték függőség tüneteit, lefolyását, majd kutatásunk bemutatásával hívjuk fel a figyelmet a játékszenvedély prevenciójának fontosságára.

Szerencsejáték és játékszenvedély Magyarországon

Magyarországon a mai napig alig készült szerencsejátékkal, illetve játékszenvedély betegséggel kapcsolatos kutatás, jelen fejezetben megkíséreljük összefoglalni az eddigi kutatások eredményeit.

A 2003-as ADE vizsgálat az egyes szerencsejáték típusokban való részvétel mértékéről szolgáltatott adatokat 17-53 éves felnőttek 3675 fős mintáján. A kutatásban megkérdezettek 19,2%-a játszik 1-2 havonta, vagy annál sűrűbben valamilyen szerencsejátékot. A napi, illetve heti többszöri játék prevalenciája 1% alatt maradt, míg heti rendszerességgel a megkérdezettek 11,2%-a teszi kockára a pénzét (Demetrovics, 2008).

2007-ben az Országos Lakossági Adatfelvétel az Addiktológiai Problémákról (OLAAP) kutatás tartalmazta a South Oaks Gambling Screen kérdőív magyar változatát, amely kutatás eredményei bár még nem állnak rendelkezésre, az előzetes számítások szerint

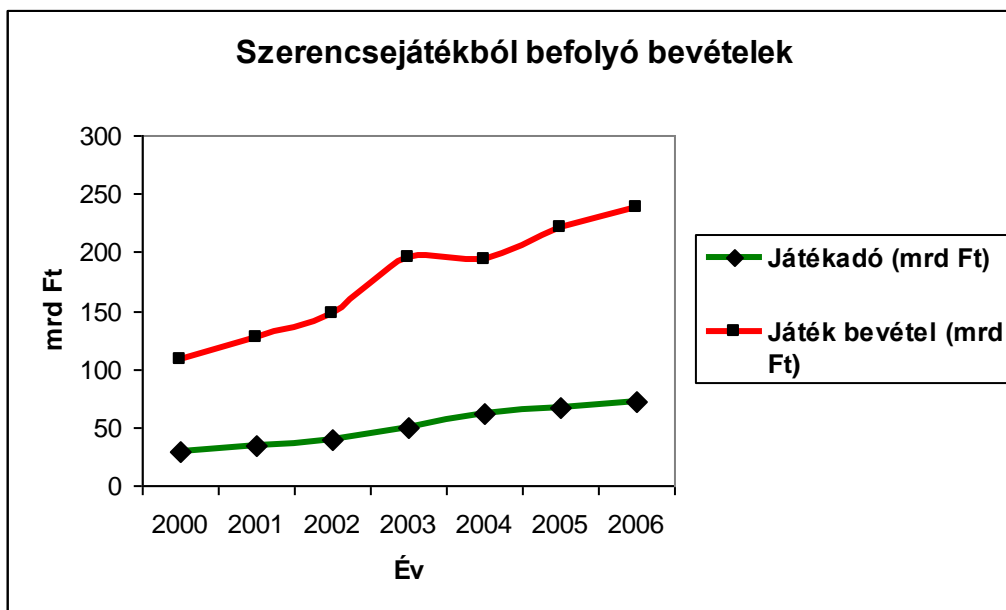
hazánkban a patológiás szerencsejáték prevalenciája 3%-os, tehát hasonló az európai értékekhez (Demetrovics, 2008).

A Magyar Szerencsejáték Szövetség 2008-as adatai szerint hazánkban 16 ezer játékkeremben kb. 30 ezer gép működik, a játékszenvedélyes betegek száma pedig megközelíti a 200 ezret (Gurbán, 2009).

A Szonda Ipsos 2009-es kutatása szerint a magyarországi felnőtt lakosság 11%-ánál okoz valamiféle problémát a szerencsejáték. A problémák számának, gyakoriságának növekedésével csökken az érintett csoport létszáma: az alacsony rizikófaktorú szerencsejátékosok aránya 5,7%, a mérsékelt rizikófaktorú szerencsejátékosoké 4,8%, a szerencsejáték-függőké pedig 1,2% (kb. 100 ezer ember) (<http://www.jogoremoto.pt/docs/extra/BxiaE7.pdf>).

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy bár minden kutatás másféle eredményt mutatott a patológiás játékosok számát illetően, az azonban bizonyos, hogy szignifikáns számadatról van szó, és ez a szám növekedni fog, ugyanis Veér András és Erőss László (2000) kutatásai arra engednek következtetni, hogy évente 20-25%-al nő a szerencsejáték-függők száma hazánkban, közvetve pedig, családtagként majd félmillióan lehetnek érintettek.

Ha ennyire sokan esnek a szerencsejáték csapdájába, illetve szenvednek annak következményeitől, akkor miért nem teszünk ellene valamit? Ahogy az alábbi ábra mutatja, az államnak évről-évre egyre növekvő, több százmilliárd forintos haszna van a szerencsejátékból, illetve bevétele a játékadókból (www.szf.hu), de vajon ez kompenzálhatja-e a függővé vált játékosok kezelését, akik különböző állami intézményeknél jelentkeznek a problémáikkal?

1. sz. ábra: Szerencsejátékból befolyó bevételek (saját ábra)

Forrás: www.szf.hu

A játékszenvedély-betegségről

Az előző fejezetben bemutattuk a játékszenvedély-betegség prevalenciáját, és utaltunk arra is, hogy egy kiváltképp veszélyes addikcióról van szó, amelyben szenvedők száma évről-évre nő, ám az állam mégsem lép fel ellene. De miért is olyan veszélyes ez a szenvedélybetegség? Mi az, hogy szenvedélybetegség? Ebben a fejezetben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A szenvedélybetegség (addikció) egy olyan krónikus betegség, amelyet a drogokkal összefüggő környezeti (külső) és szubjektív (belső) ingerek sokasága tart fenn. Három fő jelenség utal az addikció fennállására: a tolerancia, a dependencia és a szenzitizáció.

Toleranciáról akkor beszélünk, ha folyamatosan emelni kell a drog dózisát ugyanannak a kívánt hatásnak az elérése érdekében. Dependencia (függőség) akkor áll fenn, ha a drogelvonás következtében elvonási tünetek lépnek fel, míg szenszitiváció esetében a drog hatása intenzívebbé válik a rendszeres fogyasztás következtében (Gerevich, 2000).

A szenvedélybetegségeknek két fajtáját különböztetjük meg: az egyik az anyaghoz kötött függőség, a másik a viselkedési dependencia. Anyaghoz kötött függőség esetében a szenvedélybetegség valamilyen anyag, szer iránt alakul ki; ilyen az alkoholizmus és a drogfüggőség is. Viselkedési dependencia esetében pedig az addikciót nem valamilyen anyag, hanem egy tevékenység váltja ki. Jó példa erre a játékszenvedély-betegség, a munkamánia, vagy a vásárlásmánia is (Lakatos, 1993).

Ahogy már korábban említettük a játék életünk természetes, szerves része, mindenki játszik, ám van, aki rabja lesz a játéknak (jelen esetben a szerencsejátéknak, de akár a számítógépes játékokat is említhetnénk), van, aki viszont nem. Mi ennek az oka? R. Greenon szerint a szenvedélyes játékos valamit nem kapott meg a szüleitől, ami az élet élvezéséhez segítette volna, és ezt most, felnőttként próbálja megszerezni (idézi: Veér – Erőss, 2000).

Nagyon fontos szerepe van a szociális mintának, azaz a családon belüli és kortárs szocializációnak. Ha egy családban vagy baráti társaságban nincs rendszeres ivászat, droghasználat vagy szerencsejáték, akkor kisebb eséllyel fog az ott felnövekvő gyermek is ezekkel a szerekekkel, eszközökkel élni (Buda, 1995). A szociológia szocializációnak nevezi azt a folyamatot, amelynek során az egyén megtanul beilleszkedni a társadalomba, megismeri annak normáit, együttélési szabályait, a lehetséges és elvárt viselkedési módokat, míg a pszichológia szerint a szocializáció során az emberi személyiség alakul ki (Andorka, 2001).

Megkülönböztetünk elsődleges (család) és másodlagos (kortárs csoport, intézmények, média) szocializációs szintereket. A család szocializációs funkciója többszintű. Egyrészt kielégíti a gyermek biológiai szükségleteit, biztosítja azokat a feltételeket, amelyek az éréshez és fejlődéshez szükségesek, ugyanakkor magatartási és szerepmintákat is közvetít, tehát a szülő viselkedése mintaként szolgál gyermekének (Bagdy, 1986). „Az ember megfigyel valakit és tanulni tud tőle úgy, hogy a megfigyelt személy modellté válik, akinek tevékenységét, viselkedését és reakcióit rögzíti s azután reprodukálja magában. (...) Innen tekintve a gyermeki szocializáció sem más, mint a megfelelő és nem megfelelő viselkedésmódokra vonatkozó különbségtétel megtanulása a felnőttek mintáján” (Somlai, 1997: 59).

A gyerek azonban nemcsak a családban látott szerepeket, mintákat fogja elsajátítani, hanem ugyanilyen hatással vannak rá az életkor előrehaladtával az iskolába bekerülve a barátok, illetve a média is. Tehát egy bizonyos életkor után már nem a családon van a hangsúly a gyerekek életében, hanem az ún. másodlagos szocializációs szintereken. Ekkor mondhatjuk, hogy a család háttérbe szorul, már nem ő válik a fő mintaadóvá (Mérei – V. Binét, 1978). Jelen cikk szerzője emiatt tartja fontosnak az iskolai prevenciót, hiszen a másodlagos szocializációs szinterek (intézmények, kortárs csoport, média) közül egyedül az iskola az, amelyre szakemberekként a leginkább hatással tudunk lenni, ahol kompenzálhatjuk a családi szocializációból fakadó deficiteket egy jól felépített prevenció program segítségével.

Valószínűleg a genetika is közrejátszik a szenvedélybetegségek kialakulásában, ugyanis ha valakinek a szülei kóros szerencsejátékosok voltak, nagyobb valószínűséggel lesz ő is az. Buda Béla ennek kapcsán a különböző népek közti különbségekre hívja fel a figyelmet. Példaként említi, hogy a sárga fajokban gyengébb az alkohollebontó képesség, így náluk ritkábban alakul ki alkoholizmus. Ezek alapján lehet különbséget tenni bizonyos családok között is, és így lesz valaki hajlamosabb a szenvedélybetegségekre.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lélektani hajlamosító tényezőket sem. A nehéz gyermekkor, a szülők hiánya, a beilleszkedési nehézségek, a gyermekkorban elszenvedett

lelki sérülések, a kisebbségi komplexusok, önértékelési károsodások a kutatások szerint mind összefüggnek a felnőttkorban kialakult szenvedélybetegségekkel, beszéljünk annak bármely fajtájáról is (Buda, 1995).

Mindenképpen említést kell tennünk az agyban lejátszódó folyamatokról is, amelyek hatással vannak a szenvedélybetegségek kialakulásában. „*A genetikai vizsgálatok kimutatták, hogy az örömmérsékben alapvető szerepet játszó dopamin nevű idegingerület átvivő molekula anyagcseréjét szabályozó egyik génben jelentős eltérés mutatkozik a szenvedélybetegek és a kontroll csoport között. Az agyban kimutatták az ún. jutalmazó pályarendszert, (...) ez a jutalmazó pályarendszer sérül a függőségben szenvedő egyéneknél*” (<https://bet.szerencsejatek.hu>).

Buda Béla szerint nagyon gyakori hajlamosító tényező a szerhasználat is; pl. a drogfüggők a szerencsejáték segítségével próbálnak pénzhez jutni, azért, hogy a következő adag kábítószer megvásárolhassák, vagy az alkoholisták a vendéglátó-ipari egységben eltöltött idő alatt játszani kezdenek az ott kihelyezett játékgépeken. Mások szerint a szerencsejáték-szenvedély egy nagyobb pénzvesztés miatt alakul ki, amely nem hagyja nyugodni a játékost, és addig játszik újra és újra, hogy visszanyerje elvesztett pénzét, míg játéka szenvedéllyé, betegséggé nem válik (Veér–Eröss, 2000).

Németh Attila (<https://bet.szerencsejatek.hu>) szerint három szintje van a játékfüggőség kialakulásának.

- Az első a szociális szint. Ekkor a játék kizárólag szórakozásként szolgál, nem folyik bele a játékos mindennapjaiba. Akkor hagyja abba a játékot, amikor akarja, így nincsenek nagy anyagi veszteségei sem.
- A második szint a veszélyeztetett szakasz. Ekkor a játékos a problémái elől menekül a játékba, feszültségoldásként éli meg azt. Ezzel problémáit azonban nem megoldja, hanem újabbakkal tetézi. Belekerül egy ördögi körbe, szembesül a veszteségeivel, letargiába esik, örök vesztesnek érzi magát. Egy idő után fellobban benne a hit lángja, hogy ismét nyerhet, hiszen rendelkezik egy biztos szisztémával, ami ebben segítheti, ezért újra játszani kezd, és ismét veszít.
- Innen már nincs messze a függőség, a harmadik szint. Függőség állapotában a beteg gondolkodását és életvitelét teljesen kitölti a játék, illetve az ehhez szükséges pénz megszerzése.

Az előzőekben összefoglaltuk, hogy hogyan alakul ki a játékfüggőség; most nézzük meg, kinek tekinthetünk függőnek. Ki az, aki már szenvedélybetegnek mondható? A feltett kérdésre Veér András és Eröss László (2000) adják meg a választ, akik tíz tünetet sorolnak fel, amelyből, ha öt fennáll, biztosnak mondható a függőség:

1. Idejének meghatározó részében a szerencsejátékkal foglalkozik. Gyakran még álmában is játszik. Szabadidejének legnagyobb részében a szerencsejátékról fantáziál, illetve a következő játékhoz szükséges pénzt próbálja megszerezni.
2. A játékra fordított tétet folyamatosan növelnie kell ahhoz, hogy ugyanazt az örömmérsékletet érje el. Ez olyan, mint amikor az alkoholistáknak és drogosoknak növelniük kell a dózisukat.
3. Már többször megpróbálta abbahagyni, csökkenteni vagy legalább irányítani, pénzügyi kontroll alatt tartani a játékát, de mindannyiszor visszaesett.
4. Azokon a napokon, melyeken valamilyen okból következően nem játszhat, rendkívül nyugtalan, ingerlékeny.
5. A szerencsejáték folytatásában reményt lát arra, hogy menekülni próbáljon élete megoldatlan problémái elől, a depressziótól, a magányérzéstől, a szorongástól, a kudarcoktól.

6. Jelentősebb pénzvesztés után minél előbb visszatér a veszített csaták helyszínére, hogy elkeseredett „ellentámadással” szerezze vissza elvesztett pénzét.
7. Nem vallja be szenvedélyét sem a családjának, sem az orvosának, sem a munkahelyén.
8. Már legalább egyszer elkövetett illegális cselekedetet, hogy a szenvedélyéhez szükséges pénzhez hozzájusson.
9. Szendvélye miatt már veszített el állást, karrierlehetőséget, továbbtanulási esélyt, fontos kapcsolatot.
10. Anyagi helyzete a veszteségek halmozódásával és a források elapadásával reménytelenné válik.

„A betegség lényege a kockázat-megítélés zavara, a feltétlen hit a «biztos-szisztémában». E szenvedély megnyilvánulásának jellegzetes fázisai vannak: a beteg a játék előtt fokozódó késztetést, feszültséget érez, a játék alatt örömmézés, izgalom tölti el, s végül – a veszteség miatt – erős büntudat gyötri. (...) Ha nyernek, akkor azért játszanak tovább, hogy nyerjenek, hiszen «nyerésben» vannak, ha veszítenek, akkor azért, hogy visszanyerjék a veszteségeiket. Ez ördögi kör, melyből nincs kiszállás” (Németh–Vandlik, 2000: 218).

A szerencsejáték-függőség, mint legveszélyesebb szenvedélybetegség

Az előzőekben bemutattuk a szerencsejáték-függőség kialakulását, illetve azt, hogy mikor számít valaki játékszenvedély-betegnek. Mint ahogy a bevezetésben is említettük, jelen cikk szerzője ezt a szenvedélybetegséget tartja a legveszélyesebb függőségnek az addikciók sorában, amit az alábbi tények bemutatásával kívánunk bebizonyítani.

A szerencsejáték-függők körülbelül 50%-a alkohol- vagy drogproblémákkal is küzd, tíz betegből kettőnél pedig mind a két másik szenvedélybetegség is fennáll (Veér – Eröss, 2000). Ez azt jelenti, hogy az esetek túlnyomó többségében a játékszenvedély multiaddikció részeként áll fenn, tehát több függőség együttes kezelésére van szükség, ami rendkívüli módon megnehezíti nemcsak a terápiát, hanem a szenvedélybeteg és családja életét is.

A szerencsejáték-függők öngyilkossági rátája 20%-os, amely még a pszichiátriai betegségek között is extrém magasnak számít (Veér–Eröss, 2000). Tehát minden ötödik szerencsejáték-függő legalább egyszer megkísérel öngyilkosságot. A veszteségek halmozódásával a játékos egyre inkább reménytelennek érzi az életét, amelyből egyetlen menekülésnek az öngyilkosság látszik.

A szerencsejáték-függő – mint akármelyik szenvedélybeteg – rendkívüli hatással van a gyermekei szocializációjára, amely irreverzibilis folyamatok előidézője lehet. Egy gyerek számára az otthon látott minta a természetes, a követendő. Egy szenvedélybeteg szülő nem nyújthat hiteles mintát gyermekének, ez segíti leginkább a betegség újratermelődését (Csernus, 2008). Az ilyen családban felnövekvő gyermek azt látja otthon, hogy a problémák megoldása helyett, vagy feszültségoldásként alkoholt, esetleg drogot fogyasztanak, így meg sem tanulja kezelni a problémáit, hanem ő is ezekhez a szerekek fog nyúlni és ezektől vár segítséget, kiutat. A családban látott attitűdök öröklődnek, majd később felnőve, vagy a saját család alapításakor manifesztálódnak.

A szenvedélybeteg szülők gyakran bántalmazóak is egyben. Ez a bántalmazás nem csak fizikai, hanem verbális és emocionális agressziót is jelenthet, ami a gyerekekből frusztrációt, szorongást válthat ki, hiszen nem érzi magát biztonságban még a saját otthonában sem. A bántalmazott gyerekek rendkívül nyugtalanok, ingerlékenyek és alacsony a frusztrációs toleranciájuk. Előfordulhat, hogy regresszióval védekeznek az agresszió ellen, tehát egy már meghaladott fejlődési szintre csúsznak vissza, bepisilnek, nem mernek beszélni, folyamatosan ölben szeretnének lenni. Ezekben a családokban élő gyerekeknek nagyon sok traumatizáló élményben van részük; gyakran kell végignézniük szüleik veszekedését, esetleg verekedését, amely bizonyos esetekben gyilkosságig is fajulhat. Ezek miatt rendkívül visszahúzódná, esetleg depresszióssá is válhatnak (Kálmánchey, 2001).

A szenvedélybetegek családjában nagyon gyakori az atomizálódás, azaz a családtagok elszigetelődnek egymástól. A gyerekek nem keresik a szenvedélybeteg társaságát, így nem alakul ki a családon belül összetartás, kölcsönös egymásra figyelés, illetve ha ki is alakul, akkor a másik szülő és a gyerekek „összefognak” a szenvedélybeteg ellen (Kálmánchey, 2001).

A szenvedélybeteg szülők a hangulatingadozásaikkal teszik még szélsőségesebbé családjuk, gyerekeik életét. Az egyik pillanatban még jókedvük van és mindent megadnak, megengednek a gyermekeiknek, majd később már ingerlékenyek, agresszívak, türelmetlenek. Ez a gyermekben bizonytalanságot kelt, hiszen nem tudja, hogyan viszonyuljon a szülőhöz, így nem is érzi magát biztonságban vele. Ezeket a vegyes érzelmeket nem tudja magában elrendezni, és ez belső feszültséget okoz nála, esetleg büntudata támad (Kálmánchey, 2001). További belső feszültséget okoz az is, hogy esetleg azt érzi, hogy jobb lenne, ha a szenvedélybeteg szülő nem lenne, sokkal könnyebb lenne az életük, úgy érzi, hogy gyűlöli a saját édesapját vagy édesanyját. Ezeket az érzéseket csak őszinteséggel és rengeteg türelemmel lehet leküzdeni. Le kell ülni a gyerekekkel és meg kell vele beszélni, hogy a szülőnek milyen problémái vannak, és ezeken hogyan lehetne segíteni. El kell neki magyarázni, hogy nem a szülőt gyűlöli, csak azt, amit az alkohol vagy a szerencsejáték előhoz belőle (Fekete, 2005).

A szenvedélybetegségekre jellemző, hogy rendkívül sok pénzt felemésztenek, és az idők folyamán a tolerancia kialakulása miatt ez az összeg folyamatosan csak növekszik, hiszen egyre több és több adagra/dózisra/pénzre van szükség ahhoz, hogy ugyanazt az állapotot elérje a szenvedélybeteg (Eröss, 1997). A szerencsejáték-függőség esetén emésztődik fel a legtöbb pénz, és ez erőteljesen rányomja a bélyegét a család és a gyerekek életére, egzisztenciális biztonságuk is veszélybe kerül. A játékszenvedély-beteg eleinte csak a saját pénzéből játszik, később azonban újabb és újabb forrásokat kell keresnie, hiszen egyre több pénzre lesz szüksége az izgalmi állapotának fenntartásához. Rendkívül leleményes módon képes újabb és újabb pénzforrásokat megtalálni (Veér-Eröss, 2000). Elhordja otthonról a kosztpénzt, lopni, sikkasztani kezd a munkahelyén, eladja a család autóját, nyaralóját, házát. Nem foglalkozik azzal, hogy a gyermekei mit esznek másnap, hogyan és miben járnak iskolába stb.

Tovább növeli a betegség veszélyességét, hogy nincs kifejezetten erre vonatkozó prevenciós foglalkozás az iskolákban (Eröss, 1997). Egy kanadai felmérés szerint a szerencsejáték-függők 45%-a tíz éves kora előtt találkozott először a szerencsejátékkal (www.szulo.hu). Az iskolákban rendszeresen tartanak ilyen jellegű foglalkozásokat a gyerekeknek az alkohol, a drogok és a dohányzás kapcsán is, azonban erről sehol sem esik szó, így talán nem is tudják, hogy milyen súlyos következményei is lehetnek a rendszeres szerencsejátéknak, nem is sejtik, hogy egy szenvedélybetegségről van szó. Nem ismerik sem a betegség tüneteit, sem a megoldási lehetőségeit. Azzal sincsenek tisztában, hogy hol kérhetnek segítséget, nem tudják, hogy kihez fordulhatnak az esetleges kételyeikkel, kérdéseikkel.

Az alábbi kutatási kérdések bizonyítására 3 iskolában végeztünk fókuszcsoportos vizsgálatokat 13-17 éves diákok között, amely kutatásunk eredményeiről a következő fejezetben számolunk be:

- Milyen ismeretekkel rendelkeznek a megkérdezett fiatalok a szenvedélybetegségekről?
- Ismerik-e a játékszenvedély betegséget? Mit tudnak róla?
- Tudják-e, hogy hol kérhet segítséget egy szenvedélybetegséggel küzdő személy?

Iskolásokkal készített fókuszcsoporthos interjúk

Mint ahogy tanulmányunkban már többször említést tettünk róla, az általános és középiskolákban rendszeresen tartanak preventív jellegű előadásokat az alkohol, a dohányzás és a drogok kapcsán, azonban a viselkedési dependenciák, így a szerencsejáték, vagy az internet veszélyeiről sehol sem esik szó annak ellenére sem, hogy a manapság terjedő pókerláz, illetve számítógépes játékok, vagy akár a Facebook használat miatt már az iskolások is egyre veszélyeztetettebbek. Véleményünk szerint a mai tizenévesek nem rendelkeznek kellő ismerettel a szerencsejátékok (és az internet) veszélyeiről, és azzal sincsenek tisztában, hogy hova, milyen szakemberhez fordulhatnak, ha problémájuk adódna belőle. Ennek bebizonyítására fókuszcsoporthos vizsgálatokat végeztünk három iskolában,¹ amelyekben felmértük a gyerekek ismereteit előbb a szenvedélybetegségekről, majd a játékszenvedélybetegségről is. Kíváncsiak voltunk ezek mellett arra is, hogy ők próbálták-e már a szerencsejátékot, illetve, hogy ismernek-e szenvedélybeteget, és hogy tudják-e, hogy hol kérhet segítséget egy olyan személy, akinek ilyen jellegű problémái adódtak.

Először egy városi református gimnázium 9-edik osztályának 8 tanulóival, majd egy falusi általános iskola 8-adik osztályának 8 tanulóival, végül egy városi szakközépiskola 11-edik osztályának 6 tanulóival ültünk le beszélgetni. A 13-17 éves gyerekek között a két nem 50-50%-ban képviseltette magát.² Ebben a fejezetben az ő véleményüket, gondolataikat fogjuk bemutatni.

Ismereteik a szenvedélybetegségekről

A beszélgetés kezdetén minden esetben arra kértük a fiatalokat, hogy saját szavaikkal fogalmazzák meg azt, hogy mit jelent a szenvedélybetegség. A gyerekek erre válaszul a függőségről kezdtek beszélni: *„Minden nap úgy vannak velem, hogy már az nekik kell. Megszokta a szervezetük és anélkül már nem tudnak meglenni”* (16 éves, szakközépiskolás lány), illetve már sorolták is azokat a dolgokat, amiktől függővé lehet válni. A beszélgetések előtt nagyon kíváncsiak voltunk arra, hogy vajon a szerencsejáték-függőséget is fogják-e maguktól említeni; és minden esetben említették is, tehát van valamilyen előzetes ismeretük, amelyet, mint elmondták főleg a média által szereztek meg. Természetesen az alkoholizmust, a dohányzást, illetve a drogokat említették leggyakrabban, azonban az egyik iskolában már a vásárlásmánia, illetve máshol a gyógyszerfüggőség is szóba került.

A legtöbb ismerettel is az alkoholizmusról és a drogokról (főleg a heroinról), illetve a dohányzásról bírtak:

- *„Az alkohol az a másik, ami az agysejteket szétégeti. Meg úgymond az ember élvezi, hogy megmérgezi magát. Agylágyulást okoz. Meg valami vakságot is, nem jut eszembe. Amikor túl sok alkoholt fogyaszt, és a látását elveszti”* (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- *„A heroinra tényleg abszolút rá lehet állni. Arról nem lehet lejönni”* (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- *„Ha egyszer rászoksz, utána véglegesen már úgyse fogsz tudni leszokni. Úgyis fog kelleni”* (16 éves, szakközépiskolás fiú).
- *„Rosszabb, mint a cigi ezerszer”* (17 éves, szakközépiskolás lány).

¹ Jelen vizsgálat 2010-ben készült a szerző szociális munka BA képzésén írt szakdolgozatához. A gimnáziumban és szakközépiskolában készült vizsgálatokat Miskolcon készítettük, míg az általános iskolait Nyírmihálydiban.

² A beszélgetésekre minden esetben egy külön teremben került sor, tanár nem volt jelen ezeken az alkalmakon, amelyeket előzetes beleegyezésükkel diktafonra rögzítettünk. A gyerekeknek nem mondtuk meg, hogy a szerencsejáték-függőséggel kapcsolatban végzünk kutatásokat; a beszélgetés témájául a szenvedélybetegségeket jelöltük meg.

– „*Hát arról már nem tudsz leszokni, egyszer úgy beépül az agyadba. Belövöd magad, pár órát jól érzed magad, felkelsz és mész. Utána megint lövöd magad, mert nem bírod, aztán pont erről van egy film, a Trainspotting. Az nagyon komoly az a film*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).

Arra a kérdésre, hogy ismernek-e szenvedélybeteget, mindenhol igennel válaszoltak, azonban, hogy ki milyen ismer, arra elég eltérő válaszokat adtak. A falusi iskolában és a református gimnáziumban a dohányosokat, az alkoholistákat és a játékszenvedély-betegeket említették, azonban a szakközépiskolában már a drogfüggőket is szóba hozták, ott mindenkinek volt legalább egy olyan ismerőse, aki rendszeresen használ valamilyen illegális kábítószerrel. Úgy gondoljuk, hogy a falusi általános iskola tanulói azért nem említették a drogfogyasztókat, mert odáig ez a szenvedélybetegség csak kisebb mértékben jutott el, a református gimnáziumba járók pedig egy védettebb közösség tagjainak mondhatják magukat, akik esetleg, ha még ismernek is drogfüggőt, nem mernek beszélni róla, mert tartanak a következményeitől, ugyanis szigorúbb erkölcsi hozzáállást tanúsít egy egyházi iskola a nem egyházi fenntartásával szemben.

Ezt erősítette meg az is, hogy a szakközépiskolába járók elmondták, hogy ki hány éve dohányzik, míg a református gimnáziumba járók szóba se hozták a saját szokásaikat.

Ismereteik a játékszenvedélyről

Mint már korábban említettük, a gyerekek minden esetben maguktól hozták fel példaként a szerencsejáték-függőséget, így elmondható, hogy azok a fiatalok, akikkel beszélünk, már mindannyian hallottak erről a betegségről, illetve nagy részük már játszott is valamilyen szerencsejátékot.

Arra a kérdésre, hogy ők kit tekintenek játékszenvedély-betegnek, a következő válaszok születtek a gyerekek körében:

- „*Hát, aki minden nap játszik*” (14 éves, általános iskolás fiú).
- „*Meg, ha valamennyi pénze van, akkor megy a kocsmába és elgépezi*” (13 éves, általános iskolás fiú).
- „*Minden percbe arra gondol*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- „*Az összes pénzét arra költi*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- „*Minden szabadidejét arra, tehát inkább megy kocsmába, mondjuk játékgépezni, mint hogy menne haza a családjához*” (17 éves, szakközépiskolás lány).
- „*Azt várja, hogy mikor nyit már ki a lottózó*” (15 éves, gimnazista lány).
- „*Vagy, hogy alig várja, hogy mehessen a kocsmába és beledobhassa a pénzét*” (14 éves, gimnazista fiú).

Megkérdeztük azt is, hogy mit gondolnak, miért veszélyes a szenvedélybetegség ezen fajtája:

- „*Tönkreteheti a családot*” (14 éves, általános iskolás lány).
- „*A vagyonát is elveszti*” (13 éves, általános iskolás fiú).
- „*Valaki bele is bolondul ebbe*” (14 éves, általános iskolás fiú).
- „*Meg ha már nem tud játszani vagy valami, akkor megöli magát*” (13 éves, általános iskolás fiú).
- „*Az veszi el a legtöbb pénzt*” (15 éves, gimnazista lány).
- „*Megélhetést, azt elveszi. Ha úgy nézzük, a fizetést beledobja, utána miből él, miből eszik, meg a családja is*” (17 éves, szakközépiskolás lány).
- „*Aggressziót okoz*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- „*Tehát ha ő ideges, lehet, hogy nem a gépet veri szét, hanem otthon a feleségét vagy a gyerekét*” (16 éves, szakközépiskolás fiú).

- „*Meg hát akkor, ha valaki azt mondja neki, hogy nem kéne gépezni, és hiába a legjobb barátja, lehet, hogy orrba veri. Utána már úgyse lesz körülötte senki. Lakása se, semmi se. Aztán majd megtalálják meghalva*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).

Nyilvánvalóan ezek a fiatalok rendelkeznek bizonyos szintű ismerettel a játékszenvedélyről, illetve annak hatásáról; ahogy elmondták, főleg a médiából szerezték ezeket az ismereteket. Ez azonban nem elég, szükséges lenne, hogy hamarabb felismerjék azt, ha valaki ilyen problémákkal küzd, és ne csak akkor, ha már a függőség állapotába került, ne csak akkor, ha már „*minden pénzét arra költi*”. Ezeket az ismereteket a későbbiekben a saját életükben is hasznosítani tudják, ha ráébrednek az első jelekre, amit magukon, vagy másokon észlelnek, és tudják, hogy hol kérhetnek segítséget.

Hatalmas problémának tartjuk azt, hogy egyre többen és egyre fiatalabb korban kezdik el, próbálják ki a szerencsejátékot, amiről ők maguk számoltak be. „*Egyszer bedobtam egy százast egy játékgépbe, de nem nyertem, úgyhogy ott is hagytam. Annyira nem érdekelt, csak így kipróbáltam*” (17 éves, szakközépiskolás lány). Az egyik gimnazista fiú 7 éves korától rendszeresen kocsimáskában játékgépezik: „*Kicsi voltam, haverokkal voltam, ők nagyobbak voltak, vittek, aztán mentem én is.*” Ebben az esetben is, mint oly sokszor, a baráti társaságnak, a másodlagos szocializációs szintérnek volt szerepe a szerencsejáték kipróbálásában, illetve rendszeres használatában.

A gyerekek közül a legtöbben azonban nem a játékgépeket próbálták ki, hanem a pókert, amely a média hatására manapság igen népszerűvé vált. Az interneten vannak olyan oldalak, amelyeket a tv-ben is reklámoznak, ahol pénzért lehet pókerezni. Azt sugallják ezekben a reklámokban, hogy a póker segítségével gyorsan és egyszerűen lehet pénzhez jutni, sikeressé, elismertté válni. A reklámok alapján ahhoz, hogy pénzhez jussanak, sikeresek legyenek, az embereknek már ki sem kell tenni a lábukat otthonról, csak néhány kattintás az egész. Ezzel pedig rögtön hatalmas rétegeket tudtak elcsábítani: a sokat internetező és önértékelési problémákkal küzdő fiatalokat, az otthonülő munkanélkülieket, az unatkozó kismamákat, azokat, akik sokat dolgoznak és nincs idejük esténként kimozdulni, vagy azokat, akik szeretnének könnyen és gyorsan pénzhez jutni, tehát szinte mindenkit. Véleményünk szerint ez hatással van a szerencsejáték-függők növekvő számára is. A gyerekek között is volt olyan, aki meglátta ezt a problémát: „*Meg mostanában a tv-be is meg mindenhol egyfolytában a pókert nyomják, és akkor csodálkoznak az emberek, hogy még játszanak is. Mondjuk én is szoktam pókerezni ilyen ingyenes játékokon, de nem az, hogy már neten is pénzbe játszanak*” (16 éves, szakközépiskolás lány).

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a gyerekek felismerték a problémát, azonban vajon a megoldással is tisztában vannak? Az elkövetkezőkben erre keressük a választ.

Ismereteik a szenvedélybeteg ellátórendszerrel

A fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetés során kíváncsiak voltunk arra is, hogy mit gondolnak, segítségre szorul-e egy szenvedélybeteg. A válaszaik nagyon eltérőek voltak:

- „*Persze*” (15 éves, gimnazista lány, 13 éves, általános iskolás fiú).
- „*Némelyik része igen*” (17 éves, szakközépiskolás lány).
- „*Most őszinte leszek, azt mondanám, hogy saját csapdájuk, minek mentek bele*” (17 éves, szakközépiskolás fiú).
- „*De amíg nem ismerik be, hogy szenvedélybeteg, addig te úgyse tudsz mit tenni*” (16 éves, szakközépiskolás fiú).

Ezekből a válaszokból látszik, hogy milyen sokféleképpen gondolkodnak a gyerekek a szenvedélybetegekről: van, aki teljesen természetesnek veszi azt, hogy segítségre szorulnak, van, aki a saját felelősségükről beszél, hogy nem érdemlik meg a segítséget, mivel saját maguknak okozták a bajt, míg olyan is van, aki felismerte, hogy addig nem nyújthatunk

segítségét, amíg be nem ismerték, hogy problémájuk van, és nem akarnak változtatni rajta. Az egyházi gimnáziumba járók között teljesen természetes volt, hogy segíteni kell azokon, akik ilyen problémákkal küzdenek, míg a szakközépiskolások körében már különböző előítéletek merültek fel, számukra nem volt természetes a segítségnyújtás.

De ha már eljut valaki odáig, hogy segítséget kér, akkor milyen segítségre van szüksége? Mi lehet hatékony segítség? A gyerekek szerint elsősorban lelki támogatásra, illetve szakemberekre van szüksége egy szenvedélybetegnek. De hogy kik ezek a szakemberek? A református gimnáziumban a pszichiátert javasolta az egyik lány, ám más rácsáfolt, hogy „*az nem arra való*”, így ők nem tudtak ebben a kérdésben megegyezni. Az általános iskolás diákok a pszichológust ajánlották, míg a szakközépiskolába járók már mindkét szakemberről magabiztosan állították, hogy hatékony segítségnek bizonyulna.

Tehát a gyerekek a szakemberek közül kizárólag a pszichológust és a pszichiátert említették meg, semmilyen más szakembert sem tudtak említeni annak ellenére sem, hogy tudták, hogy a cikk szerzője szociális munka szakos hallgató volt. Ez megerősítette bennünk azt a felvetést, hogy az emberek kevés ismerettel rendelkeznek a szociális munkások tevékenységéről.

Arra a kérdésre, hogy hol kérhet még segítséget egy szenvedélybeteg, az elvonót mindenhol megemlítették, illetve azt mondták, hogy utánanéznének az interneten, tehát semmilyen konkrét ismeretük nem volt azokról az intézményekről, ahová ilyen problémával fordulni lehet.

Egy általános iskolába járó fiú a hipnotizációt, illetve a gumiszobát említette, amely szerinte hatékony segítség lehet, az egyik szakközépiskolás fiú az Esperalról beszélt, amely az alkoholistáknak segíthet, illetve az egyik református gimnáziumba járó lány felhozta az önszegítő csoportokat, azonban csak annyit tudott róluk mondani, hogy léteznek. Az egyik gimnazista fiú szerint a lebeszélés is hatékony segítség lehet: „*A lebeszélés az hat, mert apukám cigizett és anyukám kérte, hogy szokjon le és leszokott*” (15 éves, gimnazista fiú).

A segítségnyújtás kérdésében igen kevés ismerettel rendelkeztek a megkérdezett gyerekek. Nem ismerték sem a segítő szakembereket, sem azt a segítő hálót, akik a szenvedélybetegekkel foglalkoznak. Felvilágosítást kellene tartani nekik ezekről, hiszen számos olyan hely van, amelyről egyáltalán nincsenek ismereteik. Nem hozták szóba sem a drogambulanciákat, sem a pszichiátriákat, sem a lelki-segély telefonokat, sem a segítő szakembereket, sem a bentlakásos intézményeket, de még a családsegítőket sem, illetve amiről tudnak, arról sem voltak egzakt ismereteik.

A gyerekek mindhárom iskolában felhozták a közösség, a barátok segítő erejét: „*Vagy mondjuk neki, hogy ne pókerezzen vagy mit tudom én, hanem jöjjön ki és fusson velünk vagy focizzon. Tehát, hogy mindenféleképpen próbáljuk onnan elvonni*” (16 éves, szakközépiskolás lány).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy jelen kutatás bebizonyította, hogy bár az általam megkérdezett fiatalok ismerik a játékszenvedélyt, részben tisztában vannak annak veszélyeivel is, ám nem tudják, hogy hogyan lehet időben felismerni azt, hogy ha valakinek problémája adódhat a szerencsejátékból, és azzal sincsenek tisztában, hogy ilyen esetben hol kérhetnének segítséget, ezért szükséges velük elbeszélgetni erről és felvilágosítani őket.

Nagyon jól felismerték a betegség családra és az anyagi helyzetre gyakorolt hatását, azonban még számos olyan területe van az életnek, amelyet nem hagy következmények nélkül az, ha valaki játékgépezik, és ezeket nem említették meg, szükséges lenne informálni a fiatalokat a további következményekről is. Feltétlenül fel kell őket világosítani a játékszenvedély-betegség veszélyeiről, hatásáról a család életében, az ember kapcsolatrendszerében, továbbá, hogy a szenvedélybetegségek halmozódása figyelhető meg, illetve, hogy milyen gyakori az öngyilkosság stb. Ismereteik bővítésére szükséges lenne számukra a témában prevenciók foglalkozásokat tartani.

Összegzés

„Úgy kezdődik, mint egy egyszerű játék...” – szöveg a tanulmányunk kezdőmondata, de ahogy felvázoltuk, nem mindig végződik úgy.

Bár Magyarországon még nagyon kevés kutatás készül a patológiás szerencsejáték prevalenciáját illetően, azt biztosan tudjuk, hogy százezrek szenvednek ebben a betegségben, és ez a szám évről évre megközelítőleg negyedével nő (Veér–Eröss, 2000; Demetrovics, 2008; Gurbán, 2009). Hiába ez a hatalmas arány, hazánkban a mai napig a prevenció programok megszervezésekor elsősorban az illegális szerek használatának megelőzésére koncentrálnak, a viselkedési addikciókkal; játékszenvedéllyel, internetfüggőséggel kapcsolatos prevenció szinte teljesen hiányzik az iskolákból (Demetrovics, 2008). Azonban szükség lenne rájuk, hiszen a manapság a fiatalok körében egyre dominánsabbá válik a póker és a számítógépes játékok iránti érdeklődés, ami miatt könnyen a függőség csapdájába eshetnek. Tanulmányunkban bemutattuk a szerencsejáték-függőséggel kapcsolatos legfontosabb kutatási eredményeket, majd felvázoltuk azt, hogy miért tartjuk ezt a betegséget a legveszélyesebb szenvedélybetegségnek, amelynek kapcsán több szakember vizsgálati eredményét is ismertettük.

Kiemeltük a prevenció hiányát, mint veszélyességi faktort is, amelyet fókuszcsoporthoz vizsgálatainkkal támasztottunk alá. Ezt a vizsgálatot három iskolában végeztük el 13-17 éves diákok között, és kiderült számunkra, hogy a gyerekek bár rendelkeznek bizonyos szintű ismerettel a szerencsejáték veszélyeiről, azonban nincsenek tisztában számos lényeges dologgal, többek között nem tudják, hogyan lehet időben felismerni ha valakinek problémája adódott a szerencsejátékból, és azt sem, hogy milyen szakemberekhez, intézményekhez fordulhatnának probléma esetén.

Kutatásunk folytatásaként megvalósítjuk a jelen cikkben hiányként jelzett játékszenvedély prevenció órát, majd annak eredményeiről egy következő tanulmányban számolunk be.

Tanulmányunkat egy Dosztojevszkij idézettel zárjuk, amely pontosan ábrázolja azt, amit egy szerencsejáték-függő érez; az ambivalenciát, hogy tudja, hogy nem helyes, amit tesz, ám mégis játszik tovább, és azt a halogatást, amely minden játékos életében jelen van, a „most még utoljára egyszer” érzést.

„Egyébiránt ma már késő van, de holnap... Oh nekem előérzetem van, s ez nem lehet másképpen! Van most tizenöt aranyom, pedig kezdtem én már tizenöt forinttal is. Ha óvatos leszek... Hát csakugyan olyan gyerek vagyok én? Hát nem látom én be magam is, hogy elveszett ember vagyok? De miért ne tudnék újjászületni? Csak egyszer életemben legyek számító és türelmes – és minden megvan! Csak egyszer legyen erős akaratom s egy óra alatt megváltoztatom a sorsomat. Fődolog az erős akarat! (...) Holnap – holnap végzünk!”

(Dosztojevszkij: A játékos)

Felhasznált irodalom

- ANDORKA RUDOLF (2001): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó
- BAGDY EMŐKE dr. (1986): *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest, Tankönyvkiadó
- BUDA BÉLA (1995): *Szenvedélyeink*. Budapest, SubRosa Kiadó
- CSERNUS IMRE dr. (2008): *Ki nevel a végén?* Budapest, Jaffa Kiadó
- DEMETROVICS ZSOLT (2008): Szerencsejáték és kóros szerencsejáték Magyarországon. *Psychiatria Hungarica*. 2008/23. 336-348.
- DOSZTOJEVSZKIJ (é. n.): *A játékos*. Budapest, Dekameron Könyvkiadó
- ERÖSS LÁSZLÓ dr (1997): *Játék életre-halálra*. Budapest, Magyar Mediprint Szakkiadó
- FEKETE PÉTER (2005): *Szerencsejáték életre-halálra*. Budapest, L'Harmattan Kiadó

- GEREVICH JÓZSEF (2000): Az addiktológia spektruma. In: NÉMETH ATTILA - GEREVICH JÓZSEF (2000) (szerk.): *Addikciók*. Budapest, Medicina Könyvkiadó 9-18. oldal
- GURBÁN GYÖRGY (2009): Forog a kerék. *Debreceni Disputa*. 2009/11-12. 51-52.
- HAND, I. – KAUNISTO, E. (1988): Játékszenvedély. In: LAKATOS MÁRIA (szerk.) (1988): *Korunk szenvedélybetegségei*. Budapest, Közművelődési Információs Intézet 18-24.
<http://www.szulo.hu/kids/k13/exk13.htm> (utolsó letöltés ideje: 2009. 10. 12.)
<https://bet.szerencsejatek.hu/Info/html/kj.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2009. 12. 28.)
<http://www.jogoremoto.pt/docs/extra/BxiaE7.pdf> (utolsó letöltés? 2012. 03. 28.)
- KÁLMÁNCHEY MÁRTA dr (2001): Nevelőszülőnél élő gyerekeknél előforduló pszichés problémák. *Család, gyermek, ifjúság*. 10/2. 24-29.
- LAKATOS MÁRIA (szerk.) (1993): *Szerencsejáték szenvedély-betegség*. Budapest, Szerencsejáték Felügyelet
- MÉREI FERENC – V. BINÉT ÁGNES (1978): *Gyermeklélektan*. Budapest, Gondolat
- NÉMETH ATTILA – VANDLIK ERIKA (2000): A kóros játékszenvedély: Minden vagy semmi! In: NÉMETH ATTILA – GEREVICH JÓZSEF (szerk.) (2000): *Addikciók*. Budapest, Medicina Könyvkiadó 216-230.
- SOMLAI PÉTER (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina
- VEÉR ANDRÁS – ERŐSS LÁSZLÓ (2000): *Fortuna szekerén. Szerencsejáték kultúra a magyar társadalomban és a játékszenvedély-betegség*. Budapest, Animula Kiadó
www.szf.hu (utolsó letöltés ideje: 2009. 10. 26.)

Szabó Anita:

Az integrációs folyamat megvalósulása egy szabolcsi településen

A XXI. század égető problémája az integráció kérdése a romák iskoláztatásával kapcsolatban. Az elmúlt évtizedekben számos kutató foglalkozott a romák iskolázottságának témakörével. Nagyszámú vizsgálat, tanulmány, esetleírás készült már annak érdekében, hogy megismerjük ennek a népcsoportnak az életét, az életüket befolyásoló tényezőket, és azt, hogy ezeket az embereket milyen mértékig érinti a diszkrimináció illetve integráció kérdése. Legtöbb esetben a kutatók azt vizsgálják, hogy mi magyarázza a cigánygyerekek iskolai kudarcait. Számba veszik hagyományukat, kultúrájukat, családi körülményeiket, melyekből következtetéseket vonnak le.

Tanulmányom elkészítése során nem az állt a fókuszpontban, hogy miért nem tanulnak tovább, és hogy miért maradnak ki ezek a fiatalok az oktatási rendszerből, hanem az, hogy minek köszönhetik egyre magasabb iskola végzettségüket, valamint kinek van ebben domináns szerepe, és milyen módon befolyásolja a leendő roma értelmiségiek továbbtanulási szándékát. Ennek tükrében kutatásom témája a sikeres hodászi romák és a Görög Katolikus Cigány Egyházközség kapcsolata volt. Arra kerestem a választ, hogy a hodászi roma lakosok körében milyen szerepet játszik a fent említett intézményrendszer, és hogy mennyire befolyásolja az iskolai végzettséget?

Vizsgálatom során olyan romákkal készítettem interjúbeszélgetéseket, akik többségében első generációs értelmiségi családba születtek, így kiinduló helyzetükben csak minimális erőforrásokkal rendelkeztek. A szociokulturális hátrányok azonban nem akadályozták meg őket abban, hogy sikeres iskolai pályát fussanak be. A sikerhez vezető utat kapcsolati hálójuk segítségével és saját erőfeszítéseik árán voltak képesek megtenni az általam vizsgált hodászi oláh-cigányok. Az elemzésbe azok a sikeres roma személyek kerültek, akik az általam támasztott kritériumszintnek megfeleleltek, ami jelen esetben az érettségi léte volt. Így kutatásomban részt vettek az érettségivel rendelkezők és a felsőoktatásban jelenlevő hodászi romák. A vizsgálat több generáció vizsgálatára terjedt ki.

Jelen tanulmányban kutatási eredményeim bemutatására törekszem, melyet három nagy témakör köré csoportosítottam. Elsőként a megkérdezettek családi hátterét, gyermekkori jellemzőjét vizsgáltam, majd iskolai karrierpályájukat, iskolai életútjukat, kapcsolati hálójukat, és végső soron a sikereket és kudarcokat elemeztem életükben.

Történeti áttekintés

Pontos fogalom-meghatározást nem szoktak használni annak megismerésére, hogy kit tekintünk cigánynak. „Van, aki nemzetiségként, van, aki etnikumként, van, aki kulturális csoportként, van, aki társadalmi osztályként, van, aki egyszerűen deviáns társadalmi csoportként említi őket” (Szuhaý 1999: 12).

A 18. század elejétől egyre elfogadhatatlanabbá vált a romák szokásrendje és a társadalomba való betagothatalanságuk. Az állam úgy vélte, hogy a cigányok vándorló életmódja nem fér össze a társadalmi elvárással. Így a hagyományos roma közösségek felszámolására, szokásaik elhagyására kényszerítették a roma népességet. A társadalmi beillesztés helyett a cigányság azonban a kormány ellen fordult. A kormány célja a cigányság elüldözése volt, de ennek ellenkezője történt. Megerősödtek. Ekkor alakult ki a „jó cigány” és „rossz cigány” szókapcsolatok bevezetése, melynek hatására kialakult a cigánysággal szembeni előítéletes gondolkodás a társadalomban (Mezey 2001).

A II. világháború után Magyarországon nem volt kifejezetten tilos a cigányság kutatása, de csak azokat a kutatási eredményeket részesítették előnyben, amelyek az asszimilációs politikát támogatták és kutatásukkal igazolták az asszimilációs folyamatot. A Magyar Szocialista Munkáspárt - 1961-es határozata alapján - a cigányság teljes asszimilációját és társadalmi felzárkóztatását kívánta végrehajtani (Csongor – Bódi – Kovalcsik 2001).

A hatvanas években Magyarországon jelentős változás lépett életbe a romákkal kapcsolatos politikában, hiszen a korábbi erőszakos asszimilációt a támogató asszimiláció váltotta fel. Az asszimiláló folyamatot jól bizonyítja az 1961-es párthatározat, mely a cigányság beillesztését állami feladattá tette. Úgy vélték, hogy meg kell akadályozni minden olyan törekvést a cigányság körében, ami megnehezítené beilleszkedésüket. Ez nem jelentett mást, mint megfosztani őket a nyelvüktől és kultúrájuktól (Szuhay 1999).

Az 1979-es párthatározat változtatott valamelyest a cigányok társadalmi státuszán. Ekkor jelenik meg a beillesztés két módja. „Az asszimiláció a többséggel való teljes azonosulást, az integráció az etnikai sajátosságok megőrzésének igényét jelenti” (Szuhay 2001: 15). De ez sem tette könnyebbé a cigányság helyzetét.

2002-ben a szocialista – liberális kormány hatalomra kerülésével egy olyan diszkrimináció ellenes politikát ígért, melyben társadalompolitikai eszközökkel segíteni kíván a magyarországi romák helyzetén (Majtényi – Majtényi 2005).

Ez a diszkrimináció ellenes politika átalakult esélyegyenlőségi politikává. Ennek eredményeként létrejött az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV törvény. E törvény 8. §-nak értelmében közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek minősül az olyan rendelkezés, amelynek eredményeként egy személy vagy csoport valós vagy vélt nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozása miatt részesül kedvezőtlenebb bánásmódban, mint amelyben más, összehasonlítható helyzetben lévő személy vagy csoport részesül, részesült vagy részesülne. E törvény lehetővé tette a diszkrimináció mentességet, melynek segítségével próbálják a cigányság integrációját végrehajtani a társadalomban.

Összességben elmondható, hogy a cigány kisebbség évszázadokon át ki volt rekesztve társadalmunk életéből. Életüket a folyamatosan változó politika befolyásolta. Ezek a külső erők anélkül avatkoztak be életükbe, hogy ebben a folyamatban a cigányság részt vett volna.

A 21. században különböző integrációs programok valósultak meg annak érdekében, hogy a cigányság minél jobban be tudjon illeszkedni a társadalomba. Ezek az integrációs programok legtöbb esetben azonban nem hozták meg a várt eredményt. Legtöbb esetben tovább folytatódik az a kirekesztő folyamat, mellyel a szegregációt erősíti az állam, nem pedig az integrációt.

„Belőlem sem lett volna az, aki vagyok, ha nem tartozok az egyházhoz”

A mélyinterjú vizsgálatomban arra kértem meg interjúalanyaimat, hogy meséljenek életükről. Gyermekkorukról, iskolai karrierjükéről, jövőképükről, kapcsolati hálójukról, illetve, hogy mi motiválta őket a tanulásban. Így tanulmányom elemzésében ezeket veszem sorra a következőkben.

Az adatbázisomat alkotó személyek átlagéletkora 26 év volt. Az idősebb roma generációkhoz tartozók hiányoznak, mivel a mintába való kerülés feltétele a magas iskolai végzettség volt. Kutatásom a hólabda módszeren alapult, így a személyes ajánlások alapján alakult ki adatbázisom. Az általam végzett kutatás nem reprezentatív, hiszen sem a roma identitás, sem az általam felállított sikeresség kritériumai nem egyértelműek.

A tanulmány végén található mellékletben megtalálható az a táblázat, melyet a vizsgálatomban résztvevő személyek adataiból készítettem.

Család, családi háttér, gyermekkori jellemzők

A szocializáció első színtere a család. A szocializációs folyamat a születésünkkel kezdődik és halálunkig tart. A folyamat a felnőtté válást, a személyiség fejlődését határozza meg. A szocializáció során a felnőtté váló fiatal nem tudatosan dolgozza fel a környezeti hatásokat, így sajátítja el mindazokat a szerepeket, értékeket, viselkedéseket, képességeket, készségeket, amelyek azokra a csoportra jellemzőek, ahová tartoznak, vagy tartozni szeretnének (Nagy 2007).

A megkérdezett sikeres romák túlnyomó többsége (9 fő) saját családjában nevelkedett, 1 fő pedig állami gondozottként nőtt fel. Válaszadóim közül nyolcan a vizsgált településen éltek meg gyermekkorukat, míg a másik két megkérdezett nem ezen a településen. Egyikük házasság révén került a településre évekkel ezelőtt, a másik alanyom pedig, volt állami gondozottként került vissza családjához a vizsgált településre. A továbbiakban így csak azokat a személyeket vizsgálom település szinten, akik Hodászon töltötték gyerekkorukat. Ennek tükrében elmondható, hogy mind a nyolc válaszadóm gyermekkori lakóhelye szegregált településrészen helyezkedett el. Ez a telep az akkori cigánytelepnek felelt meg, melyet korábban *Kolerásnak* nevezett területnek is minősítettek, mivel ott volt a falu dögkútja (Juhász 2004). Ez a szegregált rész zömmel vagy teljes egészében csak romák lakta településrész volt.

Húszas éveik elején járó interjúalanyaim nem tudták oly módon megfogalmazni gyermekkori körülményeiket, mint az idősebb generáció tagjai. Válaszadóim fele többé – kevésbé átlagosnak vagy jónak, és ugyanennyien kifejezetten rossznak vagy szűkösnek ítélték meg gyerekkori életkörülményeiket.

„Anyagi helyzetünk gyerekkoromban átlagos volt, nem voltak nehézségeink úgy emlékszem. Egy hónapra jövedelmünk néha szűkösen is, de mindig elég volt.” – 1. sz. interjúalany

„Jövedelmünk nem volt elég egy hónapra, sokat kellett nélkülöznünk.” – 2. sz. interjúalany

„Gyerekkoromban dehogy volt elég a jövedelmünk. Ha nem lett volna nagyanyánk éhen haltunk volna. Nekünk mindenért meg kellett küzdeni.” – 6. sz. interjúalany

Azok, akik átlagosnak mondták életkörülményeiket, jobb lakókörnyezetről is beszámoltak. Általában 2 szobás – konyhás lakásokat említettek. Azok, akik rossznak minősítették körülményeiket, azok a tipikus „CS¹” lakásokat mutatták be, amelynek komfort fokozata igen alacsony, vagy komfort nélküli, szoba – konyhából állt.

„Gyerekkoromban „Cs” lakásban éltünk. Majd később lett bővítve egy szobával, előszobával és egy előtérrel. Nagyon szegényesen éltünk.” -10. sz. interjúalany

A legtöbb családban a szülőknek vagy legalább az egyik szülőnek volt folyamatos munkája, hiszen a rendszerváltás előtti időszakban szüleik még a” fekete vonattal”² jártak dolgozni Budapestre.

„A cigányok akkor Pestre jártak dolgozni és ingáztak. Havonta egyszer jöttek haza.” - 6. sz. interjúalany

A roma hagyományokhoz leginkább kötődő két interjúalanyom számolt be arról, hogy édesanyjuk nem járhatott iskolába és nem járhatott dolgozni, hiszen az asszony dolga a ház körüli feladatok ellátása volt.

„Apám keresett csak, anyám nem dolgozhatott. Régen a cigányasszonyoknak nem volt munka, csak alkalmi munkából éltek, ami csak ősszel vagy tavasszal volt.” - 6. sz. interjúalany

¹ Csökkent értékű lakások, alacsony komfortfokozattal

² A fekete vonat Szabolcs – Szatmár – Bereg megyéből – Budapestre szállította a romákat dolgozni. Vasárnap indult Budapestre, és pénteken indult vissza Szabolcs megyébe.

„Édesanyám analfabéta volt. Nagymamám nem engedte iskolába, mert otthon kellett maradnia, főzni, mosni, takarítani és családot nevelni. De egy bölcs asszony volt, aki az egész családot irányítani tudta.” – 10. sz. interjúalany

E két megkérdezett az idősebb generációhoz tartozik, ezért feltételezem, hogy a hagyományokhoz az ő családjuk még jobban ragaszkodott, mint manapság.

Válaszadóim közül senki nem számolt be arról, hogy szüleik egyáltalán nem dolgoztak volna. Hosszú ideig fennálló munkanélküliség, állandó nélkülözés nem volt jelen az életükben, hiszen szüleik a rendszerváltás előtt folyamatos munkaviszonyban álltak, amikor interjúalanyaim gyerekkorukat élték.

„Anyukámnak 8 osztálya volt. Leginkább otthon volt, háztartásbeliként. De sokszor besegített apukámnak a festésben. Apukám szakmunkás volt, szobafestőként dolgozott. Mindig is a szakmájában dolgozott. Körülbelül. 42 évig festett. Most már betegsége miatt nem tud dolgozni.” - 3. sz. interjúalany

„Nem kellett nélkülöznünk semmit, mert édesapám soha nem ült otthon, hanem mindig eljárt dolgozni, hogy mindent meg tudjon nekünk adni. Ment éjszakai és nappali műszakban is dolgozni.” - 5. sz. interjúalany

Valamennyi alanyom a családok anyagi körülményeitől függetlenül, a család érzelmi szempontból való megítélését jónak tartotta. Legtöbbször meleg, érzélem gazdag családi légkörről számoltak be, ahol mindig számíthattak egymásra.

„Kis családias légkörben nőttünk fel. Voltak kisebb- nagyobb veszekedések, de harmóniában éltünk egymással.” – 3. sz. interjúalany

Emellett természetesen beszámoltak időnként felmerülő konfliktusokról is, mely teljesen normális dolog egy – egy család életében. A legtöbb családot a kisebbségi lét, a szegénység, az időnként kialakuló pénzhiány még erősebbé tette és összekovácsolta.

„Bármilyen szegénységben is nőttünk fel, nagyon nagy volt a szeretet, az összetartás, a békeség. Nem volt luxus, mégis boldogak voltunk. Ami a mai világban nincs meg” – 6. sz. interjúalany

Összességben elmondható, hogy a sikeres roma interjúalanyaim gyermekkorukban hátrányos helyzetből indultak, hiszen egytől - egyig a helyi cigánytelepen éltek. Megfigyelhető azonban, hogy felnőttkorukra csak kevesen jutottak el az asszimilációs folyamat olyan magas fokára, hogy kikerüljenek abból a közegből, ahol gyerekként éltek. Legtöbbször még mindig abban a házban élnek, ahol gyermekkorukban. Ugyanakkor, az akkori telepi viszony mára már nem jellemző, hiszen a település azon része is integrálódott. Válaszadóim közül egy személy számolt be arról, hogy ő már gyerekkorában is arra vágyott, hogy kikerüljön a cigánytelepről. Házasságkötése után erre lehetősége is adódott, így elköltözött az említett településrészről.

„A testvéreim gondolkodását nem fogadtam el. Anyukám is mindig mondta, hogy túl okos vagy, mindig mindentől többet akarsz. Amikor 9 – 10 éves voltam, akkor mondtam anyukámnak, hogyha én felnövök, nem akarok ilyen életet élni, mint te. Én szeretnék tanulni, és nem fogok cigányhoz menni. (...) Mondtam, hogy ha én egyszer a cigánytelepről kimászok, soha többé nem megyek oda vissza.” - 6. sz. interjúalany

A húszas éveik elején járó válaszadóim számoltak be jobb életkörülményekről, mind gyerekkorukat tekintve, mind mostani helyzetükre vonatkozóan. Az idősebb generációhoz tartozók azonban jóval szerényebb, szegényebb körülményekre emlékeznek vissza gyerekkorukra, azonban mostani helyzetüket ők is jobbnak ítélik meg. Ez köszönhető részben a hagyományoktól való eltávolodástól, mely alatt értem, hogy már a nők is dolgozhatnak, - mert a roma hagyományok nem tiltják -, illetve egyre magasabb iskolai végzettségüknek, mellyel jobban fizető állásukhoz tudnak jutni.

A másik fontos momentuma ennek a résznek, hogy egy alanyom kivételével mindenki boldog, harmonikus családi légkörről számolt be gyerekkoráról. Ennek léte nagyon fontos, hiszen ahogy már említettem, a család az első szocializációs színtér, ahol a gyerekek elsajátítják a felnőtté váláshoz szükséges kompetenciákat. Véleményem

szerint ahhoz, hogy a későbbiekben az ember kiegyensúlyozottá, érzelem gazdag felnőtté váljon, egy szeretetteljes családi légkörre van szüksége.

Iskolai életút

Vizsgálati anyagom elemzésének következő szakasza a válaszadóim életútja. Ebben a részben feltárom iskolai pályájukat, kapcsolati hálójukat, illetve, hogy kinek volt domináns szerepe továbbtanulási szándékukban.

Kutatásom során olyan életeseményeket, történéseket, sikereket kerestem, melyek elősegítették alanyaim iskolai pályájuknak fejlődését. Emellett kiemeltem azokat a töréspontokat is, amelyek megváltoztatták, megnehezítették interjúalanyaim életét. A rajzokból azonban jól látható, hogy megkérdezetteim leginkább sikerekről számoltak be és kevés dolgot tartanak kudarcnak.

Az adatbázisomba került résztvevők túlnyomó többsége első generációs értelmiségi (8 fő), és kis részük (2 fő) született másodgenerációs értelmiségi családba.³ A szülők többsége legfeljebb szakmunkás végzettséggel rendelkezik, de a legtöbb szülőnek legfeljebb 8 osztálya, vagy ennél alacsonyabb iskolai végzettsége van. Két megkérdeztem említette, hogy édesanyja analfabéta volt.

Az általam vizsgált településen évtizedek óta két óvoda működik. Az egyik óvodába csak a helyi cigánytelepen élő roma származású gyerekek jártak, a másik óvodába pedig a nem roma származású gyerekek. A kutatásomban részt vevő nyolc fő közül, mindenki az úgynevezett „cigány óvodába” járt. Vizsgálatom során próbáltam választ keresni arra, hogy miért volt szükség két óvoda fenntartására, hiszen a település lélekszámából adódóan erre nem lett volna szükség. Legtöbbször azt a választ adták erre a kérdésemre, hogy korábban a helyi romák nem beszélték a magyar nyelvet, mivel családjukban cigány nyelven folytak a beszélgetések, így szükség volt egy olyan intézményi háttérre, amelynek segítségével kellőképpen elsajátíthatták a magyar nyelvet.

Kemény István tanulmánya szerint az oláh-cigányok nyelvhasználatára a kétnyelvűség jellemző, más szóval a *diglosszia*. Ennek jelentése, hogy másként beszélnek például a családban, különböző közösségekben, hivatalos helyeken. Cigány közösségekben cigányul, magyar közegben magyarul. A kettőség abból a szempontból is megjelenik, hogy gyakran egy mondaton belül változtatják a nyelvet. Réger Zita (é.n.) ezt úgy jellemzi, hogy „az egyik nyelv a csoporton belüli intim, családi kommunikáció eszköze, a másik a formálisabb, hivatalos jellegű társalgásé” (Kemény é.n.: 28).

Ennek eredményeként, amikor a gyerekek bekerültek az oktatási – nevelési intézményekbe, olyan szociokulturális hátrányokkal kellett szembenéznük, melyet csak ily módon tudott kezelni a település. Tehát a „cigány óvoda” feladata, hogy a magyar nyelvet elsajátíttassák a roma gyerekekkel, hiszen az általános iskolában vegyes összetételű osztályok működnek. Mások véleménye szerint azonban nem a nyelvi hátrányok kiküszöbölése volt a cél, hanem a tudatos szegregáció. A válaszok megismerése után továbbra is megmaradt bennem a kérdés, hogy miért volt szükség két óvodára, hiszen a gyerekszám nem indokolta.

Az interjúbeszélgetésekből kiderült, hogy minden megkérdezett a helyi általános iskolában kezdte meg tanulmányait. Ebben a közegben már vegyes osztályok működtek, ahol a nem roma és roma származású gyerekek együtt folytatták iskolai tanulmányaikat.

A vizsgálatomban résztvevők középiskoláinak típusát tekintve legtöbbször szakközépiskolába jártak, négyen pedig olyan iskolába mely szakközépiskolaként és gimnáziumként funkcionál. Középiskolai tanulmányaikat Szabolcs – Szatmár – Bereg megye különböző pontjain kezdték el, és fejezték be interjúalanyaim.

³ Első generációs értelmiségnek azt a személyt tekintetem, akinek szülei nem rendelkeznek legalább középfokú végzettséggel

Mivel a válaszadók túlnyomó többsége elsőgenerációs értelmiségi családból származik, úgy véltem kutatásom során érdemes megnézni, hogy ki, illetve mi motiválta roma alanyomat a továbbtanulásban. Itt leginkább a szülői magatartásokra voltam kíváncsi, mely segítette vagy gátolta kérdeztem iskolai ranglétrán való feljebb jutását. Egy személy kivételével a család támogatásával tanulhattak tovább, mely hol elvi, hol anyagi támogatás formájában jelenik meg. A legtöbb első generációs értelmiségi családnál úgy vélték a szülők, ahhoz, hogy jobb életük legyen, és ki tudjanak törni abból az életből, amiben élnek, ahhoz tanulniuk kell a fiataloknak.

„A továbbtanulásra szüleim ösztönöztek, mert mindig is jól tanultam, de én is szerettem volna, mert szeretnék kiemelkedni.” – 5. sz. interjúalany

„Nagyon sok mindent köszönhetek édesanyámnak. (...) De ezért van bennem egy bizonyítási kényszer is édesanyám és édesapám felé, hogy nem volt mihaszna, hogy foglalkoztak velem, és az a sok pénz, amit rám áldoztak. Annak tényleg volt értelme.” – 10. sz. interjúalany

A szülői motiváció mellett természetesen minden vizsgálatomban résztvevő személy is szerette volna felsőfokú tanulmányait elkezdeni. Egyrészt a jobb élet reményében, a magasabb kereseti lehetőség miatt, másrészt példamutatás gyanánt, illetve kitörni akarásuk végett akartak tanulni.

„(...) nehéz a megélhetés itt Magyarországon. Ezért szerettem volna továbbtanulni. Nem csak a pénz ösztönzött, hogy továbbtanuljak, hanem ez alap, hogy tovább kell tanulni. A roma gyerekeknél nem sokan mennek tovább tanulni. Szerettem volna kiválni a roma gyerekek közül. Szerettem volna megmutatni, hogy érdemes továbbtanulni. (...) Ezzel is gyarapítom a családot, a család nevét is, hogy én egyetemre járok. Szeretnék példát mutatni a roma gyerekeknek, hogy ők is ezt az utat válasszák.” – 4. sz. interjúalany

A másodgenerációs értelmiségi családba született alanyaimnak nem volt kérdéses a továbbtanulás. Hiszen a szüleik is elvárták tőlük, illetve ők maguk is abba a közegbe születtek, ahol a tanulást, a fejlődést, a kitörni akarást látták életük során.

Válaszadók közül legtöbben a szociális szféra szakmáit választották, mely jelen esetben a szociális munka és a szociálpedagógia. A különböző interjúrészletekből kiderült, hogy minden válaszadóm a többi roma társán szeretne segíteni, és ehhez szükség van e területen a fejlődésre.

„Azért a szocpedet választottam, mert mindig is a romákkal szerettem volna foglalkozni és a szociálpedagógus foglalkozhat romákkal. Gyakorlati helyemet mindig úgy választottam, hogy romák között legyek, szeretnék a romáknak példamutató lenni, hogy hogy is, mint is ki lehet jutni, ki lehet törni, hogy pénz legyen.” – 4. sz. interjúalany

A fiatalok nagy része nem szeretne a vizsgált településen maradni, mert nem látnak lehetőséget, sem munka szempontjából, sem a biztos egzisztenciális háttér tekintetében.

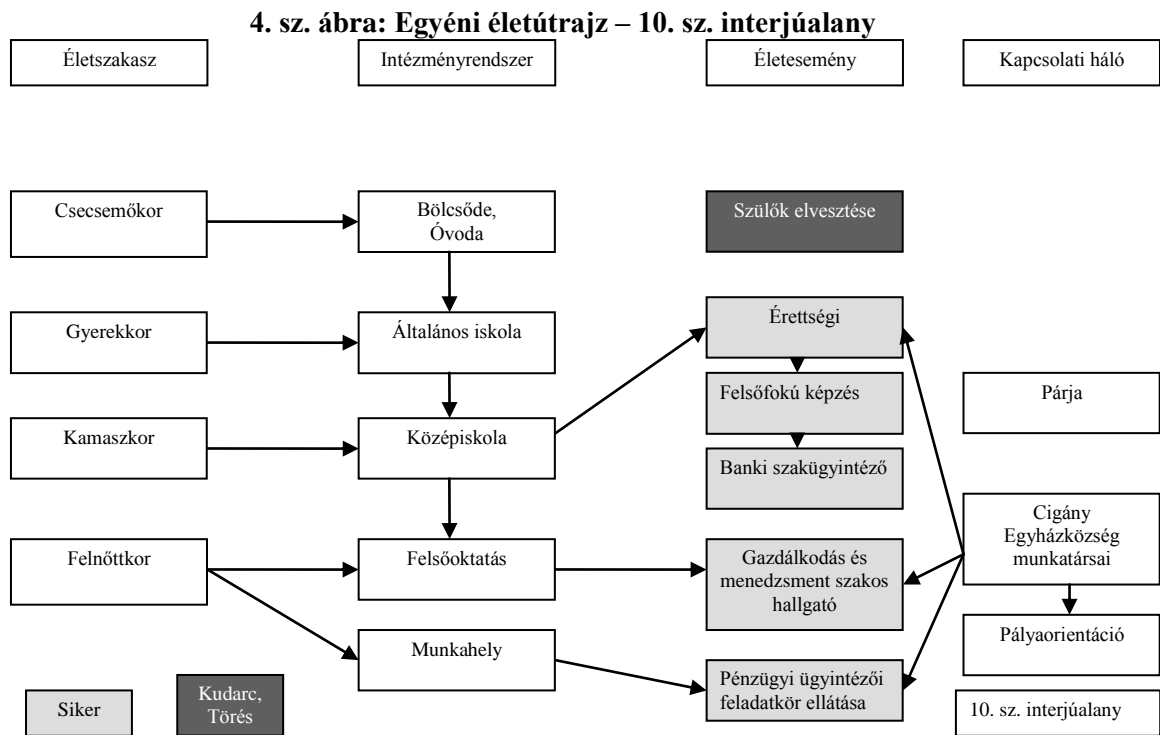
Vizsgálatomban részt vevő, jelenleg főiskolai tanulmányaikat folytató személyek közül hét fő levelező tagozaton, és egy fő nappali tagozaton folytatja tanulmányait. Mivel a felvételi eljárás során nem kerültek be államilag finanszírozott képzésre, így mindannyian önköltségükön kezdték el főiskolai éveiket. Az interjúk során többen is beszámoltak arról, hogy időnként a családjuknak nehézséget okoz az iskola finanszírozása, de mégis mindig minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy anyagi okok miatt ne maradjanak ki a rendszerből.

Az idősebb generációkhoz tartozók interjúiból az derült ki, hogy a vizsgált településen folytatnák tovább munkájukat, életüket. Ők jobban ragaszkodnak hagyományaikhoz és gyökereikhez. Emellett már családdal rendelkeznek és munkahelyük is ide köti.

„Remélem 5 – 10 év múlva még a gyerekneveléssel fogok foglalkozni. És nagyon szeretnék a védőnői szolgálatnál dolgozni, itt helyben. Én nagyon szeretném, ha nagyon sok ember fejlődne még tovább, mint ahogy van, és jó lenne, ha a nagyon szegényeket is felkarolnák a faluban. Jó lenne, ha lenne egy képviselőjük, akik segítene nekik. Az a lényeg, hogy tanítassa a gyereket, bármilyen szegény is, mert csak így tudja kivinni a nyomorból.” – 6. sz. interjúalany

A családi támogatás mellett fontos szerepe van annak, hogy az érintett személy kapott e valamilyen más külső személytől, intézménytől, szervezettől segítséget. A kapcsolati háló fontosságát mindenki elismeri. Az adatbázisomba került személyeknek feltett kérdésekre a válasz, - mely szerint kaptak e segítséget a helyi intézményektől (önkormányzat, civil szervezetek, stb.),- egybehangzó nem volt. Azonban minden interjúalanyom beszámolt a legfőbb támogatójáról, a Görög Katolikus Cigány Egyházközségről. (Két alanyom a településen működő Hit Gyülekezetet említette meg.⁴)

A Görög Katolikus Cigány Egyházközség domináns szerepe a vizsgált személyek életében

Forrás: Saját ábra

10. sz. interjúalanyom kapcsolati hálójában jól látható, hogy kire számíthat leginkább az életben. A Görög Katolikus Cigány Egyházközség már az érettségi megszerzésében is segítette, támogatta válaszadómat. Ez a folyamat azonban itt nem szakadt meg, hanem a későbbiekben is fordulhatott az intézményhez segítségért. Az érettségi megszerzése után alanyom az érettségit adó középiskolában maradt, ahol egy OKJ - s képzés keretein belül banki szakügyintézői képesítést szerzett. Ekkor végzettségének megfelelő állást ajánlottak számára, melyet ma is betölt. Ezt követően az egyházközség munkatársai pályaorientációs tanácsadást biztosítottak számára, melynek eredményeként elkezdte főiskolai tanulmányait.

„A helyi intézményrendszerből az egyházközség segített unblock. Megmutatták, hogy pályaorientációban, mi áll hozzám legközelebb, de többször előfordult, hogy anyagiakban is támogattak..” – 10. sz. interjúalany

⁴ A vizsgált településen működik a Görög Katolikus Cigány Egyházközség illetve a Hit Gyülekezet. Mivel kutatásom az előbbire terjed ki, így ebben a részben csak ezeket az interjúkat veszem elemzés alá.

Látható, hogy az egyházközség mekkora szerepet játszik a fent bemutatott személy életében. Mivel arra nincs lehetőség, hogy az összes életúttrajzot itt bemutassam és elemezzem, így néhány interjúrészlet ismertetek, hogy ki mit köszönhet az egyházközség munkájának és ki, miben számíthat az intézményrendszerre.

„Akkor kaptam már érzelmileg segítséget, amikor idekerültem az egyházközséghez. (...) Abban, hogy én továbbtanultam az egyházközség játszott nagy szerepet. Xy⁵ mindig mondta nekem, hogy menjek, mert kellene a közösségből ilyen asszonyok, akik tanulnak. Zw is látta rajtam, hogy nem vagyok buta, és hogy, összefogom a közösséget.” – 2. sz. interjúalany

„Az egyházközség sokat segített nekem. Ők beszéltek rá, hogy végezzem el a szociális gondozó – és ápolót. Én nem akartam, mert kudarcok értek mindig, amikor elvégeztem egy tanfolyamot és nem tudtam elhelyezkedni vele. Amikor elvégeztem a tanfolyamot, felvettem teljes állásban dolgozni ide.” – 3. sz. interjúalany

„Szerintem mindenképp óriási szerepe van az egyházközségnek abban, hogy egyre többen megyünk főiskolára. Aki ki akar törni, annak bármiben segítenek. Azért is van benne a kezük, mert, ahogy fejlődtek, és kiépítették az egész közösséget, már van tanoda, így a cigánygyerekek nem csavarognak, nem isznak, nem randalíroznak, hanem van egy kis közösség” – 5. sz. interjúalany

„Mi görög katolikusok vagyunk. Adunk a közösségnek valami pluszt és a közösséghez tartozás élményét. Meg tudjuk egymást keresni, ha problémánk van. Sokan jönnek el az Atyához segítséget kérni. Hol pénzügyi, hol eszközi segítséget kérni. Bárki fordulhat ide segítségért. Nem volt még olyan, akinek nem segítettek.” – 10. sz. interjúalany

A vizsgálat elemzése során jól látható, hogy mind az első- és mind a másodgenerációs értelmiségi családba született gyerekek szülei is, a minél magasabb iskolai végzettség megszerzésében látják a jövőbeli boldogulást. Tehát nem a szülők iskolai végzettsége vagy az anyagi helyzet függvénye a továbbtanulási szándék, hanem inkább egy olyan fokú asszimilálódni akarás, amellyel a többségi társadalomba próbálnak beilleszkedni. Emellett azonban ott van a többi romától való kiemelkedés és példamutatásra való igény is.

Az alapdiploma megszerzése után minden válaszadóm tervezi még a továbbtanulást. Legtöbben mesterképzésen folytatnák tanulmányaikat, mely a megszerzett alapdiplomájukra épül. Vannak azonban olyanok is a megkérdezettek között, akik az átképzési lehetőséggel élnének. A közös pont jövőjükkel kapcsolatban, hogy mindannyian szeretnék a romákat támogatni, segíteni, miután megszerezték diplomájukat. A legfontosabb, ami motiválja őket, hogy kitörjenek abból a közegeből amiben élnek, hogy példát mutassanak a többi romának, hogy ez bárki másnak sikerülhet!

„5 – 10 év múlva remélem, már a romákon fogok segíteni. De nem itt Hodászon. Budapesten fogok segíteni a romákon. Vagy a parlamentben, vagy a nyomozói pályámon szeretnék segíteni a romáknak. Szeretném tájékoztatni a romákat. Elmennék iskolákba, elmondanám, hogy tanulni kell, hogy ők is elérhetik ezt, amit én. Meg minden másban segítenék nekik, amiben csak tudok.” – 5. sz. interjúalany

„Szociális munkával szeretnék foglalkozni, azon belül is a cigányokkal. Nem igazán szeretnék Hodászon maradni, inkább elmennék Pestre dolgozni. Azért nem maradnék itt, mert itt csak helyi közösséggel lehetne dolgozni, ott meg átfogóbban, mindenkivel. Sokkal, több emberrel lehetne dolgozni, nem úgy, mint itt” – 7. sz. interjúalany

Siker és kudarc

A tanulmány utolsó részében interjúalanyaim sikereit, kudarcait veszem sorra. Az életúttrajzokban a sikereket világosszürke, a kudarccokat sötétszürke színnel jelöltem a minél jobb átláthatóság érdekében.

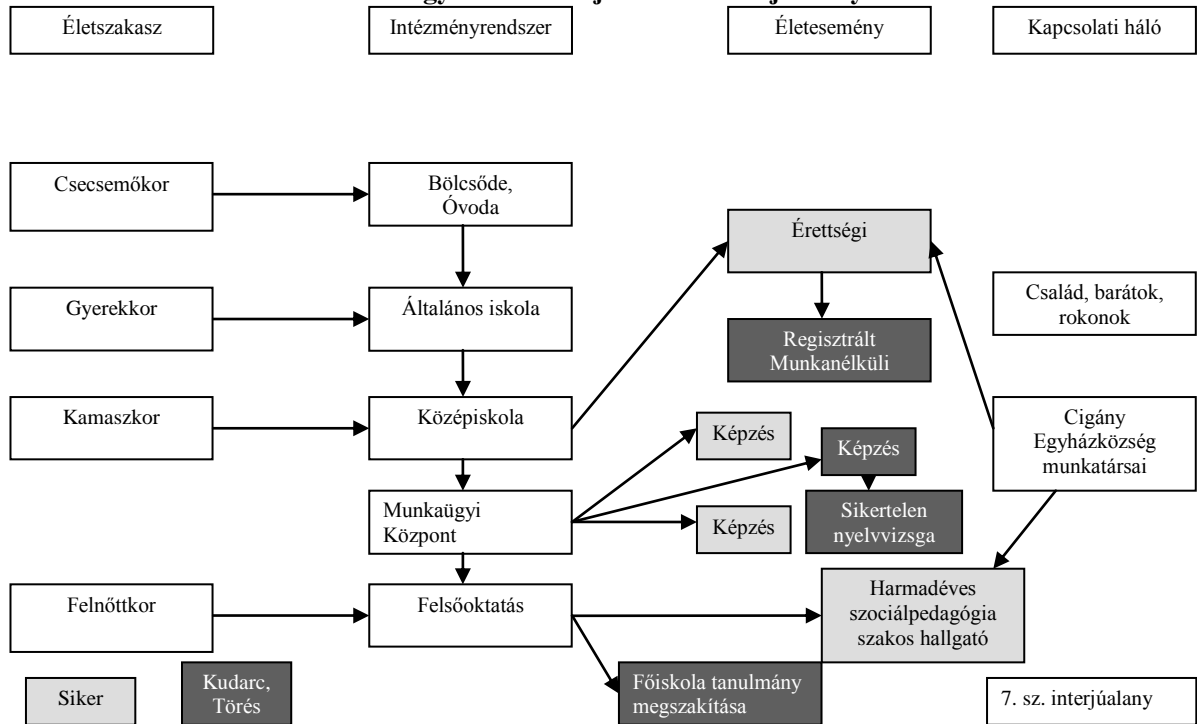
Mivel vizsgálatom középpontjában az iskolázottság áll, - melyet a siker kritériumának is vettem - interjúim során minden alanyomtól megkérdeztem, hogy ő mit

⁵ A teljes anonimitás érdekében nem teszek közzé neveket

tart sikernek, illetve kit tart sikeresnek. Így ebben a részben összehasonlítom az általam támogatott siker feltételét az interjúalanyaim siker feltételeivel.

Interjúalanyaim többsége csak sikerről számolt be, melyet erős vallástudatuknak köszönhetnek. Egy eset kiemelését tartom fontosnak jelen tanulmányban, hogy az olvasó megismerje a siker, kudarc szempontjából is az egyéni életúttrajzokat.

7. sz. ábra: Egyéni életúttrajz - 7. sz. interjúalany

Forrás: Saját ábra

Sikernek tartotta 7. sz. interjúalanyom az érettségi megszerzését. Azonban a sikeres érettségi vizsga után nem tudott a munkaerőpiacon elhelyezkedni, így regisztrált munkanélküli lett. A Munkaügyi Központon keresztül három képzésben vett részt, melyből kettőt sikeresen elvégzett, a harmadikat, ami egy angol nyelvvizsgára felkészítő képzés volt, nem sikerült neki elsőre letenni. Ezt nagy kudarcnak tekintette, mivel csak 2 – 2 pont hiányzott ahhoz, hogy sikeres, államilag elismert nyelvvizsgát szerezzen. Ezt követően főiskolai tanulmányait először egy olyan szakon kezdte el, melyet barátai ajánlottak. Ez azonban nem nyerte el tetszését és nem is szerette, így egy év után megszakította tanulmányait. Ezt is kudarcnak tekintette, hiszen úgy érezte, nem felel meg az elvárásoknak. Így a következő évben újra jelentkezett felsőfokú oktatási intézménybe, ahová sikeresen bekerült. Jelenleg végzős, szociálpedagógia szakos hallgató. Nála is megfigyelhető az egyházközséghez való erős tartozás és a hit szerepe. „Az egyházközség azt adja nekem, hogy benne vagyok egy közösségben. Mindig támaszkodhatunk egymásra, mindig ott vagyunk a másoknak, ha kell. (...) Azért gondolom, hogy vallásos vagyok, mert ebben nőttem fel, ehhez a közösséghez tartozom, itt nőttem fel. Szerintem ez nagyon összeköt minket.” – 7. sz. interjúalany

Mivel eddig a vizsgálatom szerinti sikerkritériumokat elemeztük, és néztük végig, így a következőkben a megkérdezettek által vélt sikereket veszem számba.

1. Legtöbbsen sikeresnek azt a személyt tartják, aki családját el tudja látni, szép családi körülményeket tud számukra biztosítani.

„Akinek van gyereke, akit fel tudott úgy tisztességesen nevelni, hogy nem követett el bűncselekményt, nem követett el törvénytörést. Tisztességesen, becsületesen felnevelte családját.” – 10. sz. interjúalany

2. Emellett többen megemlítették, hogy az a személy sikeres, aki a többi romának példát tud mutatni, illetve össze tudja fogni a helyi roma lakosokat. Aki tesz valamit azért, hogy jobb legyen az életük, aki programokat rendez nekik kikapcsolódás céljából.

„Sikeres az, aki példát tud mutatni a többieknek. *Xy sikeres, mert támogatja a romákat.*” – 5. sz. interjúalany

3. Számos válaszból az derült ki, hogy azt tartják sikernek, ha az ember saját magának tűz ki célokat, és azt el tudja érni.

„*Én azt tartom sikernek, ha amit kitűztem magam elé célnak, akkor azt megvalósítottam. Remélem, akkor sikeres vagyok, mert mindent elértem eddig, amit akartam.*” – 6. sz. interjúalany

„*Nekem az a legnagyobb siker, hogy egy olyan gimnáziumban végeztem, ahol én voltam az egyetlen roma az iskolában. És ott le tudtam érettségizni. Helyt tudtam állni a magyarok között. Sok roma eljött onnan, mert nem bírták, de én végig csináltam.*” – 9. sz. interjúalany

A válaszadók összességben azt tartották sikernek, ha van egy jól kereső állása az illetőnek, amellyel el tudja tartani a családot. Ehhez azonban véleményük szerint is szükséges egy magas iskolai végzettség, hiszen alacsony iskolai végzettséggel nem lehet jól fizető munkahelyet találni. Válaszadóim úgy vélik, hogy az érettségi nem elég a jövőbeli boldoguláshoz. Ennek felismerése segíti az általam vizsgált település lakóit abban, hogy ők is, - mint a többségi társadalom tagjai - egyre magasabbra és magasabbra törjenek az iskolai karrierpályájukon. Véleményem szerint interjúalanyaim az ok – oksági kapcsolatok figyelembe hagyása miatt nem vették sikernek az iskolázottságot, hiszen abban mindannyian egyetértettek, hogy magas iskolai végzettség kell ahhoz, hogy jól kereső álláshoz jussanak.

Összegzés

Kutatásom fő hipotéziseként azt állítottam, hogy a Hodász nagyközségben működő Görög Katolikus Cigány Egyházközség munkája hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgált településen évről – évre fokozatosan emelkedjen azoknak a roma fiataloknak a száma, akik olyan érettségit adó középiskolában tanulnak, ahonnan jó esélyük van a továbbtanulásra. Az erre vonatkozó hipotézisem e szerint igaznak minősült, hiszen a településen egyre többen jelentkeznek érettségit adó középiskolába, majd felsőoktatási intézménybe. Az interjúrészletekből, - melyet a kutatás eredményének elemzéseként ismertettem az olvasónak -, kiderült, hogy az egyházközség minden olyan fiatalnak, idősnek segít, aki ki akar emelkedni a kisebbségi létből. Ez nem magától a roma identitástól való kiemelkedést jelenti, hanem a többségi társadalomhoz való felemelkedést. A legtöbb sztereotípiát, előítéletet szerint, a cigányok iskolázatlanok, szegények, hátrányos helyzetűek, munkanélküliek, avagy „munkakerülők”, „koszosak” és még sorolhatnánk a sort.

„*Sokan úgy gondolják, hogy a roma szülők nem foglalkoznak a gyerekeikkel. De én azt mondom mindenkinek, aki ezt mondja, hogy jöjjön el Hodászra, és nézze meg a roma gyerekeket*” – 5. sz. interjúalany

Azonban az általam vizsgált településen élőkről - akik valamilyen módon is kötődnek az egyházközséghez -, nem lehet elmondani ezeket a sokszor már elcsépelet sztereotípiákat. Az itt élő hodászi romák az iskolázottságukkal, tisztelettudásukkal, műveltségükkel, kiemelkedni akarásukkal próbálják meg kivívni a társadalom tiszteletét és megbecsülését. Ennek érdekében meg is tesznek minden tőlük telhetőt. A Görög Katolikus Cigány Egyházközség munkája során képzéseket indít, amivel hozzájárul ahhoz, hogy minél több szakmát szerezzenek a helyi roma lakosok. Az intézmény által indított képzések elvégzése után számos embernek tudnak munkát biztosítani, amivel folyamatosan bővül az általuk fenntartott intézményrendszer.

Összegzésként elmondható tehát, hogy az általam vizsgált hodászi romáknak a sikeresség érzetük már most, főiskolás éveik alatt magasabban van, mint az átlag roma népességé. Hiszen azzal, hogy kitortek abból a közegből, melybe beleszülettek és képesek voltak eddig eljutni, nagyban növelte önbecsülésüket. Ahhoz, hogy még sikeresebbek, és még több elismerést kapjanak környezetüktől, tovább szeretnék folytatni tanulmányaikat. Ezzel szeretnének a többi romának példát mutatni, hogy csak akarni kell, és nekik is sikerülni fog. Ennek elérése azonban nem valósulhatott volna meg a Hodászon működő Görög Katolikus Cigány Egyházközség nélkül.

Felhasznált irodalom

1. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV törvény
2. Csongor Anna – Bódi Zsuzsanna – Kovalcsik Katalin (szerk.) (2001): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, Iskolafejlesztési Alapítvány
3. Hodász nagyközség Önkormányzatának adatbázisa (2010)
4. Juhász Éva (2004): *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet
5. Kemény István (é.n.): *A magyarországi romák*. Változó Világ Többnyelvű Könyvtár
6. Letenyei László - Vedres Balázs (é.n.): *Kapcsolatháló e-kurzus*. <http://www.socialnetwork.hu/download/2005LeVeNetEkurzus1.htm> utolsó elérés dátuma: 2010. december 24.
7. Majtényi Balázs – Majtényi György (2005): *Romakérdés és állami politikák*. In. Neményi Mária - Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek Kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
8. Mezey Barna (2001): *A magyarországi cigányok rövid története*. In. Csongor Anna – Bódi Zsuzsanna – Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, Iskolafejlesztési Alapítvány 83 – 91. oldal
9. Nagy Ádám (2007): *Ifjúságsegítés. Probléma vagy lehetőség az ifjúság?* Budapest – Szeged, Új Mandátum Kiadó
10. Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó (2005): *A siker fénytörései*. Budapest, Sík Kiadó
11. Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma Kiadó

Melléklet

Interjúalany	Nem	Kor	Iskolai végzettség (ek)	Jelenlegi státusza	Szülők iskolai végzettsége	
					Édesapa	Édesanya
1. sz.	Nő	21 év	Érettségi	Főiskolai Hallgató/ Főállású anya	szakmunkás bizonyítvány	szakmunkás bizonyítvány
2. sz.	Nő	34 év	Érettségi, szociális gondozó és ápoló, Ápolási asszisztens, dajka, ABC eladó Gyermek és ifjúságvédelmi felügyelő Kerámikus, szőlő – gyümölcsstermesztő Felsőfokú pedagógia asszisztens	Főiskolai Hallgató/ munkavállaló	Kevesebb, mint 8 osztály	Kevesebb, mint 8 osztály
3. sz.	Nő	28 év	Érettségi, cukrász, vendéglátó és üzletvezető Szociális gondozó és ápoló	Munkavállaló	szakmunkás bizonyítvány	8 osztály
4. sz.	Férfi	18 év	Érettségi	Egyetemi hallgató	8 osztály	8 osztály
5. sz.	Férfi	22 év	Érettségi, szobafestő – mázoló – tapétázó, Gyermek és ifjúságvédelmi felelős I. - II.	Főiskolai hallgató	érettségi	érettségi
6. sz.	Nő	45 év	Érettségi, szociál pedagógiai asszisztens, Ápolási asszisztens, szociális ápoló és gondozó Gyermek és ifjúságvédelmi felügyelő	Munkavállaló	3 osztály	analfabéta
7. sz.	Férfi	21 év	Érettségi, operátor, számítógép szoftverüzemeltető	Főiskolai hallgató	8 osztály	8 osztály
8. sz.	Férfi	22 év	Érettségi, nehézgépkezelő	Főiskolai hallgató	8 osztály	8 osztály
9. sz.	Férfi	21 év	Érettségi	Főiskolai hallgató	Érettségi	érettségi
10. sz.	Férfi	28 év	Érettségi, banki szakügyintéző	Főiskolai hallgató/ Munkavállaló	4 osztály	analfabéta

Nagy Péter:

A növekvő életszínvonal kompromisszumai a Kádár-kori Budapesten

Horváth Sándor: Két emelet boldogság - mindennapi szociálpolitika a Kádár-korban
Napvilág Kiadó, Budapest, 2012 (266 oldal)

A kortárs társadalomtörténet-írás középgenerációjához tartozó Horváth Sándor könyve a Kádár-kori szociálpolitika főbb jellemzőit mutatja be Budapesten. A könyv azonban az állami szociális gondoskodás egésze iránt érdeklődőknek is nagy segítséget nyújt, mivel a fővárosi állapotokat az országos politika keretében helyezi el. Nem szabad azonban elfelednünk – amit a szerző is hangsúlyoz -, hogy hazánk akkori legfelsőbb vezetői szerveinek határozatai és döntései nem mindig jelentek meg változtatás nélkül a tanácsok határozataiban. Több esetben nem volt összhang a városi és az országos irányítás között ezen a téren, amelynek visszasságait és konfliktusait a könyv írója kiválóan szemlélteti. Önmagában ezért nagyon fontos a kisebb hazai területi egységek, mikro-területek vizsgálata a szociálpolitika terén is, mert számos helyi problémára, sajátosságra a makroszintű elemzések nem igazán alkalmasak.

A munka forrásbázisa igen széleskörű. Mivel a tanácsok alkalmazottai találkoztak szemtől-szembe az ügyes-bajos dolgaikat intéző állampolgárokkal, így ezek az iratok tükrözik legjobban a korabeli rendelkezések hatását, valamint a hétköznapi emberek állami szociálpolitikához és az életszínvonalhoz kötődő viszonyát, problémáját. Látjuk, hogy Horváth Sándor szembesült azzal a problémával, hogy a rendelkezésre álló források bősége ellenére a téma feldolgozását illetően szűkebbé váltak a lehetőségei. A szociálpolitika koránt sem volt egységes irányítás alatt, az ügyosztályok egymással vitatkoztak azon, hogy mely feladatok tartozzanak hozzájuk. Ez pedig meghatározza, hogy a tennivalók ide-oda csoportosításával foglalkozik a fennmaradt nyomtatványok többsége, kevésbé szól azonban a szociálpolitika tartalmi kérdéseiről.

Hasznos a szociálpolitika fogalmának változásait elemző fejezet, amely bemutatja a témához való viszonyulást a szocializmus egyes időszakaiban. Ennek segítségével érthetjük meg az egyes részterületekhez kapcsolódó intézkedéseket, a lakáspolitika és a társadalombiztosítás céljait az egyes időszakokban. A szerző szemléletesen ábrázolja, hogy mit is jelentett kezdetben az ideológiához való merev ragaszkodás, amelyet később a rendszer legitimitációjának szükségessége és az egyre romló makrogazdasági helyzet felülírt. A Rákosi-érában üldözött szociálpolitika szó később megtűrtté, majd az egész hatalmi gépezet támogatottságát alátámasztó kifejezéssé vált. Horváth Sándor ugyanakkor arra is rámutat, hogy szigorú értelemben vett szociálpolitikáról nem beszélhetünk a kádári Magyarországon, mivel hiányoztak a politika eszköztárából a szociális jogok és a valódi érdekvédelem. A juttatások tekintetében azonban hazánk egyre kezdett hasonlítani egy nyugat – európai jóléti államhoz, vagy legalábbis ennek az illúzióját próbálta átadni. A szakma kezdeti lebecsültsége után a korszak vége felé specializálódni, professzionalizálódni kezdett, amely nagy hatással volt a terület megfelelő szakmai irányítása szempontjából, így pozitív változásokat eredményezett az ifjúságvédelem terén, valamint a nevelési tanácsadók hálózatának kiterjesztésében is.

A könyv alaptézise, hogy a szociálpolitika a Kádár-érában egyet jelentett az életszínvonal-politikával, ami a rendszer stabilitását volt hivatva alátámasztani. Az uralkodó elit már nem használt fegyveres erőt hatalma fenntartásához, hanem népszerűségét kellett növelnie főként a politikai téren meghatározó középrétegben. A Rákosi-rendszerhez képest ez érdemi elmozdulást jelentett, hiszen akkor magát a szociálpolitika szót is teljesen száműzték a

politika eszköztárából, mondván a szocialista rendszerben nem lehetnek társadalmi egyenlőtlenségek. A hatalom fenntartása céljából bevezetett intézkedéseket kezdetben alanyi jogon, majd a gazdasági recesszió bekövetkeztével a hivatalos propaganda szerint csak a „rászorulók” részére folyósították. Ezzel szemben a politikai elit és a pártapparátus élvezett kiemelt kedvezményeket a szociális intézkedések során. Ez a mechanizmus azonban nem csak erre az időszakra volt jellemző. Ne feledjük el, hogy a hatalomhoz közel álló csoportok a korábbi időszakokban is a szociális gondoskodás kedvezményezettjei közé tartoztak. A kapcsolatok kialakítása, az érdekkijárási személyes jellege korántsem ezen időszak termékének tekinthető, hanem szintén jellemző volt a korábbi időintervallumokban is.

A Kádár-korszak szociálpolitikájának legnagyobb és legszembetűnőbb része a családok lakásokkal való ellátása volt. Vitathatatlan, hogy a korszakban az ipari beruházásoknak köszönhetően Budapesten is lakáshiány lépett fel, amit az állam csak részben tudott orvosolni. Természetesen a privilegizált csoportok jutottak előnyökhöz, mivel az ő támogatásukkal biztosíthaták a rendszer hosszú távú fennmaradását. Ez azonban a korábbi és a későbbi korszakokra is jellemző volt hazánkban. Figyelembe kell azt is venni, hogy számos olyan család is komfortos lakáshoz jutott, akik korábban sanyarú körülmények között éltek. Tömegek számára jelentett életszínvonalbeli emelkedést egy kétszobás panellakás a korábbi egy szoba-konyhás, közműekkel el nem látott városzéli hajlékokhoz vagy a bevándorlók falusi lakásaihoz képest. Érdeemes lett volna ebből az aspektusból is alaposabban megvizsgálni a helyzetet.

Horváth Sándor a lakáspolitikán keresztül nagyon szemléletesen mutatja be, hogy mennyire volt kiemelkedő szempont a korban a hatalmi gépezet stabilitása. Kiváló példát hoz erre, mikor a lakásprivatizáció kérdéskörével foglalkozik, ami már a szocialista ideológia egyik tartóoszlopával – állami tulajdon – való teljes szembefordulást jelenti.

Érdekesnek tartottam a társadalombiztosításról szóló fejezetet. A korai nyugdíjazás, valamint a GYES, mint a burkolt munkanélküliség formái jelentkeztek a kádári rendszerben. A teljes foglalkoztatottság eszméjéhez való ragaszkodás miatt, ami az ideológia egyik legfontosabb tényezője volt, a munkanélküliség bármilyen formájának megjelenése a rendszer egyik pillérét rombolta volna le. A rendszer stabilitása szempontjából kiemelten fontos volt, hogy a munkaerő-felesleget állami adminisztratív intézkedésekkel próbálták „eltüntetni”. A propaganda szempontjából ezek az intézkedések végül sikerrel jártak, amelyek azonban a társadalombiztosításnak jelentettek egyre nagyobb terheket.

Kiemelt hangsúlyt kapnak a műben a nyugdíjasok, valamint a GYES-en lévő kismamák egyhangú mindennapjai. A társadalombiztosításról szóló fejezetek központi helyén szerepelnek az egyedülálló, egyre elértéktelenedő időskori ellátásból élő öregek, valamint a munkahelyükről több évre elvonuló kismamák. Természetesen nem vitatom, hogy a GYES és a korai nyugdíjazás az állástalanságot kiváltó menekülő útvonal lett volna, valamint közrejátszott az otthoni gyermeknevelés összefüggésénél a bölcsődei férőhely hiány. A téma vizsgálatánál azonban egy szempontot hiányolok, amelynek mellőzése miatt számomra túl negatív képen tűnik fel a korabeli családok élete. Nem elhanyagolható, hogy a nyugdíjrendszer kiterjesztése a korábban a gyermekek támogatására szoruló idősebb korosztály tekintetében pozitív változást jelentett. A szépkorúak azonban ezentúl biztosan számíthattak a havonkénti juttatásra – amely ugyan az idők során veszített értékéből –, ami meghatározta életszínvonalukat és így már nemcsak a hozzátartozók adományától és saját, egyre gyengülő munkateljesítményüktől függtek. Ez egy új identitás kialakulását jelentette. A GYES bevezetésével is hasonló a helyzet. Az anyukák szintén egy viszonylag biztos juttatásban részesültek, valamint a kisgyermek ellátására is több idő, és a havi apanázs által valamivel biztonságosabb életkörülmények jutottak. A GYES időtartama alatt így családi légkörben növekedhet a csecsemő, ami természetesen szintén fontos. Gondoljunk arra, hogy

mennyire érzékenyen érinti a társadalmat napjainkban is az, ha a politikai szereplők valamelyike felveti a gyermekgondozási segély időszakának lerövidítését.

A társadalombiztosítás kiterjesztése részben választ is ad arra a kérdésre, hogy „miért él még mindig nosztalgia a Kádár-korszak iránt”. Saját kutatásaim során is azt tapasztaltam, hogy idősebb interjúalanyaim akik az 1920-as években és az 1930-as évtized elején születtek, s így számos évet éltek a szocializmus előtti időszakban is, a juttatások alanyi jogú kiterjesztését és a családok korábbinál nagyobb anyagi, szociális biztonságát említették ennek az egyik fő tényezőjeként. Úgy vélem, a Kádár-rendszer szociális kötelekeibe való visszavágyódás témakörét a szerző alaposabban elemezhetné volna. Hiányérzetem ebből is adódik, mivel a mű nem ad választ erre a napjainkban létező problémára.

A szerző nagy hangsúlyt helyez munkájában a szociális otthonok, nyugdíjasházak és munkásotthonok bemutatására. A közvélemény előtt talán a szociálpolitikának ez az ága a legkevésbé ismertebb. Felhívja a figyelmet az intézmények inséges állapotára is, ahol sokszor helyhiány miatt összezárták az elmebetegeket a családjuk által beutalt idősekkel. A munkának ez a fejezete megdöbbentő. A külvilág által elzárt helyeken a „gondoskodó állam” sokszor embertelen körülmények között helyezte el a társadalom peremére önhibájukból, valamint a sokszor külső tényezők hatására odasodródott embereket, és a jobb sorsra is érdemes idősebbeket. Ezzel szemben a párt-élit nyugdíjas tagjait színvonalas „veteránotthonban” szállásolták el, amely szintén a korabeli privilegizált réteg preferálását szemlélteti. Az idős káderek nyugdíjasházáról és a munkásotthonról szóló fejezetek szemléletesen mutatják be a „gondoskodó, szocialista” állam viszonyulását az egyes társadalmi csoportokhoz. A szocializmusban „nem létező hajléktalankérdést” is a szociális létesítmények fedték el, ahová a kolduló és fedél nélkül maradó személyeket utalta be a rendőrség vagy az önkormányzati hatóság. Felmerül azonban, hogy a hivatalos diskurzus szerint, a budapesti látképet rontó kéregetők és hajléktalanok számára ténylegesen jobb életkörülményeket jelentettek-e ezek a szállások. Amennyiben magasabb színvonalon működtek volna ezen intézmények, akkor mindenképpen igen, azonban a szerző által vázolt képből ezt korántsem állapíthatjuk meg teljes mértékben. Érdemes lenne ebből a szemszögből is alaposabban megvizsgálni a hajléktalanszállók kérdését. A könyv írója mindent egybevetve színes és érzékletes példákon keresztül mutatja be a korabeli helyzetet, amellyel bepillantást nyerhetünk a társadalom peremén élők, nyilvánosságtól elzárt szubkultúráinak életébe.

Horváth Sándor könyve kiváló alapokat ad a korszak szociálpolitikájának vizsgálatához, így ajánlom minden téma iránt érdeklődő olvasónak. Budapest vizsgálata abból a szempontból is jó választás volt, mert itt a település méretéből és jelentőségéből adódóan a korabeli szociálpolitikai intézményrendszer majdnem minden „váltfaja” létrejött és működött. A szerző véleményéhez csatlakozva úgy gondolom, hogy hasznos lenne más települések vizsgálata, a fővárosi viszonyokkal való összehasonlítása. Érdemes lenne továbbá a Kádár-kori szociális gondoskodás összehasonlítása a korábbi állapotokkal. Így jobban megragadható lenne a budapesti lakosok életszínvonalának változása, a szociálpolitika eredményessége/eredménytelensége a korszakban. Érdekes lenne bemutatni azt is, hogy az egyes családoknak miként változott az életszínvonala, hogyan képeződtek le a háztartások mindennapi életében a különböző rendszerek szociális intézkedései. Napjaink viszonyaiból visszavetítve pedig a Kádár-rendszer iránti nosztalgia okainak mélyebb kifejtését tartanám további kutatási kérdésnek. Horváth Sándor könyve hiánypótló mű, nagy segítséget jelent a korszak történetét, társadalmi viszonyait, a szociálpolitika történeti változásait kutatók számára, éppen úgy, mint a szélesebb olvasóközönségnek is.

Valuch Tibor:

Munkáskönyv

Kuczi Tibor: Munkásprés – a munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig

L'Harmattan-Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2011 (309 oldal)

Kuczi Tibor könyve egy első pillantásra egészen „banálisnak” tűnő, hétköznapi témát dolgoz fel, nevezetesen a munka kérdéseit járja körbe. Egészen pontosan azt, miként változott a munka kikényszerítésének rendje az ipari forradalomtól egészen napjainkig. Ebből önkéntelenül adódik a kérdés: valóban kényszer-e a munka? Ha igen, mennyiben és miért? Lehet-e csak kényszerként értelmezni a munkát? A szerző árnyalt és sokrétű választ ad ezekre a kérdésekre, rámutatva arra, hogy a munka részben szükséglet, az emberi létezés egyik alapeleme, részben belső kényszer, a megélhetés és a létfenntartás eszköze, részben pedig külső kényszer társadalmi és gazdasági értelemben. Nyilvánvaló az is, hogy a munka sokféle sokféleképpen élhető meg, ez alapvetően az emberi természettől, az egyes embertől, a szűkebb-tágabb társadalmi környezettől egyaránt függ. Természetesen voltak és vannak olyan helyzetek, amikor a munka csak kényszer és olyanok is, amikor a munka örömként is megélhető, mint egyfajta kreatív, alkotó tevékenység. Mindez nyilvánvalóan függ a munkavállaló és a munkaadó viszonyától is. A szerző ennek kapcsán rámutat arra is, hogy ezt leegyszerűsítés pusztán osztályharcként vagy a különböző társadalmi helyzetben lévők állandó konfliktusaként értelmezni a munkát. Hiszen a modern munkásság kialakulása során ez is jelentős átalakuláson ment keresztül. Változott a munkaadók gondolkodása, akik a munkaerőt sokáig csak „csereszabatos” eszköznek tekintették. A szemléletváltást többek között a képzett munkaerő megtartását is szolgáló szociális juttatások fokozatos kiterjesztése is jelezte. A munkások oldaláról pedig a foglalkozás erősödő átörökítése, a gyári kötődés identitáselemmé válása is azt mutatja, hogy a tulajdonos és az alkalmazott viszonyában a lokális, munkahelyi identitásnak valamint a patriarchalitásnak korántsem elhanyagolható szerepe volt.

A munka világának kérdéseit szisztematikusan áttekintő szerző részletesen elemzi a munkavégzés és a teljesítmény problémáit is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a munkaviszony keretei között, önmagában a pusztán kényszerrel nem lehet igazán hatékonyan nagyobb teljesítményre ösztönözni a munkásokat. A technikai újításoknak nyilván fontos szerepe volt a munkateljesítmények emelkedésében, abban, hogy a 19-20. század folyamán jelentősen nőtt a termelőmunka hatékonysága. A termelékenység javulásához szükséges volt a munkaszervezet korszerűsítésére, az emberi test mozgásának optimalizálására, az egyes emberek által elvégzendő feladatok leegyszerűsítésére, a teljesítményberezés különböző formáinak – taylorizmus, fordizmus – kialakulására és elterjedésére. A munkavégzés folyamata a teljesítményelv szempontjainak megfelelően folyamatosan racionalizálódott, a munkaszervezetek kialakításában és működtetésében pedig előtérbe kerültek a tudományos vezetés, szervezés elveinek gyakorlati alkalmazása.

A munkavégzésben egyre fontosabbá vált az idő szerepe. Kuczi Tibor ennek a történeti és munkaszociológiai változását könyvének egészen kitűnő fejezetében mutatja be. A munkavégzés folyamatos racionalizálása, a technikai újítások alapvetően átalakították a munkavégzés rendjét és ütemét és nem mellesleg egészesen ellehetetlenítették a munka közbeni lustálkodást. Többek között azzal, ahogy a mozdulat és időelemzések eredményeit felhasználva gyakran gépiessé tették az emberi munkavégzést is. A szerző ennek kapcsán felhívja a figyelmet a modern versenysport és a taylorizmus rokonságára, hiszen a teljesítmény növelése csak az adott fiziológiai és technológiai folyamat optimalizálása révén vált lehetségessé. Arról sem szabad elfeledkezni azonban, hogy a munka racionalizálásának is vannak határai.

Kuczi Tibor a munkát, munkaszervezést hatalmi dimenzióban is értelmezi, kiemelve, hogy a munkaadó hatalmi tényező, a munkahelyeken pedig rendszerint egyértelmű hatalmi viszonyok működése biztosítják a termelés folyamatosságát. A (munkahelyi)hatalom ellenőrizni, fegyelmezni és ösztönözni akar, az hogy a fegyelmezés és az ösztönzés vagy a kettő kombinációja érvényesül, magától értetődően az adott munkahelyi viszonyok, helyzetek függvénye. A létfenntartáshoz szükséges jövedelem megtermelése természetesen általában önmagában is fontos a munkavállalók számára. Nagy kérdés, hogy az elvégzett munkából, igazából mennyi szükséges a létfenntartáshoz és egységnyi munkaidőből, munkából mekkora rész szükséges a munkaköltségeinek és a munkaadó hasznának a kitermeléséhez. Ezeknek a tényezőknek az arányát, a munkakultúra és a munkavégzés technicizáltsága egyaránt jelentősen befolyásolja.

Ha a munkáról olvasunk, hallunk akkor általában ösztönösen rendszerint csak a gyári és/vagy a nehéz fizikai munkára gondolunk. Holott a mezőgazdaságban végzett munka, vagy az úgynevezett, mindennapi létfenntartás érdekében végzett reprodukciós tevékenység, háztartás, gyermeknevelés, a ház körüli teendők ellátása is munka, sőt a konyhai sürgölődés is ebbe a körbe tartozik. Érdekes kérdés mennyire hatnak a technikai újítások a háztartási munkára, miben és hogyan befolyásolta az otthoni teendők ellátását a nők tömeges bér munkavállalása, illetve ez utóbbi mennyire gyorsította fel a háztartási munka és a háztartásvezetés modernizációját. Természetesen ennek is megvan a maga sajátos belső rendje, mint a mezőgazdasági, paraszti munkának, ami ugyancsak jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt évtizedek során. A hagyományos munkaszervezést, a munka és időszemléletét a társadalmi és gazdasági változások alaposan átformálták, hiszen másként viszonyult ehhez a saját tevékenységének minél sikeresebb megszervezésének logikája szerint gondolkodó és cselekvő „maga-ura paraszt” a maga 10-15 holdas gazdaságában, mint a nagyüzemi gazdasági és munkaszervezetbe bekényszerített, önállóságát elvesztő, téesz-tagga/mezőgazdasági munkássá lett egykori gazda, aki munkanapjának nagyobbik részét a taylorianus elvek szerint szervezett nagyüzemben töltötte, kisebb részében pedig az utóparaszti hagyomány jegyében próbált meg minél sikeresebb mezőgazdasági kistermelővé válni a háztáji gazdaságában. Másfelől természetesen arról sem elfeledkezni, hogy az 1970-es évektől a vezetői generációváltás, az agrotechnika fejlődése a nagyüzemi munkakultúrát is meghonosította a magyar mezőgazdaságban annak össze előnyével és hátrányával együtt.

A munkahelyek működésének a munkavégzésnek számtalan emberi befolyásoló tényezője van, a képzettségtől, a fizikai erőn, a szocializáción a munkavállalói habituson, a munkatapasztalatokon át a munkások egymás közötti és a különböző vezetési szintekhez fűződő kapcsolatrendszeréig. Mindezek együttesen és külön-külön is meghatározó módon befolyásolják a munka világát és annak működését. Kuczi Tibor a munka modern tömegtársadalmakban játszott szerepét is vizsgálja, rámutatva arra, hogy biztonság és a fogyasztás szerepének a megváltozása több szempontból is átrendezte a viszonyokat s egyfajta kulturális váltáshoz vezetett. A biztonságra való törekvés, amit a munkavégzés szabályozásával az állam is befolyásolt, szerves részévé vált a munkavállalói gondolkodásnak, mentalitásnak, a fogyasztás felértékelődése részben ezt jelenti, hiszen aki eredményesen dolgozik/jól keres, az sikeres vagy legalábbis lépéstartásra képes munkavállaló is. A fogyasztás emellett az ösztönzés új lehetőségének a kialakulását jelenti egyfajta sajátos belső és mikrotársadalmi külső ösztönzőként.

Kuczi Tibor szociológiai, közgazdasági, történeti, antropológiai és filozófia megközelítéseket, szempontokat egyaránt alkalmazó elemzése a munka, a munkálét gyakorlatilag valamennyi érdemi társadalmi és gazdasági összefüggését sorra veszi. Ebben az ismertetésben nyilvánvalóan nincs elegendő tér arra, hogy a három nagy téma köré csoportosított 36 fejezet valamennyi kérdését részletesen áttekinsem. Azt azonban szeretném hangsúlyozni, hogy a jelenkori magyar társadalomtudományban ez a könyv az egyetlen, ami ilyen részletességgel és gondolatébresztő módon tekinti át a munka világának kérdéseit. Nyugodt szívvel állíthatom, hogy ez olyan alkotás, amit nemcsak a szakembereknek, hanem a laikus érdeklődőknek is érdemes elolvasni.